ISSN 0130-7037

НАУКА І СУСПІЛЬСТВО

9'90

Це — натовп
з його руйнівними інстинктами
і «колективною душею»
чи це — народ!

Є. Ф ШНЮКОВ,
директор Інституту геологічних наук АН УРСР, лауреат Державної премії УРСР, академік АН УРСР

— Рано чи пізно доведеться нам освоювати «другу територію» нашої республіки, якою є радянська економічна зона Азово-Чорноморського басейну, і насамперед її найбільш доступну частину — шельф. Адже тут уже відкрито 11 родовищ газу та газоконденсату, близько 50 перспективних нафто- та газових територій, десятки великих родовищ будівельних матеріалів та чимало покладів залізної руди, запаси якої вимірюються сотнями мільйонів тонн. Виявлено на нашому шельфі також іншу цінну мінеральну сировину: численні розсипи важких металів, зокрема магнетитові та ільменіт-рутил-цирконієві (до складу яких входить майже 70 різних, у тому числі рідкісних мінералів), обширні поля залізо-марганцевих конкрецій, які вміщують близько 30 інших хімічних елементів та потужні субмаринні джерела прісних вод. Причому часто-густо розробка корисних копалин в морі набагато дешевша, ніж на суші.

Інтерв'ю з Є. Ф. ШНЮКОВИМ читайте на стор. 5.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

ВЕРЕСЕНЬ 1990

НАУКА І СУСПІЛЬСТВО

Щомісячний науково-популярний журнал товариства «Знання» Української РСР

Заснований у серпні 1923 року.

Видавництво «Радянська Україна» Київ.

© журнал «Наука і суспільство». 1990

У номері:

2 ДЕКЛАРАЦІЯ ПРО ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ, **прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року**

5 **Експедиції повертаються**

ШНЮКОВ Є. СЮРПРИЗИ ЧОРНОГО МОРЯ

9 КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. ЗВІДКИ ВЗЯЛАСЯ НА УКРАЇНІ ЗАГАЛЬНОСОЮЗНА ВЛАСНІСТЬ. Нотатки історика.

12, 30 **Книги**

13, 30 **Мозаїка планети**

14 КРИКУН Ю. КРОК ДО КОСМОДРОМУ. Уривки з щоденника кандидата на космічний політ.

19 СЛЮСАРЕВСЬКИЙ М. НАРОД НА ВУЛИЦІ. Деякі міркування вченого про психологію натовпу.

25 ДУША — ВІД БОГА ЧИ ДАРВІНА? **Круглий стіл редакції.**

31 БІБЛІЯ. ГЛАВИ З «НОВОГО ЗАВІТУ»

35 **Україна і українці**

БОЄЧКО В. І ВСЕ-ТАКИ ВОНИ ВИЖИЛИ. Гагаузи - народ з легенди і в легендах.

50 ЗАРУБА В. ЩО Ж МИ ЗА НАРОД ТАКИЙ? Нотатки вчителя про шкільний посібник з історії УРСР.

40 **Доброго вам здоров'я**

42 **«Гіперболоїд».** 146-те засідання клубу для юнацтва

46 **Національна символіка України**

СЕРГІЙЧУК В. ЖОВТО-БЛАКИТНИЙ ПРАПОР

48 **Мистецький словничок**

55, 86 **Резонанс**

56 **Біля домашнього вогнища**

57 **Листи і відповіді**

59 ВИННИЧЕНКО В. ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ. Продовження публікації.

74 СОЦІОНІКА. **Характеристика міжтипних стосунків**

76 **Доброго вам здоров'я**

78 ЛИСЕНЮК В. ...ДО ЛАЗЕРНОЇ АКУПУНКТУРИ. Голковколювання бере свій початок ще з кам'яної доби.

81 **Гороскоп друїдів**

84 **«Сміхофразотрон»**

Хвала мудрості і злагоді!

Косили золоті пшениці і збирали стиглі вишні. Поралися у своєму домі і уважно слухали Верховну Раду Республіки. Слухали з надіями і тривогами. Ми всі сподівалися, що, нарешті, наш дім буде нашим домом, що наша земля буде нашою землею. Що будемо ми не населенням, а, власне, народом України. Наші обранці тяжко, нерівно, але наполегливо йшли до того, щоб 16 липня стало великим святом і у шахтарському краї, і у херсонських степах, і в Карпатах, і на моїй рідній Волині.

Спасибі всім, хто сміливо боровся за втілення у життя великої ідеї. У роботі над Декларацією про державний суверенітет України перемогли мудрість і злагода. Народні депутати облишили своє особисте, амбіції, забули про дріб'язкове і несуттєве заради досягнення мети. Для нашої аж надто емоційної Верховної Ради це — чудова школа на майбутнє.

За Декларацію горою стояв і наш з вами журнал «Наука і суспільство». Ще на перших кроках перебудови редакція і наші автори рішуче стали у стрій прихильників соціального, економічного і духовного відродження народу України. Не всі приймали нашу позицію. Нас звинувачували у відступництві від принципів пролетарського інтернаціоналізму, у втраті класового чуття, та у багатьох інших гріхах. Час спростував ці звинувачення. Сьогодні я чесно можу сказати про це нашим читачам. І з певністю заявляю про те, що «Наука і суспільство» буде боротися за дієвість усіх положень Декларації. Бо не широка, пряма і чиста дорога до народу її чекає. Не весільним поїздом завітає вона у кожне місто, село, у кожний дім, у кабінет чиновника. Попереду — многотрудна робота. Підтримайте нас, шановні читачі, у цій благородній справі. Голос кожного з вас додасть нам упевненості, а ваші поради — популярності журналу.

Не маю сумніву, що громадянство України дуже уважно вивчило вікопомний документ. Часу було достатньо. Однак ми друкуємо його. Для історії? Ні, не тільки. Нехай вінець і наших трудів буде назавжди з нами.

Юрій РОМАНЮК.

ДЕКЛАРАЦІЯ

Про державний суверенітет України

Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 року

Верховна Рада Української РСР, **виражаючи** волю народу України, **прагнучи** створити демократичне суспільство, **виходячи** з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини, **шануючи** національні права всіх народів, **дбаючи** про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України, **визнаючи** необхідність побудови правової держави, **маючи** на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України

ПРОГОЛОШУЄ:

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. Самовизначення української нації

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. Народовладдя

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки

як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. Державна влада

Українська РСР самостійна у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. Громадянство Української РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. Територіальне верховенство

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканною і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. Економічна самостійність

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенціал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками — суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньо-економічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є національний Банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від

валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. Екологічна безпека

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. Культурний розвиток

Українська РСР самостійна у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно-культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

IX. Зовнішня і внутрішня безпека

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. Міжнародні відносини

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній, екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

* * *

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Експедиції повертаються

Сюрпризи Чорного моря

Автономна глибоководна лабораторія «Бентос-300»; в райони підводних досліджень її відбуксовують експедиційні судна-носії.

- *З'ясовано, що поверхня західної частини Чорноморської западини являє собою не «рівний стіл», як вважалося раніше, а угнуту площину.*
- *За 28 миль на південний захід від Севастополя, на материковій околиці, обмеженій глибинами 700—1000 м, вперше виявлено залишки невідомого раніше викопного вулкану.*
- *Відкрито загадкове еліпсоподібне тіло розміром три на два км, чи невпізнаний підводний об'єкт (НПО), завислий на глибині 1400—1800 м.*
- *Сумарний стік підземних прісних вод у Чорне море оцінюється у 700 мільйонів кубометрів на рік.*
- *Один кубометр газогідрату (твердого газу) здатний виділити до 200 кубометрів газу!*

Здається, зовсім недавно газети повідомляли про те, що за комплексне вивчення дна Азово-Чорноморського басейну і виявлення в його межах родовищ різноманітних корисних копалин групі українських морських геологів було присвоєно Державну премію УРСР 1989 року. І ось, наче в ознаменування цієї події, вони знову порадували новими цікавими відкриттями, зробленими під час їхньої чергової, щойно завершеної експедиції у Чорне море, в якій брали участь також учені Болгарії та Туреччини. Про них і розповідає керівник цієї експедиції, директор Інституту геологічних наук АН УРСР, лауреат Державної премії УРСР, академік АН УРСР Є. Ф. ШНЮКОВ.

— То був 51-й рейс нашого обмитого ледве не всіми морями та океанами ветерана — науково-дослідного судна АН УРСР «Михайло Ломоносов». І хоча, на відміну від тривалих навколосвітніх подорожей, нинішній похід тривав трохи більше місяця, а також минав за сильних, семи-восьмибальних штормів, виявився він напрочуд цікавим і, як ніколи, багатим на знахідки.

У цьому спеціалізованому геологічному рейсі взяли участь співробітники нашого інституту, Інституту геохімії та фізики мінералів АН УРСР, ВО «Кримгеологія» та геологічного факультету Одеського університету. Разом з нами працювали також спеціалісти з Централь-

ного геологічного інституту Туреччини в м. Ізмірі та Інституту океанології Болгарської академії наук у Варні.

Ми використовували широкий комплекс підводних спостережень. І перш за все безперервно вимірювали глибини моря ехолотом. Це дало змогу уточнити відомі та виявити нові форми рельєфу морського дна, що, в свою чергу, давало нам можливість краще розібратися в його геологічній будові, тектоніці та історії формування. Одночасно видобували зразки донних осадів та корінних порід, відбирали на різних глибинах проби морської води, вели оптичне й сейсмоакустичне зондування. Паралельно вивчали в суднових лабораторіях здобутий фактичний матеріал, зокрема визначали речовинний склад піднятих відкладів та мінералізацію проб води, аналізували одержані результати.

— І що ж то за знахідки!

— Часом зовсім несподівані. Наприклад, ми з'ясували, що поверхня західної частини Чорноморської западини (глибина моря 1800—2200 м) являє собою не «рівний стіл», як вважалося раніше, а угнуту площину, на якій відбито чимало слідів геологічних процесів — горбистих ділянок, жолобів та валоподібних піднять заввишки до 200 м з крутими уступами біля підніжжя. Є вони і на континентальному схилі, і в шельфовій (мілководній) зоні моря, де стикуються з палеодолинами річок. Більшість цих взаємозв'язаних деформацій згрупована в одну широку пряму смугу, яка перетинає все дно Чорного моря від північного заходу до південного сходу. Причому вона продовжується на материку великими тектонічними порушеннями на території Румунії та в азіатській частині Туреччини. А це дає підставу вважати, що ми відкрили нову єдину структурно-тектонічну систему планетарного масштабу (лінеамент), що завдячує своїм походженням глобальному глибинному розлому в земній корі. До речі, характер його виявів на суходолі та морському дні говорить про те, що він досить активний і в наші дні.

За 28 миль на південний захід від Севастополя, на материковій околиці, обмеженій глибинами 700—1000 м, вперше виявили залишки невідомого раніше викопного вулкана, який діяв, очевидно, протягом середньоюрського — крейдяного періодів. Якщо зважити, що практично єдиними вогнищем палеовулканізму в Криму є Карадагський район, то це одна з найцікавіших наших знахідок у Чорному морі за останні роки. Бо дає змогу по-новому подивитися на геологічну історію утворення його ложа та Кримського півострова.

Нарешті, ми відкрили загадкове еліпсоподібне тіло розміром три на два км, чи невпізнаний підводний об'єкт (НПО), завислий на глибині 1400—1800 м. На ехограмах він відбивається у вигляді щільної хмари завтовшки 270 м. Але аналіз проб води, відібраної в його межах, ніяких гідрохімічних аномалій не зафіксував. Проте пристрої, які захищають батометри від ударів об донний грунт, завжди помічали НПО. Ясно одне: для того, щоб з'ясувати його природу, не обійтися без спеціальних досліджень, здійснити які могли б співробітники Морського гідрофізичного інституту АН УРСР у Севастополі.

— Євгене Федоровичу, а які корисні копалини ви знайшли на морському дні цього разу!

— Ми детально вивчили так зване Резовське поле залізо-марганцевих конкрецій, відкритих не так давно на болгарському шельфі. Вперше знайшли вапняки неогенового віку із включеннями загуслої окисленої нафти в Прибосфорському районі, яка свідчить про його потенційну нафтоносність. Виявили також нові джерела, чи виходи на морському дні корисної копалини номер один — прісної підземної води, яка стікає з суходолу в Чорноморський басейн водоносними горизонтами та під руслами річок й безповоротно зникає в його пучині.

До речі, ми вже кілька років шукаємо прісну воду на нашому шельфі за допомогою спеціальних приладів, які розробила група моїх колег по інституту на чолі з професором В. І. Ляльком. З допомогою цієї апаратури виявляємо на дні моря теплові та гідрохімічні аномалії, що свідчать про наявність джерел питної води. Саме у такий спосіб відкрили чимало донних «казанів закипання» прісної води поблизу Південного берега Криму, наприклад, біля мису Форос, де дебіт лише одного з них перевищує 12 тисяч літрів на годину. Є такі джерела і в ряді інших місць, скажімо, біля берегів Одеської затоки і на ділянці шельфу поміж Сімеїзом та Балаклавою. Якщо ж узяти майже всю берегову лінію нашого Причорномор'я — від порту Поті до гирла Дунаю, то тут сумарний стік в море підземних прісних вод, конче потрібних населенню та господарству його прибережних, практично безводних районів, оцінюється аж у 700 мільйонів кубометрів на рік!

Дуже цікавою виявилась відкрита нами нова зона активного виділення сірководню на дні Дніпровського каньйону, який прорізає відклади шельфу і материкового схилу в північно-західній частині Чорного моря. До речі, ще раніше аналогічних «підводних курців» знайшли

співробітники Інституту біології південних морів АН УРСР — в каньйонах, що простягнулися на захід від цього місця. Причому з'ясувалося, що вони виділяють не тільки сірководень, але й метан, а оскільки їхні вмістилища — каньйони — часто «прокладені» по глибинних розломах, то, найімовірніше, гази ці теж надходять з глибинних зон нашої планети.

Підсумовуючи все відоме про них, можна сказати, що на дні цього сектора моря окреслюється величезна область природного виходу газів із земних надр. А встановлення факту «дихання» Землі — значний крок уперед на шляху до розуміння природи як сірководневого зараження всього Чорноморського басейну, так і газоносності північно-західної частини його ложа. Сьогодні саме тут відкрито п'ять підводних родовищ газу, одне з яких, Голіцинське метанове, вже експлуатується. Що ж до межі зараження морської води сірководнем, то тривалий час вона перебувала на рівні 200 м нижче поверхні моря, 1982—1988 рр. коливалась від 136 до 113 м, а 1989 року її зафіксували на глибині 119 м.

На думку багатьох учених, сірководень, розчинений у водах Чорного моря, є продуктом життєдіяльності бактерій. Інакше кажучи, ці мікроорганізми виділяють його в процесі поїдання решток морських рослин і тварин, а також органічних речовин, що потрапляють у море з річок та суходолу разом з відходами людської діяльності. Одначе, якби цей газ був тільки органічного походження, то, враховуючи наростаюче забруднення Чорноморського басейну, верхній рівень його отруйної сірководневої зони підвищувався б постійно. Та, як бачимо, межа між сірководневою та кисневою зонами стрибає то вгору, то донизу. Тобто цей факт ще раз підтверджує: коливання рівня сірководневого зараження моря залежить насамперед від активності різноманітних геологічних та фізико-хімічних процесів, які відбуваються в надрах цієї частини планети.

Але, мабуть, найекзотичнішою нашою знахідкою є донні осади, підняті з дна того ж таки Дніпровського каньйону,— вони шипіли від великої кількості газів, які з них виділялися (переважно метану). Зовні це були звичайні глинисті відклади, тільки насичені газогідратом, тобто сполукою із газу і води, чи твердим газом — зовсім новою корисною копалиною, виявленою нещодавно радянськими геологами. Як правило, вона утворюється в порах та тріщинах осадових порід, в які легко проникають газ і вода. Найчастіше це дрібні кристалики, що нагадують непрозорий лід. Вони легші за воду, добре горять і залишаються твердими лише при високому тиску та низькій температурі, які існують в земних глибинах і на дні морів, за звичайних наземних умов швидко розкладаються. Причому, один кубометр газогідрату виділяє до 200 кубометрів газу!

...Парадоксально, але з твердим газом ми знайомі ще з 30-х років, коли почали будувати наші перші газопроводи, куди природний газ подається під великим тиском. Через погану роботу газосушильних пристроїв у цих трубопроводах досить часто призбирувалась вода, а взимку додавався ще й мороз. Таким чином створювались всі умови, необхідні для виникнення всередині газомагістралей сумнозвісних «гідратних пробок», які й були не чим іншим, як штучними газогідратами. Позбутися цього каламутного льоду можна було закачавши в труби метанол, який швидко його руйнував, прогріванням заморожених ділянок газопроводів і подальшим їх продуванням...

Сьогодні, коли ми знаємо про природний твердий газ набагато більше, ніж учора, його наявністю пояснюють навіть загадки Бермудського трикутника. Як вважає один американський дослідник, під океанічним дном цього району залягає шар газогідрату. Коли час від часу глибинні течії його розмивають, починається бурхливе виділення газу. Внаслідок цього утворюється величезна кількість водогазової суміші, яка спливає нагору. Причому, що вище спливають уламки газогідрату, то більше газу вони виділяють — завдяки тому, що температура води дедалі зростає, а її тиск з кожним метром зменшується. Відповідно зростає й насиченість води газом, вона стає менш щільною і дедалі легшою. Зрештою, збільшення різниці у щільності верхнього і нижнього водних прошарків створює поміж ними сильну тягу; народжуються потужні вихороподібні струмені водогазової мішанини і з величезною швидкістю прямують до поверхні океану. Тут вони й утворюють свої пекельні «киплячі» воронки з відносно легкою «розрідженою» водою, в які, ймовірно, провалюються судна. Повітря над ними виповнюється хмарами вибухонебезпечного та отруйного газу, що несе загибель екіпажам кораблів — майбутніх «летючих голландців»...

Все це вже — з галузі припущень. Що ж до реального боку справи, то хочу підкреслити: поява в переліку відомих на сьогоднішній день корисних копалин природного твердого газу — нового джерела енергетичного вуглеводневого палива та чудової хімічної сировини — відкриває широчезні перспективи для подальшого розвитку енергетики, хі-

На палубу «Михайла Ломоносова» підняли чергову геологічну трубку з донними відкладами.

мічної промисловості та економіки в цілому. Бо території з вірогідним утворенням газогідрату охоплюють величезну частину континентів та Світового океану, а його потенційні запаси в сотні разів перевищують усі розвідані сумарні ресурси нафти, газу та кам'яного вугілля. Вже експлуатується перше в СРСР і у світі материкове Мессояхське родовище гідратного газу (разом з ним тут видобувають й вільний природний газ, скупчення якого розташовані нижче), а також виявлено ще приблизно 30 таких родовищ у нашому Заполяр'ї. Відкриті вони у чималій кількості й на дні морів та океанів, зокрема у шельфовій зоні США і Канади, де їх загальні запаси оцінюються у понад сто трильйонів кубометрів. Знайшли твердий газ і в Каспійському та Охотському морях.

— А чи так вже нам необхідні морські мінеральні багатства! Чи не погіршить їх розробка екологічну обстановку в наших морях!

— Ви маєте на думці, що Україні вистачило б континентальних родовищ різних корисних копалин? Але їх ресурси вичерпуються. Ось чому, рано чи пізно доведеться нам освоювати «другу територію» нашої республіки, якою є радянська економічна зона Азово-Чорноморського басейну, і насамперед її найбільш доступну частину — шельф. Адже тут уже відкрито 11 родовищ газу та газоконденсату, близько 50 перспективних нафто- та газових територій, десятки великих родовищ будівельних матеріалів та чимало покладів залізної руди, запаси якої вимірюються сотнями мільйонів тонн. Виявлено на нашому шельфі також іншу цінну мінеральну сировину: численні розсипи важких металів, зокрема магнетитові та ільменіт-рутил-цирконієві (до складу яких входить майже 70 різних, у тому числі рідкісних мінералів), обширні поля залізо-марганцевих конкрецій, які вміщують близько 30 інших хімічних елементів та потужні субмаринні джерела прісних вод. Причому часто-густо розробка корисних копалин в морі набагато дешевша, ніж на суші.

До речі, у підводних розсипах важких металів знайшли й поодинокі дрібні зерна алмазу, золота, срібла, самородної міді та свинцю. Здавалося б дрібниця, яка не заслуговує на увагу. Але це не так. Бо з часом будуть простежені шляхи їх винесення з суші річками і зовсім не виключено, що згодом вони, ці шляхи, приведуть до відкриття нових корінних материкових родовищ цінних мінералів. Тобто, за допомогою самих зерен-мінералів можна пройти весь шлях їх міграції, тільки у зворотному напрямку — від розсипів до їх джерел, чи виходів на земну поверхню рудоносних материнських порід.

Не можна не сказати й про те, що копилку знахідок українських морських геологів прикрашає ще одне гідне подиву мінерально-органічне творіння природи — перли. Вони трапляються в окремих черепашках молюсків мідій, які селяться біля берегів Криму і Кавказу, де їх запаси оцінено приблизно в 250 тисяч тонн. Звичайно, розмір перлин не перевищує кількох міліметрів і лише рідко сягає 0,7 — 1 сантиметра. Причому частенько в черепашках їх кілька. Був навіть випадок, коли біля Феодосії натрапили на одну унікальну мідію-«несучку», яка ховала 133 перлини (!) вагою від 0,07 до 0,13 грама. Як правило, вони неправильної округлої форми, білого або жовтуватого кольору, із слабким блиском, а тому ювелірної цінності не мають. І все ж, мабуть, є сенс налагодити виробництво некондиційних чорноморських перлин, а також провести експерименти з їх штучного вирощування.

Повертаючись до цілком доступних морських багатств, скажу лише одне: їх розробка ані в якому разі не повинна завдавати шкоди навколишньому середовищу. Саме через це ми вже багато років вивчаємо особливості екологічної обстановки в Чорному і Азовському морях, у тому числі й під час нинішнього рейсу. Вже передбачили цілий ряд необхідних природоохоронних заходів. Скажімо,такі, які спрямовані на збереження якості морської води, рибних нерестовищ і піщаних пляжів, на запобігання активізації берегових зсувів та інші.

Бесіду вів Борис ЄНЕВИЧ.

Фото автора.

Звідки взялася на Україні загальносоюзна власність

Нотатки історика

Противники політичної самостійності України твердять: щоб вийти з Союзу, треба викупити підприємства загальносоюзного підпорядкування, бо вони — спільне надбання усіх радянських народів. А де взяти для викупу сотні мільярдів карбованців і кому їх віддати! Та й навіть без гасла «самостійність — сьогодні!» питання про статус загальносоюзної власності набуло особливої актуальності. Щоб відповісти на запитання, як будувати економічні відносини між союзними республіками і центром, треба пригадати обставини, за яких виникла загальносоюзна власність. А в нагромаджених гімалаях історичних праць щодо утворення СРСР про це практично нічого не сказано.

Що найбільше вражає у схемі утворення СРСР? Я б сказав так: **розрядність.** Етнічні території поділили за політичним статусом на розряди. Перший розряд — союзна республіка, другий — автономна республіка, третій — автономна область. Позарозрядність Російської Федерації проявилася у формулі «перша серед рівних». Народне господарство теж поділили: союзного, республіканського та місцевого підпорядкувань. Розрядність прошила наскрізь структури Радянського Союзу і перетворила його на унітарну державу.

Чому і як дійшло до цього? Хто винен у тому, що національно-визвольний рух пригноблених народів, який був одним з головних факторів революції 1917 року, не зміг реалізувати своїх цілей після перемоги Радянської влади?

Жовтневий пленум ЦК РКП(б) 1922 року, на якому було прийнято ленінський план утворення СРСР, обрав конституційну комісію у складі Й. В. Сталіна (голова), М. І. Калініна, Л. Б. Каменєва, Г. Л. П'ятакова, Х. Г. Раковського і Г. В. Чичеріна. Комісія мала виробити підхід до побудови конституційних засад єдиної багатонаціональної держави. Крім протоколу її засідання 21 листопада 1922 року ми маємо документ особистого походження, який проливає додаткове світло на всю цю проблему — лист Раковського. В день засідання голова Раднаркому України мав виїхати з Москви до Берліна, далі — в Лозанну, на міжнародну конференцію. Тому звіт в ЦК КП(б)У він змушений був оформити у вигляді листа з Берліна секретареві ЦК Д. З. Лебедю. Візьмемо з цього цікавого документа тільки сюжет про те, як в народному господарстві Радянського Союзу виникла «розрядність».

Як з протоколу, так і з листа Раковського випливає, що в основу новоутворюваної держави покладено принцип об'єднання найголовніших наркоматів. Передбачалися наркомати трьох типів — злиті, об'єднані й автономні. До злитих віднесли Наркомвоєн, Наркоміносправ, Наркомзовнішторг, Наркомшляхів і Наркомпоштел. Вони мали діяти на всій території Радянського Союзу, не розрізняючи республіканських кордонів, хоча, зрозуміло, їх структурні підрозділи будувалися згідно з адміністративно-територіальним поділом країни, тобто з урахуванням факту існування республік. Спільними союзними органами мали стати також ДПУ, Держбанк і Верховний Суд. Об'єднаними мали стати наркомфіни, наркомпраці, наркомпроди, ради народного господарства і робсельінспекції. Різниця між злитими і об'єднаними наркоматами була доволі умовна. Власне кажучи, полягала хіба що у тому, що підпорядковані московській колегії республіканські підрозділи тут зберігали назву наркоматів. Нарешті, всі інші наркомати — юстиції, внутрішніх справ, землеробства, освіти, охорони здоров'я, соцзабезпечення — залишалися автономні. Вони існували тільки в республіках, не маючи союзного відповідника, а тому зберігали статус самостійних управлінських ланок.

На пленумі ЦК РКП(б) 6 жовтня 1922 року, який затвердив конституційну комісію під головуванням Сталіна, Ленін не був присутній через хворобу. В цей день він надіслав у Політбюро записку, в якій наполягав на необхідності рішуче боротися з великодержавницькими традиціями в питанні про утворення єдиної союзної держави. Комісія врахувала конкретну пропозицію Володимира Ілліча, висунуту в цій записці: у союзному Центральному Виконавчому Комітеті повинні головувати по черзі голови ЦВК союзних республік. Але, як ми бачимо,

вона запропонувала для мирних умов розвитку таку схему державного управління, яка набагато більше обмежувала права республік, ніж рішення про об'єднання найважливіших наркоматів, прийняті влітку 1919 року з метою перетворення країни в єдиний військовий табір. Не у двері, так у вікно пролазив великодержавницький принцип «автономізації» незалежних республік.

До конституційної комісії ЦК РКП(б) жовтневий пленум включив представників від ЦК компартій республік. Проте їх не запросили у Москву, коли комісія почала працювати. Раковський виявився єдиним представником національної республіки, але тільки тому, що увійшов до складу комісії не від України, а як член ЦК РКП(б). Тільки він один удався до спроби відвернути загрозу фактичної «автономізації» союзних республік.

У листі до Лебедя Раковський підкреслював, що він найрішучішим чином заперечив проти обстоюваної Сталіним концепції безроздільної влади союзних наркоматів у республіках, наполягаючи на тому, щоб республіканським ЦВК і раднаркомам було надано законодавчу або адміністративну ініціативу в сфері компетенції цих наркоматів. Після дискусії прийшли до висновку, що питання, пов'язані з діяльністю злитих наркоматів, союзного Раднаркому і раднаркомів союзних республік, повинні розв'язуватися при опрацюванні положення про злиті наркомати за домовленістю з ЦВК союзних республік. По суті Раковський зазнав поразки. Не знайшла також підтримки в інших членів комісії його компромісна пропозиція про підпорядкування наркоматів фінансів, продовольства, праці, раднаргоспів та робсельінспекції союзних республік не відповідним загальносоюзним наркоматам, а тільки союзному Раднаркому або Раді Праці і Оборони.

Проголошені 30 грудня 1922 року Декларація про утворення СРСР і Союзний Договір свідчили про рівноправність союзних республік. Але схвалені раніше комісією ЦК РКП(б) під керівництвом Сталіна рекомендації як офіційний документ правлячої партії було покладено в основу роботи комісії ВЦВК, яка підготувала проект Конституції СРСР (прийнята у січні 1924 року II з'їздом Рад СРСР).

Залежно від структури управління народним господарством, яку прийняла конституційна комісія Сталіна, націоналізована власність набула трьох форм — загальносоюзної, союзно-республіканської і місцевої. Питома вага кожної з них була різною в різних республіках. На Україні, яка в 20-х роках являла собою єдину вугільно-металургійну базу країни, питома вага загальносоюзної власності повинна була виявитися найбільшою.

Взимку 1922—1923 років, коли вирішувалося, якою буде союзна багатонаціональна держава, керівництво України відчувало глибоку занепокоєність: «автономізаційні» настрої більшості лідерів партії могли привести до втрати Україною завойованої державності. Керівництво республіки, зв'язане по руках і ногах залізною партійною дисципліною, було не в змозі самостійно відвернути загрозу. Залишилася надія на здоровий глузд делегатів XII з'їзду РКП(б). На початку 1923 року перший секретар ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінг надрукував у журналі «Спутник донецкого пропагандиста» статтю, в якій містилися такі тривожні рядки: «Нам уявляється, що XII з'їзд повинен дати відповідь на питання, чим є об'єднання в союз, або кроком до ліквідації національних радянських республік, або кроком до зміцнення їх становища». Одночасно в журналі «Червоний шлях», який став виходити у Харкові з початку 1923 р., Х. Г. Раковський публікує теоретичну статтю про Союз РСР. У ній він надзвичайно різко висловлювався проти централізаторської лінії сталінсько-каменєвсько-зінов'євського угруповання в Політбюро, яка в питаннях, пов'язаних з побудовою союзної держави, об'єктивно набирала шовіністичного забарвлення. Якщо під централізацією, писав Раковський, розуміти зосередження влади в руках одного центрального органу і перетворення всієї маси в слухняне знаряддя для виконання наказів центральної влади, якщо під централізацією розуміти усунення ініціативи, господарської, політичної і адміністративної самодіяльності,— іншими словами, якщо розуміти під централізацією ту бюрократично мертву централізацію, яка була синонімом сваволі, то, звичайно, нема більшого ворога Радянської влади, ніж централізація. Неважко здогадатися, що саме розумів Раковський під «центральним органом» у конкретних умовах радянських республік.

У квітні 1923 року напередодні партійного з'їзду відбулася VII Всеукраїнська партконференція. У політичному звіті ЦК КП(б)У, з яким виступив Х. Г. Раковський, підкреслювалося, що в 1922 році близько десятої частини всіх постанов бюро ЦК займали питання, пов'язані з різними суперечками та незгодами між українськими й центральними господарськими, адміністративними та іншими органами. Торкаючись початку політичного процесу, що привів до утворення СРСР, Раковський зазначив: «Ми щиро вітали ініціативу окремих груп товаришів і республік у тому, щоб у наші союзні

взаємини внести певність, і ця певність повинна йти по лінії — більше прав, більше коштів, більше ініціативи в усіх галузях окремим радянським республікам». Така заява недвозначно свідчила про те, чого сподівалося партійно-державне керівництво України від утворення єдиної союзної держави.

У доповіді «Промисловість» на VIII Всеукраїнській партконференції голова Укрраднаргоспу В. Я. Чубар розвинув усупереч позиції конституційної комісії під головуванням Сталіна положення про децентралізацію управління промисловістю загальносоюзного значення. Після обговорення цієї доповіді конференція прийняла резолюцію, в якій вказувалося: «Досвід минулого показав, що спроби оперативного керівництва з єдиного центру для всього СРСР, в умовах злиденності країни і закостенілого бюрократизму нашого апарату, перетворилися на свою протилежність, тобто не було ніякого керівництва. Звідси питання про обласне господарське районування є завданням, яке потребує швидкого і водночас повного розв'язання. Це стосується однаково і тих галузей промисловості, які мають загальносоюзне значення і перебувають під безпосереднім керівництвом центральних союзних органів, як вугільна, залізна, цукрова та інші галузі великої промисловості на Україні. Конференція вважає за потрібне посилити вплив центральних органів України, партійних і радянських, на вищенаведені галузі великої промисловості, що розташовані на Україні».

Переважна більшість делегатів XII з'їзду РКП(б) розглядала національну політику партії як другорядну. Вимоги республік не було взято до уваги. Дебати в секції з національного питання, які проходили під головуванням Сталіна, закінчилися цілковитою поразкою Раковського і Бухаріна. Останній, спираючись на авторитет Леніна, теж прагнув відвернути генсека від його політики фактичної автономізації союзних республік. Сталін у відповідь заявив, що група делегатів на чолі з Бухаріним і Раковським надто роздмухує значення національного питання. З порядку денного партійних форумів проблеми, пов'язані з національними відносинами в Радянському Союзі, зникли на строк, рівний тривалості людського життя — до XIX Всесоюзної партконференції. Невдовзі після з'їзду Раковського апаратними методами усунули з України, Раднарком УРСР очолив В. Я. Чубар.

Утворення різних форм підпорядкування, серед яких запанувала загальносоюзна, підготував грунт для того, щоб вилучити основні засоби виробництва з компетенції республіканських органів влади. «Випаровування» економічного суверенітету України пішло з цього часу прискореними темпами.

25 червня 1923 року президія ВРНГ вирішила зарахувати Південсталь і Південний машинобудівний трест (ПМТ) до трестів центрального підпорядкування. Президія УРНГ звернулася з письмовим протестом до Політбюро ЦК КП(б)У. У цьому документі вказувалося, що зосередження у веденні ВРНГ оперативних функцій управління трестами на території союзних республік «неминуче призведе до відродження під тими або іншими формами колишніх главків з їх бюрократичними методами роботи». Так воєнно-комуністичні методи управління почали повертатися в державну промисловість не через роки, як досі переконували історики, а через лічені місяці після того, як Ленін залишив Кремль.

На початку серпня 1923 року заступник голови ВРНГ Г. Л. П'ятаков передав на розгляд ЦК РКП(б) більш масштабний проект змін в управлінні промисловістю. Голова Раднаркому України В. Я. Чубар вважав за доцільне негайно заручитися колективною підтримкою партійно-державного керівництва республіки і 24 серпня поставив на розгляд Політбюро ЦК КП(б)У свою доповідь «До питання про управління трестами союзного значення».

Конституція СРСР, вказувалося у доповіді, вводить категорію галузей та підприємств союзного значення, але не дає конкретних вказівок відносно того, як побудувати управління і нагляд за ними. Не називаються також ознаки, за якими можна відносити підприємства та об'єднання до категорії загальносоюзних. І ось ВРНГ взяла на себе ініціативу відповісти на питання, які залишилися в Конституції відкритими. Практичним результатом законодавчих новацій став прикладений до записки П'ятакова список підприємств. З нього випливало, що до ВРНГ мають відійти Управління державною кам'яновугільною промисловістю, Південсталь, Хімвугілля, ПМТ, Текстильтрест, Цукротрест та інші великі українські трести. В розпорядженні УРНГ залишалися деякі другорядні трести, в яких працювало не більше п'яти процентів зайнятих у великій промисловості республіки робітників.

26 січня 1924 року відкрився II з'їзд Рад СРСР, який остаточно затвердив Конституцію СРСР. Положення її урочисто проголошували рівноправність об'єднаних в братерський союз республік, та вони були надто загальні. Інтерпретаторами конституційних норм у цих умовах ставали центральні відомства. Вони не визнавали національних кордонів і не

бажали делегувати частину наданих їм функцій і прав на регіональний рівень.

Влітку 1926 року керівництво радянською промисловістю перейшло до В. В. Куйбишева — одного з найближчих співробітників Сталіна, переконаного прихильника адміністративно-командних методів управління. При ньому завершився процес відновлення створеної у громадянській війні структури управління промисловістю. Новий голова ВРНГ створив у центральному апараті наркомату галузеві главки і надав їм широкі права у плануванні нового капітального будівництва, а також у нагляді за виробничою, технічною і комерційною діяльністю трестів союзного підпорядкування.

5 грудня 1929 року ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про реорганізацію управління промисловістю», згідно з якою підприємство, а не трест, як раніше, оголошувалося основною ланкою управління. Трести з госпрозрахункових об'єднань перетворювалися на органи технічного управління. Під час реалізації цієї постанови усі більш-менш великі підприємства перейшли у підпорядкування загальносоюзних відомств.

Розглянемо за протоколами Політбюро ЦК Компартії України, як відбувався цей процес у 1930 році. 31 січня цього року було ухвалено рішення: «Доручити в радянському порядку опротестувати рішення ВРНГ Союзу про вилучення із складу української республіканської промисловості і передачу до ведення союзних об'єднань Укрсилікаттресту і п'ятьох металообробних заводів». Чубар опротестував, але безрезультатно. 18 лютого: «Опротестувати перед ЦК РКП(б) рішення РНК Союзу про ліквідацію українського торгового представництва за кордоном. Доручити Чубарю і Попову (НКТ) скласти доповідну записку в ЦК ВКП(б), обстоюючи необхідність збереження українського торгового представництва і представництва української кооперації за кордоном». Записку було складено, але вона не дала ефекту. 19 липня: «Просити ЦК ВКП(б) скасувати рішення Союзцукру про ліквідацію Українського науково-дослідного інституту цукрової промисловості, що організований згідно з рішенням РНК СРСР від 14 квітня 1927 року. Довести до відома ЦК ВКП(б) та тов. Мікояна, що рішення про ліквідацію інституту Союзцукром прийнято без всякого погодження з українськими організаціями». Ця резолюція теж нічого не дала. 13 листопада Політбюро ухвалило: «Заперечувати проти передачі українських курортів у Всесоюзне курортне об'єднання. Доручити Чубарю під час перебування у Москві поставити це питання перед ЦК ВКП(б)».

Чубар не зміг зробити нічого. Нарешті, 18 листопада з'явилася ще одна постанова Політбюро, де, зокрема, було записано: «Заперечувати проти ліквідації Укрхімтресту. Доручити Сухомлину та Затонському написати з цього приводу мотивовану доповідну записку до ЦК ВКП(б)». Проте через два тижні вже саме Політбюро скасувало свою постанову...

Як бачимо, не відомства, а саме ЦК партії здійснював цілеспрямовану централізацію народногосподарського управління. Створювалася командна економіка з найвищим ступенем централізації, яка повинна була служити фундаментом режиму особистої влади. Союзні республіки позбавлялися й тіні економічної самостійності.

Розглядаючи можливі варіанти майбутніх стосунків між центром і республіками в галузі економіки, треба пам'ятати, чому і коли створювався порядок, який проіснував шість десятиріч.

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
доктор історичних наук.

Книги

Теорія і практика соціал-реформізму

В. М. ЯКУШИК. Социал-реформизм в современном мире: идеология и политика. К., «Либідь», 1990.

Автор монографії доводить, що соціал-реформізм — ідеологія і політика реформістської течії у русі за соціальне звільнення трудящих, за побудову суспільства соціальної справедливості без експлуатації та гніту людини людиною. Серед основних функцій соціал-реформізму повинно бути відзначено цивілізаторську (демократизація, гуманізація, удосконалення суспільства) та функцію захисту інтересів трудящих, збереження діючих механізмів суспільного відтворення, у тому числі і традиційних інститутів.

Автор окремо розглядає взаємодію на політичній арені соціал-реформістської та революційної (комуністів) течій в соціалістичному русі. Вони є водночас і суперниками і союзниками, що надає соціалістичному рухові у світі динамічності і поліваріантності.

У тій політичній та світоглядній ситуації, котра склалася у нашій країні, а особливо на Україні, подібна праця відомого дослідника теорії та практики соціал-реформізму В. М. Якушика буде корисною політикам: фахівцям і аматорам.

Микола ПОДПАЛОВ.

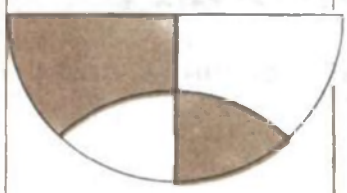

НАФТА З ПЛАСТМАСИ

У ФРН запатентовано метод гідролізу пластмасових відходів, за якого одержують багато нафтопродуктів. Тепер є змога утилізовувати різні види пластмаси, навіть дуже забрудненої. Гідроліз відбувається при температурі 300—400 градусів Цельсія і тиску до 400 бар. З одержаних рідких та газоподібних продуктів відомими методами виробляють маслоподібні палива, газ та сировину для нафтохімічної промисловості. Залежно від складу пластмасових відходів вихід маслоподібних нафтових продуктів досягає 60—80 процентів за масою. Значно більше, ніж під час відомих піролізних процесів, де він становить від 25 до 42 проценти.

НАЙБІЛЬША КНИГА

З нагоди 150-річчя видавництва «Приват» у Тулузі (Франція) на виставці була представлена найбільша у світі книга. Її розміри чотири на три метри. Вона важить вісім тонн, має 30 сторінок.

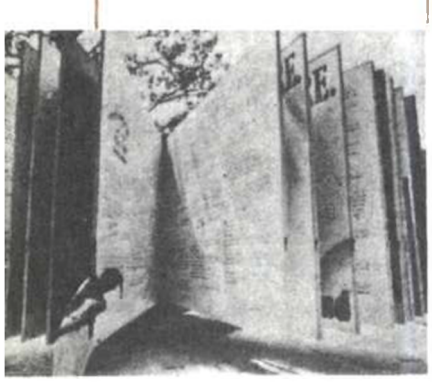

ЕСКІМОСИ Б'ЮТЬ НА СПОЛОХ

Канадські ескімоси занепокоєні: токсичний препарат ДДТ, заборонений майже в усіх країнах п'яти континентів, проник і до їхнього навколишнього середовища. Зовсім недавно відкрили джерело надходження ДДТ: кілька країн третього світу, де цю речовину і досі широко і безкарно застосовують.

Спостереження свідчать про брутальне порушення міжнародних угод. Наприклад, в арктичних районах Канади, Аляски та Гренландії виявлено шкідливі хімічні речовини, зокрема пестициди, в рослинах, рибі і морських ссавцях, що викликає обґрунтовану тривогу в місцевого населення, значна частина якого харчується продуктами полювання та рибальства. Більше того, підхоплені повітряним потоком за тисячі кілометрів від вічної криги і снігів, ці елементи переносяться і в арктичні простори, створюють серйозну загрозу для здоров'я людей, що тут проживають.

НАЙДАВНІШИЙ МЕТЕОРИТ

Китайські вчені відкрили поблизу Сіаня (Північно-східний Китай) найбільший і найдавніший, на їхню думку, метеорит у світі. Як вважають геологи, метеорит, відомий місцевим жителям під назвою пагорба Хуашітай, має вік 4,5—4,6 мільярди років. А впав він на Землю, мабуть, 1,9 мільярди років тому.

Метеорит перебуває приблизно за 20 кілометрів на південний схід від Сіаня. Довжина його 160 — 190, ширина — 50—100, а висота — 40—120 метрів. Маса метеорита близько двох мільйонів тонн, він увесь вкритий гранітом.

Перший раз геологи частково дослідили його 1984 року, через те що біля нього знайшли родовища заліза та нікелю. Під час пізніших досліджень фахівці відкрили ряд субстанцій, речовинний склад і геологічний вік яких дуже відрізняються від сусідніх з ним утворень.

Там же, біля гранітного фундаменту метеорита, вчені відкрили склоподібну субстанцію, яка, очевидно, утворилася за високих температур і тиску, коли, напевно, він зіткнувся із Землею. На думку вчених, цей метеорит старіший за найдавніші скельні утворення на Землі. Його склад є вторинним продуктом формування Сонячної системи. Висловлюється думка, що більш поглиблені дослідження метеорита дадуть різнобічну інформацію про таємниці Всесвіту. На тому місці, де знайшли метеорит, збудують музей, а округу оголосять резерватом під захистом держави.

ДЕРЕВО — КОРОВА

У фауні Центральної Америки є дерево, яке називають «дерев'яною коровою». Якщо на його корі зробити надрізку, то з неї починає сочитися біла рідина, що за смаком нагадує молоко. Незаможні мешканці тамтешніх сіл часто приходять до своєї «годувальниці». Незважаючи на нещадне поводження, дерево не всихає.

ПОМИЛКА КУПЕРА

Скидається на те, що Джеймс Фенімор Купер не мав вичерпної інформації, коли писав свій роман «Останній з могікан». Справа у тому, що у Сполучених Штатах і нині живе ще близько 200 могікан. 35 представників цього найдавнішого індійського племені проживає у місті Анкасвілл, що в штаті Коннектікут.

Крок до космодрому

Уривки з щоденника кандидата на космічний політ

Юрій КРИКУН

У травні цього року Державна міжвідомча комісія по відбору кандидатів у космонавти затвердила кандидатури журналістів для підготовки до польоту, яка щойно розпочалася у Зоряному.
Серед них — киянин, кінорежисер і журналіст Юрій Крикун. Його нотатки про відбірковий марафон, що тривав понад рік, ми й пропонуємо читачам.

Віч-на-віч з центрифугою.

— Юрію Юрійовичу! — хірург Олег Олексійович Смирнов розчинив двері конференц-залу,— заходьте. Його рука м'яко лягла на плече, начебто відповідаючи на німе запитання моїх очей.

— Сміливіше!

Перед очима промайнули всі 32 медичних проби, які за неповних 100 днів я подолав в Інституті медико-біологічних проблем МОЗ СРСР: швидкість моторної реакції на світло і звук, психофізична витривалість, м'язова збудливість, тони серця, характер пульсу, рефлекси шкіри... Невже? Невже пройшов?

А якщо Олег Олексійович помилився — і я не пройшов? От зайду туди кандидатом на космічний політ, а вийду... Ні, ні, це просто неможливо. Хоча за цей час лікарі безжалісно висадили з нашого космічного експреса 13 кандидатів.

— Розслабся,— наказав я собі.

Голова одразу стала ясною, ніби послужлива рука розкидала в різні куточки пам'яті небажані спогади — і до залу, де засідала всесоюзна лікарсько-експертна комісія, я ввійшов вже впевненою в собі людиною.

...О господи... Десятки білих халатів раптом злилися в одну величезну пляму, яка хиталася і шепотіла різними голосами.

«О господи»,— подумав я, але промовив зовсім інше:

— Добрий день!

— Добрий день, а скоріше вечір,— озвався до мене голова комісії, завідуючий відділом по відбору космонавтів, доктор медичних наук Юрій Іванович Воронков,— будь ласка, сідайте.

Я сів. Біла пляма одразу перетворилася на знайомі та привітні обличчя тих, з ким я встиг познайомитися під час виснажливого медичного марафону. На душі стало спокійно. Стало зрозуміло, що крах надії обійде мене цього разу стороною.

— У вас є запитання до членів медичної комісії?

— Ні.

— І ви зовсім не хвилюєтеся, знаєте, що пройшли?

— Звичайно хвилююсь, адже я жива людина.

Юрій Іванович посміхнувся. Ледь-ледь. Лише куточками губ. А може це мені лише здалося, і губи залишились такими ж суворими. Можливо. Але тоді вже, напевно, посміхались очі. І його, і нашого ведучого лікаря — терапевта Лариси Михайлівни Філатової.

— Сьогодні ми вас вітаємо. Готуйтесь до тренувань у Зоряному.

— Дякую.

Я вийшов за двері. Стрілки годинника показували 18.30. І, назавжди запам'ятавши цей час, я помчав на другий поверх, перескакуючи через три сходинки, щоб поділитися своєю радістю з друзями-конкурентами. Я летів нагору, перескакуючи прольоти, і мені здавалося, що я мчу дорогою до зірок, як вранці цього дня в кабіні центрифуги.

З щоденника. День останній. Центрифуга

Тяжкість, гнітюча, без кінця і краю, проникаючи під шкіру, навалюється на тіло. Яка ти, абстрактна величина, що сховалася за символікою восьми звичайних літер?

Спалахує червоними цяточками перископ. «Чи бачиш мене, претендент? Чи не затьмарила тобі очі сіра кривава смуга?» І тієї ж миті рука автоматично натискує на гашетку відповіді «Бачу!»

— Чудово! — лунає з динаміка голос керівника моєї програми, кандидата медичних наук Василя Лук'янюка. — Як почуваєтесь?

І знову мій палець, як і має бути, тисне на гашетку: «Добре. Давайте далі!»

— Переобтяження 4g, 5g, 6g... Увага! Наближаємось до граничної межі. Як почуваєтеся?

«Нормально»,— двічі спалахує на пульті Василя Юрійовича контрольна лампа, передаючи йому мою відповідь: «Далі».

Он як! Далі? Тяжкість напружилась, перетворившись на кілометровий невидимий смерч, намагаючись щосили прорватися крізь сталеву оболонку центрифуги, в якій, наче зернятко в шкаралупі, сховалася людина. Ще мить, ще одне зусилля — і метал відступив, залишивши мене один на один з нелюдським перевантаженням.

6g!

Вага мого тіла зросла рівно у шість разів і сягнула 480 кілограмів.

Я з сумнівом подивився на тангенту. Нескладний прилад, який автоматично зупинить центрифугу, якщо я, знепритомнівши, випущу його з рук. Випущу? Цікаво, яке треба докласти зусилля, щоб зараз, навіть при повній тямі, зробити це?

І знову оживає периметр:

«Чи бачиш мене?»

Бачу. Праворуч і ліворуч, і в центрі. Бачу! Дайте мені спокій!

На деякий час запанувала мертва тиша. Згодом на медичному пульті в центральній апаратній заграла кольорова музика систем мого організму. Рушили різноманітні стрічки. Програми повільно вповзали в середину приладів. Нарешті, черговий автомат, переробивши всю інформацію, спрямував на Головний пост сигнал: «Все штатно. Йдемо на максимум».

— Йдемо на 8g,— відразу ж голосом лікаря озвався динамік.

Навіть тягар поменшав. Та лише на секунду і, очевидно, прийшовши до думки, що люди збожеволіли, переніс свою увагу на відчуття. Він заполонив мій мозок, опанував підсвідомість, проник у кров.

Вага тіла становила тепер 640 кілограмів!

І тієї ж миті червоний вогник помчав по периметру вперед і назад.

Бачу! Бачу! Бачу!

— Молодець,— озвався пульт. — Проминули 15 секунд «майданчика».

Боже мій, невже ще цілих півхвилини!

Майже не дихаю — повітря не в змозі прорватися під сталеве намисто, що охопило мене.

— Пульс 127! Чудово! Пройшли «майданчики». Йдемо вниз. 7 ... 6... 5... 4... Як себе почуваєш?

І, порушивши всі інструкції, відірвавши руку від підлікотника лонжементу, показую великий палець.

— Повтори ще раз,— просить пульт. — Тебе сфотографують.

Повторюю.

Я переміг тебе, Центрифуга! Бо навіть ти не в змозі тягатися з мрією людини про політ до зірок.

Наша довідка

5 квітня 1989 року космічна комісія Спілки журналістів СРСР оголосила спеціальний конкурс для представників засобів масової інформації «Чому я хочу летіти в космос!», переможець якого має дістати право на політ до зірок.

Тисячі журналістських праць надійшли на адресу компетентного журі. Потім їх залишилось 976, потім — 129, потім — 31... Але прізвищ не оголосили. Я вже перестав вірити в диво, коли пізнього серпневого вечора мені зателефонували з «Правды». Дзвонив завідуючий космічним відділом Андрій Тарасов.

— Вітаю! Вас названо одним з кандидатів на політ. Готуйтеся до першої поїздки на космодром.

А вранці з позначкою «терміново» надійшла телеграма, що запрошувала до Плесецька.

Відступ перший. Невідомий космодром

— Ключ на старт!

— Ключ на старт!

— Ключ на дренаж!

— Ключ на дренаж!

— Продувка!

— Продувка!

— Запалювання!

Стрілки ліниво зрушили в сусідні сектори шкал. Фотоапаратура спітніла в щільно стиснутих долонях. Ця команда означала лише одне — що шляху назад вже не буде, що за мить...

Стовп вогню рвонув вертикально вниз у газовідвідний канал, ракета здригнулася, почала «дихати». З дюз, цієї миті майже нечутні у вихорі газів, рвонули на волю кудлаті блискавки.

Епіцентр, в який з невеликої висоти врізалося рване іржаве полум'я, вже не курився, а кипів. Здавалося, ще мить, і величезна сталева гора стартової установки не витримає, перетворившись на киплячий вир з бетону і сталі. Земля ревла, а точніше — плакала і стогнала. Тривали роди. І складалося враження, що планета не хоче відпускати на орбіту свій штучний супутник. Ударна хвиля величезної сили буквально втиснула нас у землю, обпаливши полум'ям обличчя тих, хто домагався права залишитися на відстані 180 метрів від старту. Вогнений смерч, що навалився на тіло, пекуче в'їдаючись в очі, примусив на якісь хвилини забути про фото- і кінокамери, начебто глузуючи з нас, нерозумних репортерів, що насмілились на такий зухвалий крок — спостерігати зблизька народження небесного тіла. Але ми вистояли і, підвівшись на ліктях, знову звели затвори. Смерч кинувся в атаку ще раз, потім зупинився в кількох сантиметрах від наших облич, начебто роздумуючи: чи при розумі ці люди, що залишилися на рубіконі життя і смерті! І, мабуть, прийшовши до думки, що ні, помчав назад до місця двобою ракети із стартовим комплексом.

Мертве боролося з мертвим, залізне з залізним. І я зрозумів, що на наше місце слід було привезти письменників-фантастів, щоб дати їм змогу не домислювати, а побачити ворота в пекло.

Космічний корабель, ніби перевернутий вулкан, викидаючи язики полум'я, висів над золотим лісом. А коли здалося — ще ледь-ледь, і його громада перевернеться просто на нас, він, нарешт-

ті, рвонув угору, і помчав у засіяну гарячими краплинками зірок холоднечу вічної ночі.

...Космодром. Слово, що майже нічого не говорить людям. Так, знають Байконур. Так, чули, що з нього, вирушають до зірок люди. А супутники «Метеор», «Интеркосмос», «Молния», «Коспас-Сарсат», «Бион»? Звідти? Ні? Як ні? А звідки? А де? А що? А навіщо? Ще космодром? У нас в країні? І не один? Тисячі запитань. Розгубленість. Здивування. І як крізь запону мовчання застійних років з'являється на авансцені подій місто Плесецьк. І стає боляче до сліз, що всі ці роки ми й гадки не мали про північні ворота у космос, хоча про події, що тут відбувалися, знає весь світ. Але світ не пов'язував їх в одне ціле — події і місто, воно в скупих повідомленнях ТАРС завжди уособлює в собі всю нашу країну. «Повідомлення ТАРС. Сьогодні в Радянському Союзі проведено запуск чергового космічного супутника Землі». І — жодного слова про Плесецьк. Всього — що й можна прочитати про нього в енциклопедії: містечко це відоме деревообробною промисловістю, невеличке. Місцевого, так би мовити, навіть не районного масштабу. А про Мирний — північного брата байконурського Ленінська — взагалі ані слівця.

Щоправда, час від часу всю місцевість навкруги стрясав гуркіт, і мешканці бачили, як мчить небом рябий вогонь, штовхаючи величезні сталеві гори та розриваючи хмари. Та, мабуть, через незнання, або ще з якихось причин звертали все це на земні аномалії чи писали в редакції газет про НЛО. Було. Був час загадок і таємниць. Настав час правди.

Наша довідка.

Космодром Плесецьк збудований 1959 року. Перший космічний запуск здійснено 1966 року [«Космос-112»]. Тут проведено понад 1360 стартів, що становить майже 60 процентів від усіх, що відбувались у країні.

Гадаю, ми б ще довго не почули про космодром у Плесецьку, якби не космічний конкурс, що дав змогу нам, журналістам — кандидатам на політ, вперше приїхати сюди. І стрибнувши, майже на ходу, з пасажирського поїзда Москва — Архангельськ, що стоїть на цій маленькій станції лише дві хвилини, я побачив непрезентабельний одноповерховий будинок місцевого вокзалу з дерев'яною вивіскою «Станція Плесецька». Раптом пригадав таку фразу з відомого італійського фільму: «Христос не доїхав сюди. Він зупинився там, в Еболі».

Космодром і Плесецьк. Мозок відмовлявся сприймати побачене. І лише постать командира науково-дослідної служби космодрому генерала Морозова та його численний почет на пероні переконували мене в реальності того, що відбувається.

Коротке знайомство, і ескорт з кількох чорних «Волг» та «Рафика» вже мчить у напрямку до Мирного, міста, де живуть ті, хто готує кораблі в політ до зірок. Вартові. Перевірка документів. Як від помаху чарівної палички злетіли руки шлагбаумів. Готель. Хвилин двадцять на відпочинок, і знову в дорогу. Ми поспішаємо на стартовий комплекс, щоб побачити, як вивозять ракету-носій. Хоча, поспішаємо — сказано досить сміливо. Скоріше ми намагаємось поспішати, але машина весь час ловить вибоїни на дорозі, якою б слід було їздити не в космос, а на екскурсії у кам'яний вік. Ми потираємо гулі і здивовано слухаємо розповідь генерала Морозова про те, що цього року космодрому на одну третину зменшили асигнування.

Коли ж на моє запитання про життєвий рівень у космічному місті генерал відповів, що одержує по талонах 300 грамів ковбаси на місяць, шматок мила на — два, і пачку прального порошку — на три, я лише розвів руками. І, слово честі, не здивувався тому, що почув за дві години після цього: «Запуск «Биона» відкладається з причини виявлення струму на корпусі ракети». Це ще раз підтвердило мої думки про те, що не можна вимагати ідеальної роботи від тих, хто, працюючи щоденно понад усякі людські можливості, не має можливості як слід поїсти.

— І ковбаса — це ще дрібниці,— сумно додав Борис Миколайович Морозов. — Ось вже п'ять років, а жодного будинку не звели. 60 офіцерських сімей живуть у приймах. І перспектив у найближчі два роки ніяких.

Ось вам і космічне місто майбутнього!

...З давніх-давен відомо: що б не робилося — все на краще. От і відкладений на кілька днів старт «Биона» подарував нам насподівану можливість особисто засвідчити свою повагу його екіпажеві. В білій стерильній палаті біоцентру на нас уже чекали Жаконя та Забіяка, які тимчасово поміняли космічні крісла на крісла-фіксатори.

— На жаль, цілковиту волю дати зараз мавпочкам не можемо,— пояснює завідуючий відділом космічної біології Інституту медбіопроблем, доктор медичних наук Вячеслав Іванович Корольков,— бо можливі несподіванки. Адже у вестибулярні ядра і волокна головного мозку кожній мавпочці вживлено спеціальні електроди, за допомогою яких ведуться спостереження за вестибулярним і руховим апаратом. Експеримент має зробити свій внесок у розв'язання проблем космічної форми хвороби руху і працездатності в умовах невагомості.

Дізнаюся, що Забіяка полюбляє позувати перед камерою, і кілька разів клацаю затвором фотоапарата. Розумна дворічна тварина з родини макак-резусів простягує до мене руку, мовби просить подарувати фотоіграшку, що так яскраво стріляє світлом.

— До речі, з рефлексами наших підопічних на світлові сигнали пов'язана ціла наука експериментів,— веде далі розмову керівник програми «Бион» Євген Олександрович Ільїн. — Звісно, хорошу роботу треба заохочувати, і ми передбачили для Жаконі та Забіяки сюрпризи. За кожне правильно виконане завдання вони одержуватимуть з годувального мундштука по 0,4 грама сиропу шипшини, змішаного з гранатовим соком. Що ж до системи харчування, то її серйозно змінили порівняно з минулим польотом. Річ у тім, що на «Бионе-8» сталися неполадки, внаслідок

яких «космонавт» Єроша мав тринадцять незапланованих «розвантажувальних» днів. Голодування на орбіті, звичайно, не пішло йому на користь. Після приземлення бідолаха відразу опинився в реанімації, але, на щастя, одужав і навіть був кандидатом № 1 на нове відрядження до зірок. Дуже ретельно вивчав нову програму, бо мав змогу стати першим серед приматів, що двічі побували на орбіті. Не судилося... Підріс і не пройшов по габаритах — його космічне крісло виявилось замалим.

...І знову дорога. «Рафик» намотує на колеса стрічку шосе. Чергова перевірка документів. Цех... І ракета. Величезна, аж дух захоплює, ракета «Циклон», яка несе на собі супутник системи «Коспас-Сарсат»... Можливо, це один з найпотрібніших людям. Його створено для визначення координат кораблів та літаків, які зазнали аварії на воді чи на суші. Найбільші країни світу — СРСР, США, Франція, Канада, Англія вельми зацікавлені в його роботі. Адже лише з 1982 по 1988 рік супутники цієї системи використовувалися 205 разів. І допомогли врятувати 543 чоловік.

Новий зал. Нове знайомство. Що це там, у кутку,— таке маленьке, вусате, наїжачене дротами антен!

— Це орієнтований на Землю активно-хвильовий супутник,— пояснює заступник головного конструктора програми Анатолій Михайлович Попель. — Супутник призначено для проведення фундаментальних досліджень у галузі гео- та геліофізики. Вчені різних країн, зокрема НДР, Болгарії, Франції, Польщі, Куби, беруть участь у його розробках. Можете з ними порозмовляти.

Але, виявляється, це непросто. Вчені мужі у модерних костюмах з написом «ИОНОСФЕРА» на спині, виблискуючи скельцями окулярів, зустрічають нас з подивом.

— Журналісти! Тут! В «Интеркосмосе»! — ніяк не ймуть віри іноземці, навіть враховуючи перебудову.

...Вночі ми знову їхали на старт. Цього разу — «Интеркосмоса-24». Стрілки годинника показували другу годину ночі. Космодром готувався до нового, 1364-го старту.

З щоденника. День сьомий. Анкета

Пам'ятаєте відомий фільм американського режисера Френсіса Копполи «Загнаних коней пристрілюють, чи не так?» Так? Тоді ви легко зможете настроїтися на хвилю моїх думок, які непокоїли мене цілісінький день 16 січня після того, як перед мною на стіл лягла спеціальна психологічна анкета, яка складалася «лише» з 566 запитань. Доброзичливу Ірину Борисівну Русакову, яка відповідає за цей пункт програми, цікавить усе: які жінки нам подобаються і чи з'являється у нас коли-небудь бажання дати в пику своєму начальникові, чи кривдили нас у дитинстві батьки і чи не мали бажання поцупити в магазині якусь річ, чи дивимось ми еротичні фільми і в який час доби приймаємо відповідальні рішення.

Анкета має за мету дослідити так звані особові перемінні, які визначаються не за принципом окремо взятого питання, а за сукупністю спеціальних шкал, що дають ключ до пошуку «сирого» балу. Саме за його допомогою пізніше вимальовується крива вірогідності, за якою спеціалісти бачать схильність претендента на космічний політ до стресових ситуацій, вивчають його характер, стиль діяльності, ставлення до людей, що його оточують.

Шість годин «убив» я на анкету, щоразу провалюючись у безодню психологічних хитросплетінь. «Так», «ні», ще раз «так», «ні», потім «ні», «так». Лише два слова. Як пояснити ними всю гаму людських переживань?

«Ви полюбляєте компанії?» — запитує анкета. Люблю, але не завжди. Коли настрій хороший і ладиться робота. Коли здорові всі вдома і кохана дівчина посміхається. Безліч всіляких «коли». А тут лише два діаметрально протилежних слова. Ось, скажімо, пункт № 385 — «у мене часто бувають чорні думки». «Теж мені американський тест на теми радянської дійсності,— вибухає тарсівець Андрій Філіпов,— цікаво, коли вони у мене тільки не бувають — і в черзі за ковбасою, і при одержанні талонів на цукор!»

А, справді, про які чорні думки йдеться? Про невпорядкованість нашого життя або про приховане бажання підвести редакцію, не підготувавши вчасно матеріал у номер,— не втямлю. І як відповідати — теж загадка. «Вам подобаються високі на зріст жінки»,— стверджує анкета. «Так»,— пише редактор журналу «Экономика и техника» Сергій Жуков,— але чи можна зробити висновок, що мені не до вподоби інші?»

За цим йдуть розділи про павуків, гомосексуалістів, батьків, роботу і квіти. Отже, є час і спітніти, і розгубитися.

— Ви, хлопці, обережніше з анкетою,— сказав нам один з бортінженерів, який саме проходив в інституті щорічний медичний огляд. — Мене через неї колись ледве не списали. Вісім років життя втратив.

Так, немає дрібниць у космічній медицині, а тому на прогулянку. Завтра зустріч з кріслом КУКа.

(Закінчення у наступному номері).

Народ на вулиці

Деякі міркування про психологію натовпу

Дивно все ж таки влаштована людина. Ми всерйоз обговорюємо проблеми зустрічі з позаземними цивілізаціями чи з іншого часового виміру, готуємо себе до контакту, ставимо пов'язані з цим морально-етичні питання. Але ось відбуваються несподівані, хоч і давно очікувані зміни у реальному житті, суспільство переходить в інший соціально-психологічний стан — і виявляється, що люди абсолютно не готові навіть до зустрічі... з самими собою! Незважаючи на багаторічне вивчення в школах і вузах суспільствознавчої схоластики, ми здебільшого безпорадні у поясненні суспільного буття, особливо ж притаманних йому соціально-психологічних феноменів.

До таких феноменів належить і психологія натовпу. Дедалі більше стає вона предметом підвищеного інтересу не тільки вчених, а й публіцистів, політиків, широкої громадськості.

Аномалія чи закономірність?

Чого тільки не мовиться сьогодні про натовп у періодиці — від обурення «мітинговою стихією» до відвертого чи прихованого замилування нею. Одні автори засуджують «диктат натовпу», вбачаючи у ньому загрозу демократії, інші, навпаки,— вважають мітинги й маніфестації найпереконливішим волевиявленням народу і запевняють: «Це — не натовп, це — народ!» Але ж не менш категоричні й прихильники першої точки зору: «Ні, це — натовп, а не народ!»

Отже, суперечка точиться переважно про слова, а не про суть явища.

Такою постановкою проблеми натовп заздалегідь — і в цьому прибічники обох точок зору практично одностайні — розглядається як прикре відхилення від норми, аномалія, своєрідна хвороба суспільного життя. Її причинами проголошуються брак у нашому суспільстві демократичних традицій, нестача досвіду і культури дискусій... Але коли є хвороба, то повинні бути від неї й ліки. Висловлюються глибокодумні поради, як навчити натовп мислити, дотримуватися плюралізму, дехто вимагає від ораторів, щоб вони, виступаючи на мітингах, «не поступалися принципами», аргументовано обстоювали свою позицію, доводили натовпові, що він помиляється. А найбільш розважливі публікації зводяться до висновку, що пробудження «руйнівних інстинктів натовпу» буде зжите, але не відразу, а з підвищенням загальної культури людей, їх освіченості, цивілізованості.

Кого ми обдурюємо? Адже науці давно відомо, що психологічні закономірності поведінки натовпу залежать дуже мало або й зовсім не залежать від освітнього чи культурного рівня людей, що складають натовп. «Хоч якими були б індивіди, хоч яким був би їх спосіб життя, заняття, характер чи розум, одного їх перетворення у натовп достатньо, аби сформувалася свого роду колективна душа, що змушує їх відчувати, думати й діяти зовсім інакше, ніж думав би, діяв і відчував кожен з них окремо»,— писав свого часу Г. Лебон, визначний французький соціолог і психолог XIX століття.

Втім, не лише масовому читачеві, а й багатьом фахівцям ім'я Лебона промовляє сьогодні так само мало, як і імена цілого ряду інших дослідників психології натовпу — зарубіжних і вітчизняних. Я вже не кажу про Тарда, Сігеле, Нордау... Але ж займалися психологією натовпу і такі велети світової науки, як, скажімо, З. Фрейд чи В. М. Бехтерєв.

Звичайно, не треба ідеалізувати наукові праці цих учених. Дещо в них заслуговує на критику з ідеологічного чи морального боку, а дещо й застаріло, не підтвердилося пізнішими дослідженнями. Але незаперечним залишається той факт, що їх незнання позбавило нас узагалі будь-яких орієнтирів з цього питання.

Тим часом історія питання, здається, сама підказує цілком певні висновки. Прикметно, що перші праці, присвячені натовпу, були безпосереднім відгуком на революційні події у Західній Європі, потім — на революційну ситуацію в Росії... І так аж до наших днів: натовп завжди стає предметом особливого інтересу там, де назрівають або відбуваються великі соціальні потрясіння, історичні катаклізми.

Таким чином, натовп — це і є народ, що вийшов на вулиці. І нічим іншим у таких випадках він бути не може, якщо, звичайно, дотримуватися не довільних, а науково обгрунтованих уявлень про натовп як особливу спільність людей.

Що ж таке натовп?

Перетворюючися на головну дійову особу в час історичних катаклізмів, натовп усе ж може утворюватись і за інших, набагато буденніших обставин. Кожній людині протягом життя випадає бути його учасником.

У межах однієї з найпоширеніших класифікацій, якими користуються соціологи і психологи, прийнято розрізняти чотири основних різновиди натовпу: випадковий, експресивний, конвенційний і діючий.

Назва першого різновиду говорить сама за себе — це чималий гурт людей, чию увагу, наприклад, привернула якась надзвичайна подія, скажімо, дорожньо-транспортна пригода. Другий різновид — експресивний натовп. Утворюється з людей, згуртованих прагненням спільно висловити свої почуття — радість, горе, протест, солідарність тощо. Експресивний натовп можна побачити на багатолюдному весіллі чи похороні. Учасники мітингів і маніфестацій — це також здебільшого експресивний натовп.

А ось під конвенційним натовпом розуміють найчастіше учасників масових розваг, наприклад, глядачів на стадіоні чи в концертному залі. Об'єднує їх не тільки цікавість до масового дійства, але й готовність реагувати на нього згідно з певними ритуалами чи нормами, що не мають офіційного характеру, а виникають нібито за домовленістю. Звідси й назва, адже конвенція у перекладі з латинської — домовленість, угода.

І, нарешті, діючий натовп. Він поділяється, в свою чергу, на агресивний, панічний, корисливий та повстанський. Прикладом дій агресивного натовпу може бути, скажімо, самосуд розгніваної юрби над спійманим на гарячому злочинцем, панічного — масова втеча людей від несподіваної небезпеки. Дії корисливого натовпу завжди спрямовані на оволодіння якимись цінностями чи благами. Це може бути й штовханина за особливо дефіцитними товарами, чи просто сутичка за місця у транспорті.

Повстанським називають натовп, дії якого зумовлені справедливим обуренням проти властей, їхніх утисків, сваволі. Такий натовп здатний змести всі перешкоди, навіть організовану озброєну силу, як то і сталося в Румунії.

Однак, якими б не були різновиди натовпу, є в них і спільні риси. По-перше, натовп — це завжди досить велика група людей. По-друге, на відміну від інших соціальних утворень, таких, скажімо, як трудовий колектив, ця група існує протягом відносно короткого часу і тому не встигає розмежуватися за певними симпатіями, інтересами та виконуваними функціями. По-третє, люди в натовпі розміщуються дуже щільно на невеликій місцині, тобто перебувають у безпосередній просторовій близькості, що дає їм змогу підтримувати між собою зоровий і слуховий контакт, постійно одержуючи з його допомогою інформацію про реакції одне одного на зовнішні стимули, на слова оратора, який виступає на мітингу.

Ці риси й зумовлюють появу тієї «колективної душі», про яку писав Лебон і яка властива більшою або меншою мірою всім різновидам натовпу. Мабуть, найпереконливішим свідченням їх родової спільності є та, на перший погляд, дивовижна легкість, з якою один різновид переходить в інший. Візьмемо, наприклад, відомі події, що відбувалися в Чернігові в січні цього року. Все почалося з випадкового натовпу, який зацікавився аварією на одній з вулиць обласного центру. Але варто було комусь звернути увагу, що машина має «начальницькі» номери, як натовп перетворився на агресивний: «експропріював» знайдені в багажнику дефіцитні продукти, перевернув автомобіль. Далі, рушив до обкому партії, поступово зростаючи кількісно, поповнився новими людьми, які влаштували грандіозний стихійний мітинг, де висловлювали все, що наболіло за довгі роки. Тобто це був експресивний натовп. І, думаю, не так далеко залишалося й до того, щоб він перетворився на повстанський.

Переймаючись єдиним настроєм і відчуваючи свою силу, натовп швидко радикалізується, змінює характер і спрямованість дій. Так, у тихому полтавському райцентрі Хорολі похорон молодого військовослужбовця, до вбивства якого нібито був причетний син міліціонера, вилився в кількаденний мітинг з биттям вікон і категоричною вимогою відставки райкому партії.

Усі ці події мають схожий «сюжет». І не так уже й важко передбачити його «повороти», щоб заздалегідь вжити необхідних заходів, запобігти можливим трагічним наслідкам. Але для цього треба мати чіткі уявлення про ті зміни, яких неминуче зазнає людська психіка в натовпі. Зупинюся на деяких з них докладніше.

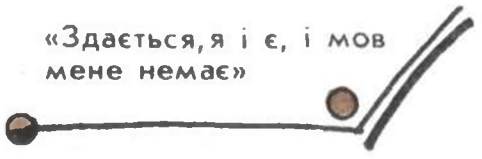

У натовпі особистість «розчиняється» чи принаймні помітно нівелюється. Те особливе й неповторне, що є в кожного з нас, відходить на задній план, поступаючись місцем соціально-типовому. Між іншим, саме тому натовп здатний бути найчутливішим барометром корінних інтересів багатотисячних колективів, цілих класів і націй, залишаючись водночас глухим до інтересів окремої особистості. І навряд чи випадково, наприклад, учасники передвиборних мітингів не бажали слухати ораторів, які рвалися на трибуну передовсім для того, щоб поскаржитися на своїх суперників і виправдати власні методи політичної боротьби. Перипетії з життя оратора знаходять відгук на мітингу лише у тому разі, якщо сприймаються його учасниками також як і їхні власні біди та проблеми.

Втрачаючи індивідуальність, люди в натовпі починають однаково думати й відчувати, тяжіють до однакових рішень і вчинків. Іншими словами, стають ніби однією істотою з наддиндивідуальними психічними процесами та властивостями.

Ця істота доволі владна, авторитарна. Щоб відчути, як вона «тисне» на особистість, раджу вдатися до невеликого експерименту. Спробуйте не підвестися, коли весь зал стоячи вітає популярного актора — кумира публіки, і простежте, як ви при цьому почуватиметеся. Запевняю — препоганенько. І вам буде зовсім байдуже, що за стінами залу залишилися десятки, сотні й тисячі людей, які також, мабуть, не підвелися б і, напевне, схвалили б ваш учинок. Вам ця думка, якби вона навіть і з'явилася, мало допоможе. Ви все одно почуватиметеся безнадійно самотнім — так, ніби пішли один проти всього світу. Скільки б ви не переконували себе в протилежному, вам кортітиме підвестись...

Але чому люди так легко позбуваються в натовпі того, що за інших обставин ретельно плекають, тобто своєї самобутності, незалежності? Насамперед тому, що цей процес розгортається на підсвідомому рівні й ніколи не доходить до кінця. Незважаючи на злиття з «колективною душею» натовпу, людина продовжує усвідомлювати себе суверенною особистістю.

Цей подвійний психічний стан з властивою великим поетам інтуїцією відчув і напрочуд вдало відтворив Володимир Сосюра. Пригадуєте «Червону зиму»? Потужний ліричний струмінь поеми домінує аж до передостаннього розділу і лише наприкінці трансформується в мотив єднання особистості з масами. І тут Сосюра й робить своє відкриття: «Здається, я і є, і мов мене немає...» Точніше не скажеш.

Втім, є ще одна причина, через яку люди зливаються з натовпом без особливого внутрішнього спротиву. Справа у тому, що, поступаючись індивідуальністю, вони дістають натомість ту психологічну захищеність, якої так бракує у звичайному житті. Натовп справляє враження не тільки нездоланної сили, а й надійного захисту. Під його крилом людина відчуває себе у цілковитій безпеці, що нерідко поєднується,— ніде правди діти,— з почуттями безвідповідальності, безкарності, вседозволеності.

Як натовп мислить?

Якщо стати на точку зору деяких наших публіцистів, які закликають навчити натовп мислити, то виходить, що він не мислить узагалі. Але це, звичайно, не так. Просто він мислить інакше ніж, скажімо, вчений за столом.

На це є свої причини. Згадаймо: обов'язковою умовою утворення «колективної душі» натовпу є одержання людьми інформації про реакції одне одного на певні події чи явища. Але ж мова йде не про двох і не про трьох чоловік, а про сотні й тисячі! Відтак зрозуміло, що в цій величезній інформаційній системі виникає безліч збоїв, перешкод, найрізноманітніших «шумових ефектів». Як їх може подолати система? Єдиний вихід — спрощення всього, що здатне спрощуватися, і посилення всього, що здатне посилюватися. Інакше ніяка «колективна душа» взагалі б не утворилася.

Ось цими двома взаємопов'язаними тенденціями — спрощенням і посиленням — значною мірою й визначається психологічний профіль натовпу. Певного спрощення зазнає передовсім інтелект, а посилюються головним чином почуття, емоції, переживання. І вони, в свою чергу, забарвлюють увесь процес мислення, надають йому специфічного характеру, навіть відтінків афекту.

Натовп мислить не логічними категоріями, а цілісними образами, що вільно асоціюються між собою. Саме через це на масових мітингах здебільшого зазнають поразки оратори, які насамперед дбають, щоб виступ був бездоганний з огляду на формальну логіку. І навпаки, найбільший успіх має той, кому вдається не особливо її дотримуючись, побудувати виступ так, щоб мало не кожне твердження викликало в уяві натовпу яскравий образ, який збуджує нові емоції, пов'язані з наступними, ще не виголошеними твердженнями. Тоді ці твердження, ніби нашаровуючись одне на одне, уже й не потребують суто логічного зв'язку.

Як відомо, такий спосіб організації мовлення найбільш характерний для творчої інтелігенції. І навряд чи треба дивуватися, що її представники легко стають політичними діячами саме зараз, коли народ вийшов на вулиці...

Особливості мислення натовпу вимагають також граничної простоти, лаконічності й завершеності висловлювань. А ще треба, щоб вони були якомога категоричнішими, бо натовп не визнає ніяких напівтонів, ніякої двозначності і не вибачає промовцям найменшої непевності щодо висловлюваних позицій. У таких випадках людям здається, що їх намагаються ошукати, ввести в оману, щось від них приховати.

Крім того, згадуваний уже Г. Лебон радив, звертаючись до натовпу, обмежуватися твердженнями, не вдаючись до їх аргументації. Радив він також не зловживати фактами. Гадаю, до цих порад теж варто дослухатися. Адже зрозуміло, що величезній масі людей нелегко узгодити свої пізнавальні зусилля бодай для того, щоб зосередити їх на головних ідеях промовця. Тому надлишок аргументів і фактів тут лише заважає. Сприймаються, як правило, тільки ті факти, що відтворюють цілісний образ якоїсь події.

Отже, спілкування з натовпом — неабияке мистецтво. І якщо хтось прагне опанувати його, то має ретельно вчитися сам, а не «вчити натовп мислити». Натовп мислить, як може, як дозволяють конкретні умови його існування, і ні в кого не питає на це дозволу або поради.

І ще одне зауваження, швидше навіть застереження. Щодо рівня інтелекту натовп, можливо, й програє порівняно з окремими індивідами, але це аж ніяк не означає, що він гірший за всіма своїми психологічними та моральними якостями. Об'єднані в одне ціле, люди нерідко здатні на таку самопожертву, на таку безкорисливість і такий героїзм, яких вони поодинці не виявляють ніколи. І чи не в цьому й полягає історичний сенс феномену «колективної душі»?

Навіювання і зараження

Натовп схильний піддаватися навіюванню. Це визнають усі, хто вивчав його психологію.

Нагадаю, що під навіюванням психологи розуміють спосіб впливу на людину, котрий на відміну від переконання зводиться до засвоєння нею певної інформації на віру, без розгорнутого критичного аналізу. Одні люди піддаються навіюванню легше, інші — важче. Ця здатність є суто психологічною характеристикою і ні в якому разі не підлягає моральній чи, тим більше, політичній оцінці. І ставити у вину натовпові його підвищену навіюваність так само безглуздо, як і окремій людині. Значно кориснішим буде розібратися, чим вона зумовлюється.

Цікавий підхід до її пояснення запропонував З. Фрейд. На його думку, як історичний феномен, натовп (наприклад, у вигляді первісної орди) завжди ут-

ворювався з появою «ватажка». Він мав над натовпом нічим не обмежену владу, а секрет її полягав у тому, що оточуючі бачили у ньому всі найкращі риси, якими б хотіли володіти самі: мужність, силу, стійкість, волю до боротьби і перемоги. Тобто він був для них їхнім власним «Я» — ідеалом, отже, усе, що б він не говорив і не робив, викликало довіру. А це, власне, і є механізм навіювання.

Правда, з ускладненням суспільних відносин і внутрішнього світу людей ми навчилися ставити на місце живих «ватажків» знеособлені абстрактні ідеї. І сьогодні натовп нерідко об'єднується саме довкола них. Та це вже принципово не змінює справи.

Натовп і нині легко піддається навіюванню з боку тих людей, у яких свідомо чи підсвідомо вбачає втілення свого ідеального і нереалізованого «Я». Їх він наділяє всіма можливими чеснотами (як, наприклад, «незламних борців з мафією» Гдляна та Іванова) і готовий іти за ними беззастережно. Таких людей називають «героями натовпу».

Навіювання, як правило, супроводжується процесом зараження. Якщо перше являє собою цілеспрямований вплив, то зараження — це мимовільна, спонтанна передача емоційного стану однієї людини іншій.

Як і навіювання, зараження тією чи іншою мірою є атрибутом повсякденного людського спілкування, однак у натовпі для нього створюються особливо сприятливі умови. Адже тут люди почуваються як ніколи близькими. Цього відчуття їм надає однакове ставлення чи то до «героя», чи то до певної ідеї (наприклад, до провідної теми мітингу). Тому тут люди впливають одне на одного значно дужче. З'являється так звана циркулярна реакція — наростаюче, обопільно спрямоване емоційне зараження, яке, між іншим, у багато разів посилює і вплив навіювання.

Уже давно встановлено, що до найбільш «заразливих» психічних станів відносяться бажання і прагнення, почуття любові і ненависті, довіри й недовіри, надії і страху. Але, мабуть, все ж найдужче заражують натовп переконаність і сміливість, до речі, обов'язкові риси «героя». Вони швидко породжують наслідування.

Мимовільне зараження натовпу може обернутися для ораторів неприємними несподіванками. Якось у Львові один чоловік, виступаючи на мітингу за дуже несприятливих для нього обставин, попросив: «Ви спочатку вислухайте, хто я такий, а тоді вже кричіть «Ганьба!» Зацікавлений натовп ущух і чоловік розповів, яких переслідувань він зазнав за брежнєвських часів, як був виключений з партії, як боровся за справедливість. Слухачі перейнялися до нього симпатією. Успіх був гарантований, але, мабуть, вирішивши його «закріпити», чоловік додав: «А тепер кричіть «Ганьба!» І що б ви думали? Кілька молодиків, які стояли поблизу, так і вчинили.

Немає сумніву, що цей невмотивований вчинок спровокував сам промовець, заразивши слухачів «духом експериментаторства». Отже, звертаючись до натовпу, не варто випробовувати ризиковані прийоми красномовства.

Та найголовніше, що має затямити кожний оратор: людей, яких натовп може наділити «героїчними» рисами, порівняно мало. І відтак, найфатальніша помилка — передчасно уявивши себе «героєм», протидіяти натовпові, грубо нав'язувати йому свою волю. На цьому спотикається багато хто, часом навіть визнані лідери неформалів.

І це закономірно, адже переважна більшість промовців, які не мають ореолу «героїв», може розраховувати у кращому разі хіба що на ефект «своєї людини» (є такий психологічний термін). А щоб досягти його, слухачі мають передовсім побачити, що оратор не вивищується над ними і нічим себе від них не відмежовує, що він один з них, що повністю поділяє їхні основні цінності, почуття, надії, сподівання. Ефект «своєї людини» посилюється також за рахунок будь-якої іншої схожості: біографічних подробиць, обставин життя, вживаної лексики, стилю поведінки, навіть одягу. І, звичайно ж, не треба критикувати поведінку натовпу, повчати його, закликати до «культури дискусій».

Тільки за таких умов удається запалити натовп своєю переконаністю, заразити його своїми емоціями.

Чи не стаєш ти «людиною натовпу»?

А тепер давайте поглянемо на проблему з іншого, сказати б, протилежного боку.

Досі йшлося про зміни, яких зазнає людська психіка у натовпі. А якщо людина опиняється поза ним? Наприклад, після мітингу чи після того, як виборсалася з черги за дефіцитом. Що тоді — залишаються набуті властивості чи зникають?

Як правило, зникають. Майже одразу ж починається зворотний процес, люди досить швидко «вичахають», повертаючись до свого звичного стану.

Проте іноді трапляється й так, що систематичне «розчинення» в натовпі, за браком власних глибоких переконань і достатнього рівня самосвідомості, мо-

же надовго або й назавжди деформувати психіку особистості.

Наочне уявлення про такі деформації дає образ Макара Нагульнова з шолоховської «Піднятої цілини». Цей літературний персонаж усі ми звикли сприймати за стереотипами шкільних підручників, тобто в аспекті тодішніх внутрішньопартійних незгод. Однак, якщо вдуматися, його трагікомічний ефект зумовлюється передусім позбавленим будь-якої критичності, впертим намаганням перенести романтичні мітингові гасла, засвоєні з часів революції та громадянської війни, в буденну сільську обстановку загубленої в степах козачої станиці. Навіть не помічаючи цієї кричущої невідповідності, Нагульнов говорить, як на мітингу, і діє за нормами поведінки повстанського натовпу. Інших життєвих норм для нього просто не існує.

Звичайно, це крайній випадок. Але в трохи пом'якшеному вигляді щось подібне зустрічається, на жаль, і сьогодні. Деякі люди, по суті, стають «людьми натовпу».

Ось, приміром, уже кілька годин, як скінчився мітинг, а двоє «дискутантів» нещадно сваряться, так і не второпавши, що їхні позиції нічим не відрізняються... Інтелігентної зовнішності мужчина ні сіло ні впало закипає від гніву і починає вигукувати перед розгубленою кіоскеркою заклики на захист Гдляна... А хіба не прикро читати статтю відомого вченого, доктора наук, яка за всіма параметрами нагадує стенограму виступу на мітингу? Жодної логічної зв'язки, ніякої аргументації, лише барабанний тріск «вибухових» термінів...

Я, звичайно, не проти мітингів, де нині значною мірою твориться історія. І ходити на них треба, і слухати промовців, і гаряче вітати їх, якщо вони нам сподобалися. А в промовців, у свою чергу, коли вони хочуть бути почутими, не залишається іншого виходу, як враховувати особливості нашої «колективної душі». І все ж, творячи свою нову історію, ми не можемо, просто не маємо права тримати планку суспільного мислення тільки на рівні мітингових промов.

На відміну від закономірностей ситуативної поведінки натовпу це справді питання нашої культури і цивілізованості. А відтак, кожному з нас не завадило б час від часу запитувати себе: «Чи не стаєш ти «людиною натовпу»?»

Микола СЛЮСАРЕВСЬКИЙ,
кандидат психологічних наук.

Фото
В. ОРЛОВА.

Гори співають

Серед пустель і напівпустель Казахстану котить свої води до озера Балхаш річка Ілі. Приблизно у середній течії, на правому березі височить гора з світло-жовтого дрібного піску. Від навколишніх барханів вона відрізняється своїми розмірами, сягнувши більш як 120 метрів у висоту і близько півтора кілометра у довжину. І хоча гора піщана, її північні схили так спресовані вітром, що нога мандрівника не залишає тут жодного сліду.

Вітряної погоди, коли дрібні піщинки осипаються південним схилом гори, з її надр лунає ледве чутний звук. Невдовзі він гучнішає, сягає такої сили, що за багато кілометрів бакенщики на Ілі, трапляється, виходять зустрічати судно, сприйнявши цей звук за гудок пароплава.

Кажуть, що цю гору можна викликати на «розмову» тихого безвітряного дня. Для цього треба швидко збігти вниз крутим схилом, здійнявши «піщану лавину», яка супроводжується сердитим ревінням. Гору при цьому трясе, ніби від люті.

У дощову погоду, коли осипається зволожений пісок, гора мовчить, але якщо спуститися її південним схилом, мовби грубо зітхає.

У нашій країні є ще багато місць із «співочими» пісками, зокрема на Кольському півострові і Ризькому узмор'ї. З цього ж матеріалу утворились і їх супутники.

Цікаво, що 1797 року незалежно від Лапласа свою гіпотезу походження Сонячної системи висунув російський вчений-самоук І. Д. Єртов. Взаємне притягання найдрібніших частинок матерії, як він писав, «первісних елементів», поступово об'єднало їх у небесні тіла різних розмірів. Наука розвивалася, і зрештою стало ясно: гіпотеза Лапласа суперечить багатьом фактам.

Іншу гіпотезу висунув англійський учений Д. Джінс. Він вважав: планети виникли із згустка, що його вирвала із Сонця своїм притяганням зірка, яка пройшла неподалік.

І ця гіпотеза себе не виправдала. Обчислення показали, що за умов надзвичайно розрідженого космосу подібна зустріч зірки з Сонцем навряд чи мала б місце. Адже зближення можливе раз на 100 квадрильйонів років. Це час, що в мільйони разів більший за вік Сонця. Хибна ця точка зору і з інших причин. Математичні обчислення радянського ученого М. М. Парійського довели: коли відповідає дійсності гіпотеза Д. Джінса, то мали б утворитися планети з дуже маленькими орбітами і поперечниками, меншими за поперечник орбіти Меркурія, найближчої до Сонця планети.

Нині є популярною гіпотеза походження Сонячної системи, основні положення якої висунув академік О. Ю. Шмідт: планети виникли з газопилової хмари, яка огортала Сонце.

В. М. СТОРОЖУК.

В. П. КОЗЛОВСЬКИЙ.

Отець ФЕОФІЛАКТ.

Круглий стіл.

В. Ф. РИБАЧЕНКО.

Учасники: Віктор Максимович СТОРОЖУК, доктор біологічних наук, завідуючий відділом фізіології вищої нервової діяльності Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР;

Віктор Петрович КОЗЛОВСЬКИЙ, кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР;

ігумен ФЕОФІЛАКТ, викладач Київської духовної семінарії, кандидат богослов'я;

Віктор Федорович РИБАЧЕНКО, науковий співробітник НДІ психології Міністерства народної освіти УРСР;

Валентин Іванович ПУСТОВОЙТ, редактор відділу журналу «Наука і суспільство».

В. І. ПУСТОВОЙТ.

Душа — від Бога чи Дарвіна ?

Чому ця тема зацікавила наших читачів? Нині проблеми духовності, проблеми духу, проблеми співвідношення матеріального і духовного постали дуже гостро. По-новому розглядається місце релігії та церкви в нашому суспільстві.

Поняття, слово «душа» є і в релігійних книгах, і у художній літературі... Ми кажемо: «Ця людина з душею», або «Ця людина бездушна»... Ми говоримо про душу народу... Ми вважаємо — душа має бути праведною, спокійною, чистою. Вона зобов'язана трудитися...

Одне слово, останнім часом ми дедалі частіше звертаємося до цього поняття. І хотілося б знати, які його витоки з точки зору різних наук, зокрема, богословських.

Що ж таке душа?

В. ПУСТОВОЙТ. У попередньому номері нашого журналу надруковане інтерв'ю з автором мікролептонної гіпотези професором Б. Іскаковим, який вважає, що крім відомих елементарних частинок — електронів, протонів, нейтронів — існують ще дрібніші — мікролептони. Душа, на думку Іскакова,— це сукупність лептонних оболонок людини, в якій нагромаджується її інтелектуально-емоційний досвід. Виходячи з своєї гіпотези, він навіть обчислив вагу душі — від 10^{-30} до 10^{-20} грамів. Яка ваша думка щодо цього?

В. СТОРОЖУК. Сумніваюся, що за допомогою одних, ще недостатньо зрозумілих явищ, можна пояснити інші незрозумілі явища. Наскільки уявлення про мікролептонні частинки доведене науково, а їх існування перевірене експериментально? За допомогою яких приладів? Якщо ні, то як же можна говорити, що з них побудована душа? А що ще крім неї? У солідних наукових працях я поки що не зустрічав обгрунтування цієї гіпотези.

В. ПУСТОВОЙТ. А як ви, Вікторе Максимовичу, взагалі ставитеся до поняття «душа»? Що у нього вкладаєте?

В. СТОРОЖУК. Якщо розуміти під душею психіку, психічну діяльність організму, то вона, безумовно, існує. І не лише у людей, а й у тварин. На певних етапах еволюції її можна помітити у тваринному світі. У ході індивідуального розвитку психіка виникає

в кожної людини, тобто ми не народжуємося з нею. Що об'єднує це поняття? Пам'ять, інформацію про навколишнє середовище, сенсорні процеси, емоції, мотиви, які спонукають людину чи тварину до певних дій... Однак різні науки вкладають у поняття психіки різний зміст. Я нейрофізіолог — тобто представник науки, яка досліджує лише фізіологічну основу психічних реакцій. А тому не хотів би брати на себе сміливість формулювати таке складне поняття, як «душа» до того, як висловлять свою думку філософ, богослов і психолог.

Єдине хочу зауважити, можливо, вторгаючись у царину психології та філософії, що найвищою формою психічної діяльності є свідомість. Оскільки психіка ускладнюється в міру накопичення інформації, то свідомість виникає в певний період як закономірний наслідок усіх попередніх етапів розвитку організму. Причому, якщо перескочити якийсь із них, то це негативно позначиться на подальшому розвиткові. Приміром, науці давно відомий так званий ефект Мауглі: якщо перші роки життя людське дитя провело серед тварин, то воно назавжди залишиться глибоким психічним інвалідом. Воно й закономірно, адже, на думку деяких учених, протягом перших трьох років життя ми дістаємо 80 процентів інформації про навколишній світ. Зокрема, світ людських стосунків, у якому використовується такий досконалий і надзвичайно складний комунікативний засіб, як мова. Опанувати її поза людським оточенням неможливо.

В. ПУСТОВОЙТ. Ви хочете сказати, що у дітей, вихованих серед тварин, немає і душі? Адже душевні прояви не спостерігаються.

В. СТОРОЖУК. Я б сказав так — немає людської психіки. Є період, в який можна реалізувати закладені на генетичному рівні можливості, і який пропускати аж ніяк не можна.

Дитина народилася — і що? Кора головного мозку в неї ще не диференційована, зв'язки не встановлені. Вона бачить світло, чує звуки, але ще майже нічого не вирізняє у навколишньому світі. Потрібен час, аби під впливом навколишнього світу на її нервову систему в неї сформувалася психіка. А якщо такого впливу немає? Фізіологи проводили досліди — тримали новонароджених тварин у цілковитій темряві і тиші кілька місяців. І що ж? У тварин не розвинулися зоровий і слуховий аналізатори, вони нічого не знали, майже нічого не вміли робити з того, що виходило за межі уроджених реакцій...

В. ПУСТОВОЙТ. Як свідчить історія, релігія та природознавство часто обстоювали протилежні точки зору на одні й ті самі речі. Отець Феофілакте, будь ласка, ваша думка з цього приводу.

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Передусім я хотів би сказати, що церковне знання ніколи не суперечить науковому. Мало того, воно прагне до органічної єдності, адже виходить з того, що предметом дослідження є навколишній світ і його Творець, а дослідник — людина.

Говорячи про церковні погляди на цю тему, мені передусім хотілося б зауважити: розглядати поняття «душа» ми не вправі поза контекстом творіння людини й творіння світу. Якщо дозволите, я саме в цьому аспекті розглядатиму поняття про душу. Причому, викладатиму не свою суб'єктивну точку зору, позаяк вважаю себе дуже безграмотною людиною, а прагнутиму спиратися на погляди святих отців: дослідження їхніх праць є моїм обов'язком, і вище знань яких, як на мене, просто нічого не існує на землі.

Так от, говорити про душу ми можемо лише у контексті міркувань про творіння світу. Опустимо оповідчу частину, де йдеться про творення протягом шести днів, а перейдемо відразу до того моменту, коли мовиться про творення людини. Ви, напевне, пам'ятаєте — сподіваюся, ви знайомі з текстом Біблії — у сьомому вірші другої глави оповідається, що створив Бог людину і вдихнув у неї дихання життя, і стала вона душею живою. Над цими словами замислювалися великі мислителі, святі отці православної церкви. Вони розмірковували, що є людина і що є душа? Зараз я висловлю дуже стислі положення, які випливають з аналізу їхніх мудрих висловлювань.

Ведучи мову про те, що є душа, насамперед слід наголосити: церковна людина не сумнівається, що вона є. Чому? Тому, що це положення грунтується на богооткровенній книзі, і вона сприймає її з величезною вірою і благоговінням. Втім, як і все, написане в цій книзі.

Отже, перейдемо до положень, свого часу висловлених святотецькою думкою. Оскільки світ цей тварний і створений Богом, то було б глибоким безглуздям, якби у ньому не виявилося людини. Судіть самі: увесь тварний світ, включаючи природу й усе, що ми спостерігаємо у ньому,— це не що інше, як розумна послідовність. І ось у цю розумну послідовність Творець приміщає вищу істоту з усіх створених Ним — людину. Але людина відрізняється від усього оточуючого світу однією неперевершеною якістю — душею.

Що ж таке душа? Створивши людину, Бог лише потім вдихає в неї дихання життя. І що відбувається при цьому? Дивовижне явище — людина стає з'єднуючою ланкою між цим видимим тварним світом і світом невидимим, світом Божественним. І ось це дихання життя, котре преподобний Серафім Саровський називає не чим іншим, як Святим Духом, що Його вдихнув у людину сам Творець, і дає їй змогу бути начебто посередницею, вищою духовно-фізичною інстанцією на землі, яка має над собою вищу інстанцію на небі — Бога Творця. І завдяки цьому — хочемо ми, чи ні,— дивовижне явище: світ справді стає гармонійним, осмисленим, а найголовніше — доцільним. В іншому разі, якби цього не сталося, було б не зрозуміло, який сенс у тому, аби сам собою існував світ і сам по собі — Творець. І зв'язку ніякого.

Так що ж таке душа? Святі отці називають її істотою живою. Причому не просто істотою живою, а істотою одухотвореною. І за суттю своєю вона богоподібна. У чому ця богоподібність? У тому, що вона знає свого Творця через вдихнутого у людину Духу Святого. І лише цим Духом спізнає людина Творця. Завдяки цьому вона має змогу глибинно пізнавати навколишній світ. І цей тварний світ набуває суворої послідовності ієрархічності. На вершині цієї ієрархічної піраміди стоїть людина.

Але ця людина настільки ж стикається з світом тварним, наскільки з світом Божественним. І лише завдяки душі.

І ось що дивно. Сполучаючи диханням життя, або ж душею людину з Богом, ми виявляємо дивовижну річ, яка справді заслуговує на увагу. Як ви гадаєте, що все-таки домінує в людині? Її тілесність, чи її духовність? Чому ми віддали б перевагу?

В. КОЗЛОВСЬКИЙ. Духовності.

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Ми всі не сумніваємося, що духовності. Принаймні вона має домінувати. Тобто виходить, що людина прагне до свого духовного начала, а отже, вона не може прагнути до землі. Всією своєю суттю людина обернена до Творця свого. Призначення людини — її єднання з Богом. І це велика тайна. І вона є, вона — данність у нас. Тому душа людині необхідна. Без неї вона не була б людиною. Вона, можливо, і була б створена, але нічим не відрізнялася б від тварин.

На що ще звертають увагу святі отці? На богоподібність душі. Розмірковуючи з цього приводу, вони говорять: людина створена за образом і подобою Бога. І ось цей образ і подобу і несе в собі душа. Вона організовує так усю діяльність людини (розумну, безумовно), що людина, будучи тілесною і будучи зв'язаною всією своєю сутністю з землею, однак поривається до своїх витоків, до свого початку — Творця.

І ще. Душа, за визначенням святих отців, розумна. Вона не просто є, вона — вічна. Більше того, за церковним вченням, коли людина вмирає, відбувається акт, який ми звемо смертю. Але ж смерть — це фіксація якоїсь стадії буття людини. І ми виявляємо — тіло стає бездиханним. Але мається на увазі не дихання як фізіологічний процес, а те дихання, яке повертається до свого Творця. Відбувається це тому, що все життя, перебуваючи у тілі, воно прагнуло цього. Бо в цьому і полягає сенс морального життя людини — людина не повинна заземлитися, ставати настільки пласкою, щоб жити виключно земними прагненнями.

Я вже не говоритиму сьогодні про Страшний суд, про те, що ця душа, природно, піддається випробуванню Творця — що вона робила, перебуваючи в людині? Яке її наступне призначення? Адже не всяка душа удостоюється вічності, тобто, вічного життя і блаженства у Творці. Бо є душі, а їх, до речі, чимало серед земнородних, які спрямовуються до свого антиподу — вічного страдницького життя. Це теж життя, яке має в основі своїй небуття духовне. Таким чином, ми виявляємо разом із святими отцями, що величезна відповідальність покладена на людину. Полягає вона у тому, щоб душу свою зберегти неушкодженою, непорочною — щоб вона гідним чином повернулася до свого Творця.

Ось дуже коротко, дуже лаконічно, як розуміє церковна свідомість, що є душа та яке її призначення.

В. КОЗЛОВСЬКИЙ. З більшістю із того, що говорив шановний богослов, я згоден, хоча остаточні результати не можуть мене задовольнити. Бо для того, щоб таким чином інтерпретувати, треба бути віруючою людиною.

Але цікаво простежити, як виникає поняття «душа», котре до речі, є у будь-якій мові. Вперше воно з'являється в лоні давньогрецької філософії. Тут можна згадати відомі фрагменти Геракліта Ефеського, або розгорнутий аналіз цього поняття у Аристотеля в трактаті «Про душу». Він визначає її як внутрішню ентилехію, як деяку животворну силу, що й рухає людиною, світом — бо є ще поняття світової душі.

Аристотелів підхід справив потужний вплив і на християнську традицію, збагачену дослідженнями александрійської богословної школи в перші століття після народження Христа, зокрема Філона Александрійського, а також у перших отців християнської церкви — Тартулліана та інших. Не втратило інтересу до цього поняття і середньовічне богословство. Душу розглядали як певну структурну цілісність, що робить якийсь матеріальний процес, людину, внутрішньо осмисленим і завершеним.

У новий час новоєвропейська наука відмовляється від багатьох понять давньогрецької та християнської філософії. Зокрема, робиться спроба вигнати з предмета наукового дослідження якийсь внутрішній традиційний зміст — у даному разі все, що пов'язане з душею. Будь-який предмет, у тому числі людина, розглядається як тіло поряд з іншими тілами. Наука виганяє демона душі, внутрішнє емоційне життя значною мірою зводиться до схеми «стимул-реакція». Уявлення про внутрішнє життя як певне самостійне утворення здебільшого розглядається як пережиток схоластики. Вважається: лише за допомогою зовнішніх методів дослідження можна створити вичерпне цілісне уявлення про будь-який об'єкт. Звідси у Ламетрі ідея, що людина — то біологічна машина. Гольбах створює свою відому систему природи, в яку приміщає людину поряд з іншими речами. Тим самим завдається відчутного удару по богословських уявленнях, буцім людина є вінцем творіння — вона така ж річ поряд з іншими речами. Водночас душа випадає із сфери наукового дослідження. Вважається, це — справа богослов'я, релігії.

Але на зламі XIX — XX століть виникають нові й наче здобувають друге народження старі гуманітарні науки. Невдовзі відбувається переосмислення підходу до цієї проблеми, яке триває і нині. Спостерігається повернення до старої традиційної проблематики...

І що душа — це не психіка в чистому вигляді, що її не можна звести до схеми «стимул — реакція»,— це, по-моєму, розуміють усі серйозні дослідники.

В. РИБАЧЕНКО. У підході до проблем душі чітко простежуються дві традиції. Якщо душа богоподібна, то її походження небесне, вона дана й пізнати її неможливо. Це щось святе у цій тварній людині. Однак було чимало спроб зрозуміти це матеріалістично. Згадаймо, як Сеченов починає свою відому книгу «Рефлекси головного мозку»: «Чи посміхається дитина, чи дівчина думає про свого коханого, чи мріє Гарібальді про свободу — усе це рефлекси головного мозку». І це дійшло до абсурду — у нас до 50-х років, поки павловський напрям у психології домінував, усякі згадки про душу були вигнані. Вважалося: душа — це щось ненаукове. А от психіка —

реальна річ, яку можна досліджувати, бо відомо, як вона виникає — ось рефлекси, ось ранній досвід, ось сенсорика, пам'ять і т. ін.

А тепер давайте подивимося, чи можемо ми у кожному цьому понятті відмінусувати душу. Скажімо, душу, як животворний дух. Приміром, чи може бути людина вітальною, але бездушною? Уявіть собі людину із зруйнованою психікою — глибокого олігофрена. Він дихає, його годують, в організмі відбуваються всі фізіологічні процеси... Він вітальний, однак він бездушний. Душі в ньому немає — він просто жива істота.

А чи може людина бути психічно нормальною, але бездушною? Так, може, якщо це, скажімо, садист. Він може мати блискучий інтелект, але бути бездушним.

Отож, напевно, ми дійдемо висновку, що душа — це не тільки живородний дух (хоча і живородний дух також), це не лише психіка (хоча і психіка теж), це не лише образ, а й реальність... Але що ж саме? Отець Феофілакт сказав, що було б глибокою безглуздістю, якби у цьому світі не було людини. Правильно я зрозумів?

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Так, і можу повторити.

В. РИБАЧЕНКО. А я за аналогією хотів би сказати: «Було б глибоко безглуздо, якби в людині не було душі».

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Це дуже взаємопов'язане.

В. РИБАЧЕНКО. Якщо сенс світу — людина, то сенс людини — душа.

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Абсолютно правильно.

В. РИБАЧЕНКО. Ті слова Іскакова, з яких почалася наша бесіда — це витончений сеченовізм, якщо можна так висловитися. Він міряє душу на грами. А Сеченов намагався увігнати її в структуру рефлекса. Це той же раціоналізм, тільки не кондовий, а дуже витончений, на межі екстрасенсорики, дуже модної сьогодні.

Як психолог, я б сказав так. Спрощено психіка — це відбиваюче-регулююча система. Я бачу світ, сприймаю його, запам'ятовую, переробляю інформацію, видаю на вихід. Досконалий робот має психіку, але не має душі.

Вочевидь, душу слід шукати за межами психіки. Де закінчується психіка — починається душа. Шановний філософ дуже близько підійшов до цього, зауваживши про емоційну природу душі. Та коли звести душу лише до емоції, то тут буде лише половина правди. Отець Феофілакт сказав: «Душа розумна».

А мені здається, що обидва ці твердження наполовину правильні, наполовину — ні. Якби душа була розумна, то навіщо нам поняття «розум»? Якщо душа — чисті емоції, значить, вона ніколи не вийде на рівень духу. Отож, коли давати визначення, то, виходячи з матеріалістичних позицій, душа — це емоційно-смислова сфера особистості.

В. ПУСТОВОЙТ. Як це зрозуміти?

В. РИБАЧЕНКО. Приміром, живе людина, у якої є робота, сім'я, друзі... Але коли вона працює, проводить дозвілля, перебуває у сім'ї — усе це не зачіпає її сенсу буття. Але є щось, яке відніме у неї — наприклад, можливість творити — і вона втрачає сенс життя. Гадаю, душі дуже близьке оце глибинне. Тобто, душевні переживання — це переживання, пов'язані з життєвими смислами індивідуума.

В. СТОРОЖУК (до Рибаченка). За вашими уявленнями, Вікторе Федоровичу, виходить, що душа є не в усіх.

В. РИБАЧЕНКО. Так.

В. СТОРОЖУК. Тоді в мене запитання до вас і до отця Феофілакта. Коли душа виникає у людини? Тут вели мову про невиліковних душевнохворих. А як бути тоді, коли напади хвороби чергуються з просвітліннями? То під час нападу — душа залишає тіло хворого?

В. РИБАЧЕНКО. Блокується, я б сказав. Лишається психіка.

В. СТОРОЖУК. Тобто, душа вища за психіку?

В. РИБАЧЕНКО. Так, вона між психікою і духом.

В. СТОРОЖУК. Отець Феофілакте, а ви як вважаєте?

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Немає людини на землі, позбавленої душі. Є душевнохворі, тому є причини, найчастіше — у гріховній природі людини. Але щоб була людина і не було душі — така людина на землі ще не народилася. Тому ми одразу облишимо це, як несерйозне, міркування — прошу вибачення за таке різке висловлювання. За такого підходу ми настільки принижуємо людину, хоча людина у будь-якому разі образ і подоба. Душевнохвора людина — це зачасту людина із спотвореним внутрішнім світом, але це не означає, що вона позбавлена душі.

В. СТОРОЖУК. А як стосовно дитини? Коли душа входить у людину?

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. За загальноприйнятим положенням святотецької думки — із зачаттям дається людині душа. Інша справа — як? Це саме та таїна, яку ще ніхто із земнородних не осягнув. Яким чином вона сполучається з тілом? Так Творець влаштував.

В. СТОРОЖУК. (до отця Феофілакта). Хотів ще спитати вас про тварин, які дуже близькі до людини. Вони наче розуміють людину, їх можна багато чого навчити...

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Є такі слова у Давида Псалмопевця: «Человеки и скоты спасаеши». Який же сенс рятувати істоту, котра не є носієм душі? Святотецька думка говорить так: справді, тваринний світ володіє душею, але душею спрощеною і не тою, яка просвітлена Духом. Такий Дух був даний виключно людині. Ось це і є принципова різниця.

В. РИБАЧЕНКО. Отець Феофілакте, у мене до вас два запитання. Якщо душевнохворий крайнього ступеня тяжкості — він не чує, не бачить, нічого не розуміє, він — просто жива істота. Як ви, а разом з вами і святі отці, вважаєте: якщо у нього є душа, то в чому вона проявляється — в тому, що він їсть, п'є, дихає?.. Адже якщо він не бачить, не мислить, не пізнає, не переживає — то чи є в нього душа? Мені здається — немає. А яка ваша позиція?

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Можливо, я вас здивую, але маю сказати: душевнохворі люди можуть бути врятовані набагато швидше нас з вами. Чому? Тому що це вже велике випробування і велике страждання — терпіти на землі такий стан.

В. РИБАЧЕНКО. Але в чому виражається, що душа у такого хворого є? Я, як матеріаліст, вважаю — її немає. Ви вважаєте — вона є лише тому, що він живий?

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Тому, що це людина. Немає людини, яка не була б носієм душі. Це для мене аксіома.

В. РИБАЧЕНКО. Тоді друге запитання. А коли це безмежно жорстокий чоловік, який здійснив найтяжчі злочини проти жінки, дитини, старого... Він психічно нормальний. Я вважаю, він бездушний. Ви, напевно, скажете, що у нього є душа, бо він жива людина?

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Він така ж людина, як і ви. Скажу більше: якщо він принесе щире покаяння — йому будуть прощені всі його гріхи, і він може врятуватися. Прямий приклад. Розсудливий розбійник, який нічого доброго на землі не здійснив, але водночас першим увійшов у Царство Небесне. Бо коли висів разом із Христом, зазнаючи таких же мук, сказав: «Пом'яни мене Господи, коли прийдеш у Царство Своє». І він був першим, хто туди ввійшов. Бо він покаявся.

Друге. Я можу не лише повторити: душа — це справді істота жива, богоподібна, взаємопов'язана з тілом людини і призначення якої — богоспілкування. А й додати — вище душі немає нічого на цьому білому зримому світі. Адже Христос сказав, що весь світ не достоїн душі однієї людини. Можете тепер уявити, яка ціна душі людини.

В. РИБАЧЕНКО. Навіть коли це душа недостойної людини?

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Богоподібність душі дозволяє нам сказати: вона вища за весь зримий світ. Бо вона — частинка Божества. А решта — тварний світ. Для людини віруючої, церковної — це аксіома. Всім досвідом свого життя вона переконується у цьому не лише щоденно, а й щохвилинно.

В. КОЗЛОВСЬКИЙ. Хотів би підтримати деякі ідеї, висловлені отцем Феофілактом. Душа обов'язково передбачає одну складову — моральні якості. Вона дуже тісно пов'язана з моральним обличчям людини. Докори сумління, глибоке каяття здатні докорінно реорганізувати душевну структуру людини. І в цьому християнство має абсолютну рацію. Під час каяття прокидається душа. Тобто, вона завжди є, і може заснути й прокинутися.

В. РИБАЧЕНКО. Якщо ми правильно виховуємо людину, ми прагнемо сформувати у неї структуру мотивів таким чином, аби вищим регулятором був мотив добра. Науковці нашого інституту, наприклад, досліджують зародження гуманних почуттів у школярів. Цікаво спостерігати у дитячому садку, як одна дитина будує у пісочнику замок, а інша приходить і руйнує. Чому одна будує, друга ламає?

В. ПУСТОВОЙТ. І чому ж?

В. РИБАЧЕНКО. Генетик, можливо, сказав би: спадковість. Я психолог, а тому відповім інакше. Вихідним буде поєднання спадковості з раннім сімейним досвідом цієї дитини. Це — спроба пояснити з матеріалістичних позицій.

В. ПУСТОВОЙТ. А якщо з нематеріалістичних, отець Феофілакте?

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Передусім я поцікавився б, що це за діти? Для мене аж ніяк не байдуже, хрещені вони, чи ні. І лише тоді я зможу розмірковувати на цю тему. Бо одна справа — людина хрещена і соприсутня Богові, інша — вона поки що перебуває в обіймах іншої сили. Тому не дивуйтеся, що одна дитина зводить будиночок, а інша руйнує і тягне кошеня за хвіст.

В. СТОРОЖУК. Скажіть, а якщо ця дитина не хрещена, але належить до іншої релігії? Приміром, це маленький мусульманин. Це має значення?

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Безумовно, і це має значення. Але мене запитали безвідносно щодо релігії. Я зараз ставлю вас на грунт, коли треба розмірковувати — до кого і чого причетна ця маленька дитина. Наголошую: якщо, будучи мусульманином, вона гладить кошеня, будьте спокійні. Але якщо ви запитаєте мене про ієрархію релігій, то я спробую чітко викласти вам її. Однак тут не слід суміщати дві не дуже сумісні речі. Ми розмірковуємо про релігію чи про конкретний епізод? Те, що ви навели, я розглядаю саме з цієї точки зору.

В. СТОРОЖУК. Чи правильно я зрозумів вас: якщо це дитина хрещена, то вона ніколи не потягне кошеня за хвіст?

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Якщо до всього іншого вона належним чином вихована.

В. СТОРОЖУК. А чи не може такого бути, що не хрещена — а цілком пристойна дитина?

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Бути може все. Людина навіть може бути вбивцею, будучи християнином. Про що мова?

В. СТОРОЖУК. Тоді приналежність чи неприналежність до релігії не має значення. Виховання — так.

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Обов'язково має. Або ви підвладні божественній, або сатанинській силі. Немає третьої сили. Не дано. Tetrum non datur (третього не дано) — навіть древні говорили. Будемо шукати? Давайте пошукаємо. Чи знайдемо? А людина приміщена на грані цих сил. Чому надаєте перевагу? Так, і перша, і друга релігії монотеїстичні. Отже, вони вже не поза Богом. Тому я кажу: давайте визначимося, що ми розглядаємо: ієрархію релігій, чи поведінку конкретної дитини. І тоді мені не байдуже, яку релігію сповідують у сім'ї, де ця дитина росте. Саме таким шляхом ми визначаємо якість тієї чи іншої релігії. Хіба це не так? Це ж дуже просто.

В. ПУСТОВОЙТ. І останнє запитання. Що ви думаєте з приводу вислову «Душа зобов'язана трудитися»?

В. КОЗЛОВСЬКИЙ. Тут я передусім вбачаю відновлення морального начала в людині. Коли вмирає моральність, вмирає і душа. Бо через моральність іде співчуття, співпережи-

вання із світом, розуміння іншої людини. Для мене душа — це серцевина морального обличчя.

В. РИБАЧЕНКО. Я б сказав, такий напрям цих трудів — від психіки до духу, який зіткний з ідеалів, високих цінностей. Душа, заражаючись земним, стає такою ж психікою, як і у тварин. А, орієнтуючись на високі ідеали, вона іде від тварного до небесного, божественного. Зрозуміло, у божественне ми вкладаємо кожен своє розуміння. І ще важливий аспект. Вдосконалення душі — це прирощення добра.

В. СТОРОЖУК. Вже говорили, що душа вдосконалюється. Можна сперечатися, коли вона виникає у дитини, але не можна не визначити, що вона розвивається під час навчання. Зрозуміло, у широкому розумінні, маючи на увазі життєвий досвід, в ході надбання якого прищеплюється і формується певна система морально-етичних цінностей.

ОТЕЦЬ ФЕОФІЛАКТ. Душа повинна не просто трудитися, а трудитися Богу. Люди повинні трудитися Богу, а не своїм пристрастям. Якщо ми робимо інакше, то ми безбожні, а гірше бути нічого не може. Тому давайте визнаємо над собою Творця. Бо інакше ми весь час припускатимемось помилок, і одна з них не буде краща за іншу. Отож, краще обрати єдино правильний шлях — богоспілкування. Це вбереже нас від багатьох похибок. Як бачите, я людина дуже відстала і мислю так, як тисячу й навіть дві тисячі років тому.

Мозаїка планети

САМОРОБНА СУБМАРИНА

37-річний водій Дюла Форінтош із Дунасекче (Угорщина) спорудив власноруч у дворі справжній підводний човен. На це він витратив 700 000 форинтів і три роки наполегливої праці. Форінтош збирається здійснити підводну подорож через північні води Атлантики до Нью-Йорка і назад. Саморобна субмарина розрахована на одну людину, важить сім тонн, її довжина — сім з половиною метрів. При зануренні на глибину до 65 метрів вона розвиває швидкість три-чотири кілометри на годину. На човні встановлений дизельний двигун від «мерседеса».

На знімку: Дюла Форінтош біля своєї субмарини.

Книги

Рентабельність і економічна реформа

КРИВЕНКО К. Т. Рентабельность в механизме социалистического воспроизводства: Политико-экономический анализ. К.: «Либідь», 1990.

У монографії висвітлюються теоретичні і практичні проблеми, пов'язані з рентабельністю в соціалістичній економіці і механізмом її використання в умовах реформи, доводиться, що категорія соціалістичної рентабельності виступає як форма вирішення суперечностей, властивих взаємодії чистого прибутку і факторних витрат (термін «факторні витрати» не вживається в економічній літературі, тож автор докладно розкриває їх об'єктивну необхідність і зміст).

Автор з'ясовує позитивні риси і похибки діючих показників рентабельності для вимірів ефективності виробництва, обгрунтовує також необхідність використовувати в господарському механізмі соціалістичного суспільства новий показник рентабельності, який виражає відношення чистого прибутку до вартості оцінки робочої сили і середньорічної вартості виробничих фондів.

Пізнавальне і практичне значення має аналіз взаємозв'язку між рівнем рентабельності процесу виробництва і його розширеним відтворенням. Вводиться поняття «аккумулятивна рентабельність», зумовлене нагромадженням чистого прибутку.

Рецензована монографія не позбавлена деяких вад. Важко, наприклад, погодитися з автором, що собівартість є категорією, яка функціонує і на народногосподарському рівні. У монографії недостатньо сміливо обстоюється питання про ліквідацію збиткових підприємств.

У цілому ж рецензована праця є глибоким і оригінальним дослідженням актуальної і мало вивченої проблеми, яка має прямий вихід у практику.

Анатолій ФУКС,
кандидат економічних наук.

НОВИЙ ЗАВІТ
ГОСПОДА НАШОГО ІСУСА ХРИСТА

Від Матфея
святе
благовістя

Глава 25

1 Тоді уподібниться Царство Небесне десятьом дівам, які, взявши світильники свої, вийшли назустріч женихові.

2 П'ять з них були мудрі, а п'ять нерозумні.

3 Нерозумні, взявши світильники свої, не взяли з собою оливи.

4 Мудрі ж разом із світильниками своїми взяли оливи в посудинах своїх.

5 А як жених затримався, то всі задрімали і поснули.

6 Опівночі ж почувся крик: ось, жених іде, виходьте назустріч йому.

7 Тоді встали всі діви та й приготували світильники свої.

8 Нерозумні ж сказали мудрим: дайте нам вашої оливи, бо світильники наші гаснуть.

9 А мудрі відповіли; щоб не трапилось нестачі і у нас, і у вас, підіть краще до тих, що продають, та й купіть собі.

10 Коли ж пішли вони купувати, прийшов жених, і ті, які були готові, ввійшли з ним на весілля, і двері зачинилися;

11 пізніше прийшли й інші діви і говорять: Господи! Господи! відчини нам.

12 Він же сказав їм у відповідь: істинно кажу вам: не знаю вас.

13 Отже, пильнуйте, бо не знаєте ні дня, ні години, коли Син Чоловіческий прийде.

14 І Він зробить так, як один чоловік, який, вирушаючи в чужу країну, покликав своїх рабів і доручив їм майно своє:

15 одному дав п'ять талантів, другому два, іншому ж один, кожному за спроможністю його, і відразу ж виїхав.*

16 Той раб, який одержав п'ять талантів, пішов і використав їх на діло і придбав інші п'ять талантів;

17 так само й той, який одержав два таланти, придбав інші два;

18 а той, який одержав один талант, пішов, і закопав його в землю і заховав срібло господаря свого.

19 Коли минуло багато часу, приходить господар рабів тих і вимагає в них звіту.

20 Підійшов той, який одержав п'ять талантів, приніс інші п'ять талантів і сказав: господарю! п'ять талантів ти дав мені; ось ще п'ять талантів я придбав на них.

21 Господар його сказав йому: гаразд, добрий і вірний рабе! у малому ти був вірним, над великим тебе поставлю; увійди в радість господаря твого.

22 Підійшов також і той, який одержав два таланти, і сказав: господарю! два таланти ти дав мені; ось, інші два таланти я придбав на них.

23 Господар його сказав йому: гаразд, добрий і вірний рабе! у малому ти був вірним, над великим тебе поставлю; увійди в радість господаря твого.

24 Підійшов і той, який одержав один талант, і сказав: господарю! я знав тебе, що ти людина жорстока, жнеш, де не сіяв, і збираєш, де не розсипав;

25 і, побоявшись, пішов і заховав талант твій в землі; ось тобі твоє.

26 Господар його сказав йому у відповідь: лукавий рабе і лінивий! ти знав, що я жну, де не сіяв, і збираю, де не розсипав;

27 тоді треба було тобі віддати срібло моє купцям, і я, прийшовши, одержав би моє з прибутком;

28 отже, візьміть у нього талант і дайте тому, хто має десять талантів.

29 бо кожному, хто має, дасться і примножиться, а в того, хто не має, відніметься і те, що має;

30 а негідного раба вкиньте в пітьму непроглядну: там буде плач і скрегіт зубів.

Сказавши це, проголосив: хто має вуха слухати нехай слухає!

31 Коли ж прийде Син Чоловіческий у славі Своїй і всі святі Ангели з Ним, тоді сяде на престолі слави Своєї,

32 і зберуться перед Ним усі народи; і відділить їх одних від одних, як пастир відділяє овець від козлів;

33 і поставить овець праворуч Себе, а козлів — ліворуч.

34 Тоді скаже Цар тим, які праворуч Нього: прийдіть, благословенні Отця Мого, наслідуйте Царство, уготоване вам від створення світу:

35 бо голодував Я, і ви дали Мені їсти; жадав пити, і ви напоїли Мене; був мандрівником, і ви прийняли Мене;

36 був нагим, і ви одягнули Мене; був недужим, і ви відвідали Мене; в темниці був, і ви прийшли до Мене.

37 Тоді праведники скажуть Йому у відповідь: Господи! коли ми бачили Тебе голодуючим і нагодували? або спраглим, і напоїли?

39 коли ми бачили Тебе мандрівником, і прийняли? або нагим, і одягли?

39 коли ми бачили Тебе недужим або в темниці, і прийшли до Тебе?

40 І Цар скаже їм у відповідь: істинно кажу вам: тому що ви зробили це одному з цих братів Моїх менших, то зробили Мені.

---

* *Талант — вага срібла*

41 Тоді скаже й тим, які ліворуч Нього: ідіть від Мене, прокляті, у вогонь вічний, уготований дияволу і ангелам його:

42 бо голодував Я, і ви не дали Мені їсти; жидав пити, і ви не напоїли Мене;

43 був мандрівником, і не прийняли Мене; був нагим, і не одяг ли Мене; недужим і в темниці, і не відвідали Мене.

44 Тоді й вони скажуть Йому у відповідь: Господи! коли ж ми бачили Тебе голодуючим, або спраглим, чи странником, або нагим, або недужим, або в темниці, і не послужили Тобі?

45 Тоді скаже їм у відповідь: істинно кажу вам; тому що ви не зробили цього одному з менших цих, то не зробили Мені.

46 І підуть ці на вічні муки, а праведники в життя вічне.

Глава 26

1 Коли Ісус скінчив усі ці слова, то сказав ученикам Своїм:

2 ви знаєте, що через два дні буде Пасха, і Син Чоловіческий виданий буде на розп'ятття.

3 Тоді зібрались первосвященики і книжники, і старійшини народу у дворі первосвященика, на ім'я Каіафа,

4 і радились, щоб узяти Ісуса підступом і вбити;

5 але говорили: тільки це не празник, щоб не було заворушення в народі.

6 Коли ж Ісус був у Віфанії, в домі Симона прокаженого,

7 підійшла до нього жінка з посудиною дорогоцінного мира і зливала Йому, возлежалому, на голову.

8 Побачивши це, ученики Його ремствували і говорили: навіщо така марна трата?

9 Бо можна було б це миро продати за велику ціну і роздати вбогим.

10 Ісус же, зрозумівши це, сказав їм: навіщо бентежите жінку? вона добре діло зробила для Мене:

11 бо вбогих завжди маєте з собою, а Мене не завжди маєте;

12 зливши миро це на тіло Моє, вона приготувала Мене на погребіння;

13 істинно кажу вам: де тільки буде проповідане Євангеліє це по всьому світу, сказано буде в пам'ять її і про те, що вона зробила.

14 Тоді один з дванадцятьох, званий Іуда Іскаріот, пішов до первосвящеників

15 і сказав: що дасте ви мені, і я вам видам Його? Вони запропонували йому тридцять срібників;

16 і відтоді Він шукав нагоди, щоб видати Його.

17 Першого ж дня опрісноків ученики приступили до Ісуса і сказали Йому: де велиш нам приготувати Тобі паску?

18 Він сказав: підіть у місто до такого-то і скажіть йому: Учитель говорить: час Мій близько; в тебе справлю Пасху з учениками Моїми.

19 Ученики зробили, як звелів їм Ісус і приготували паску.

20 Коли ж настав вечір, Він возліг з дванадцятьма учениками;

21 і коли вони їли, сказав: істинно кажу вам, що один з вас зрадить Мене.

22 Вони дуже засмутились і почали говорити Йому кожен з них: чи не я, Господи?

23 Він же сказав у відповідь: хто опустить зі Мною руку в блюдо, той зрадить Мене;

24 проте Син Чоловіческий іде, як писано про Нього, але горе тій людині, якою Син Чоловіческий буде зраджений: краще було б цій людині не родитися.

25 При цьому Іуда, зрадник Його, сказав: чи не я, Равві? Ісус говорить йому: ти сказав.

26 І коли вони їли, Ісус узяв хліб і, благословивши, переламав, і, роздаючи учням, сказав: прийміть, споживайте; це є Тіло Моє.

27 І, взявши чашу та подякувавши, подав їм і сказав: пийте з неї всі,

28 бо це є Кров Моя Нового Завіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів.

29 Кажу ж вам, що віднині не буду пити від цього плоду виноградного до того дня, коли питиму з вами нове вино в Царстві Отця Мого.

30 і, проспівавши, пішли на гору Єлеонську.

31 Тоді говорить їм Ісус: всі ви спокуситесь через Мене в цю ніч, бо написано: уражу пастия, і розбіжаться вівці отари (Зах. 13,7);

32 після ж воскресення Мого попереджу вас у Галілеї.

33 Петро сказав Йому у відповідь: якщо і всі спокусяться Тобою, то я ніколи не спокушусь.

34 Ісус сказав Йому: істинно кажу тобі, що в цю ніч, перше ніж проспіває півень, ти тричі зречешся Мене.

35 Говорить Йому Петро; хоч би мені довелось і вмерти з Тобою, не зречуся Тебе. Подібне говорили і всі ученики.

36 Потім приходить з ними Ісус до місцевості, що зветься Гефсиманією, і говорить ученикам: посидьте тут, поки Я піду, помолюся там.

37 І, взявши з Собою Петра і обох синів Зеведеєвих, почав уболівати й тужити.

38 Тоді говорить їм Ісус: душа Моя сумує смертельно; побудьте тут і пильнуйте зі Мною.

39 І, відійшовши трохи, упав Він долілиць, молився і говорив: Отче Мій! якщо можливо, нехай мине Мене чаша ця; а втім, не як Я хочу, а як Ти.

40 І приходить до учеників і знаходить їх сплячими, і говорить Петрові: чи так не змогли ви й однієї години попильнувати зі Мною?

41 Пильнуйте й моліться, щоб не зазнати спокуси: дух бадьорий, плоть же немічна.

42 ще, відійшовши вдруге, молився, кажучи: Отче Мій! коли не може чаша ця минути Мене, щоб Мені не пити її, нехай буде воля Твоя.

43 І, прийшовши, знаходить їх знову сплячими, бо в них очі обважніли.

44 І, залишивши їх, знову відійшов і помолився втрете, сказавши те ж слово.

45 Тоді приходить до учеників Своїх і говорить їм: ви все ще спите і відпочиваєте; ось, наблизився час, і син Чоловіческий видається в руки грішників;

46 встаньте, підемо: ось, наблизився той, хто зраджує Мене.

47 І, коли Він ще говорив, ось Іуда, один з дванадцятьох, прийшов і з ним багато народу з мечами та кіями, від первосвящеників і старійшин народних.

48 Зрадник же його подав їм знак, сказавши: Кого я поцілую, Той і є, беріть Його.

49 І, відразу ж підійшовши до Ісуса, сказав: радуйся Равві! І поцілував Його.

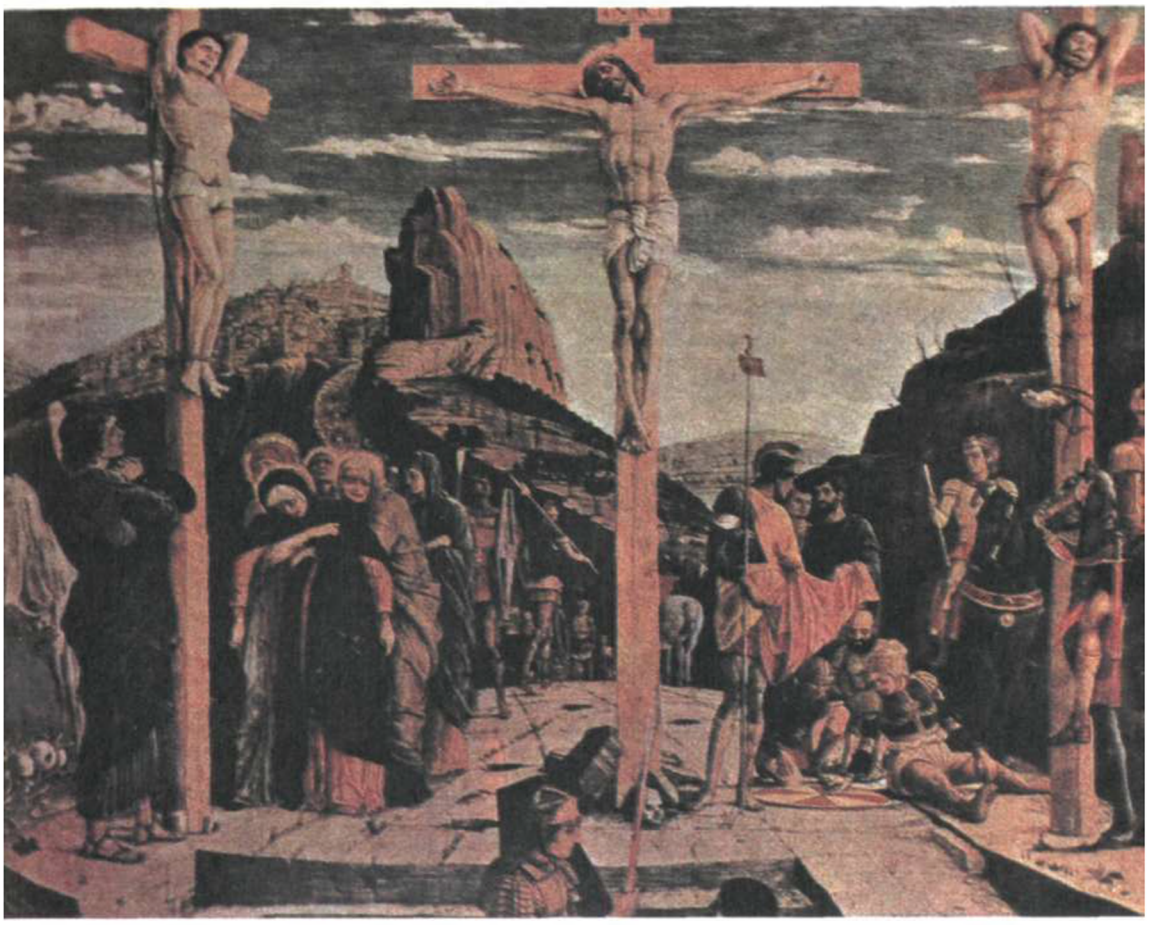

Андреа Мантенья. (1431—1506 р.р.). Голгофа. Париж. Лувр.

50 Ісус же сказав йому: друже, для чого ти прийшов? Тоді підійшли, наклали руки на Ісуса, і взяли Його.

51 І ось, один з тих, що були з Ісусом, простягнувши руку, вихопив меч свій і, вдаривши раба первосвященика, відсік йому вухо.

52 Тоді Ісус говорить йому: верни меч твій на його місце, бо всі хто візьме меч, від меча і загинуть;

53 чи думаєш, що Я не можу тепер ублагати Отця Мого, і Він дасть Мені більш, як дванадцять легіонів Ангелів?

54 Як же збудуться Писання, що так повинно бути?

55 Тоді сказав Ісус до народу: ніби на розбійника вийшли ви з мечами та кілками, щоб узяти Мене; кожного дня сидів Я з вами, навчаючи в храмі, і ви не брали Мене.

56 Це ж усе сталося, щоб збулися Писання пророків. Тоді всі учні, залишивши Його, розбіглися.

57 А воїни, які взяли Ісуса, повели Його до Каіафи, первосвященика, де зібрались книжники і старійшини.

58 Петро ж йшов за Ним здаля, до двору первосвященика; і, ввійшовши всередину, сів із слугами, щоб бачити кінець.

59 Первосвященики і старійшини і весь синедріон шукали лжесвідчення проти Ісуса, щоб убити Його,*

60 і не знаходили; і, хоч багато лжесвідків приходило, не знайшли. Але, накінець, прийшли два лжесвідки

61 і сказали: Він говорив: можу зруйнувати храм Божий і за три дні збудувати його.

62 І, вставши, первосвященик сказав Йому: чому ж нічого не відповідаєш? що вони проти тебе свідчать?

63 Ісус мовчав. І первосвященик сказав Йому: заклинаю Тебе Богом Живим, скажи нам, чи ти Христос, Син Божий?

64 Ісус говорить йому: ти сказав; и навіть скажу вам: віднині побачите Сина Чоловічеського, Котрий сидітиме праворуч Сили і йтиме на хмарах небесних.

65 Тоді первосвященик роздер одяг свій і сказав: Він богохульствує! Навіщо нам ще свідки? ось, тільки що ви чули богохульство Його!

66 Як вам здається? Вони ж сказали у відповідь: повинен смерті.

67 Тоді плювали Йому в лице і знущалися з Нього, а деякі били його по щоках.

68 і говорили: скажи нам, Христе, хто вдарив Тебе?

69 Петро ж сидів у дворі. І підійшла до нього одна служниця і сказала: і ти був з Ісусом Галілеянином.

* *Найвищий суд у древніх іудеїв.*

70 Він же відрікся перед усіма, кажучи: не знаю, що ти говориш.

71 Коли ж він виходив за ворота, побачила його інша, і говорить тим, що були там: і цей був Ісусом Назореєм.

72 І він знову відрікся з клятвою, що не знає Цього Чоловіка.

73 Трохи згодом підійшли ті, що стояли там, і сказали Петрові: справді і ти з них, бо і мова твоя викриває тебе.

74 Тоді він почав клястися й божитися, що не знає Цього Чоловіка. І раптом заспівав півень.

75 І згадав Петро слово, сказане йому Ісусом: перше, ніж проспіває півень, тричі зречешся Мене! І вийшовши геть, плакав гірко.

Пізнаєш Біблію — пізнаєш себе

Огляд листів

«Може вже не повернуться до нас ті сумні часи, коли Біблію вважали мало не антирадянською книгою, а віруючих людей — потенційними ворогами Радянської влади. Добру, благородну справу ви започали своїм часописом. Думаю не знайдеться людини, яка б наважилася виступити проти вашого рішення»,— так реагує на нашу публікацію «Нового завіту» С. Бовтюк з Івано-Франківщини. Дуже хотілося б поділити з автором цей оптимізм. Та, на жаль...

Наміру писати огляд листів на публікацію священної книги християн я спершу не мав, хоч наперед розумів: реакція буде неоднозначною, але все ж — позитивною. Проте недавно припало мати розмову з жителями села Старий Майдан Червоноармійського району на Житомирщині. «Ви все пишете, друкуєте про справедливе ставлення до віруючих, а насправді ж нічого не змінилося»,— такий їхній присуд на наші публікації. Що ж послужило причиною такого песимізму? Виявляється, голова виконкому сільської Ради народних депутатів під загрозою санкцій заборонив батькам пускати дітей до церкви, всупереч бажанню дітей!

Так, так. Йдеться про 1990 рік. Отже, голова — людина відносно молода — досі живе категоріями тих часів, спогад про які викликає у нас жах, коли молодь за віру в Бога карали тими ж таки «санкціями». І це не приватна справа голови — він представник державної влади. Не побоюся сказати — компрометує цю владу. Не знаю, чи сам він дійшов цього, чи йому підказали старші, «досвідчені» товариші, але листи до редакції свідчать: однодумці старомайданського голови є в усіх куточках України.

«Прочитав «Новий завіт». Волосся стає дибом, яка це лицемірна і нікчемна книга! Книга для багатіїв, щоб приборкати бідних. Це глум над чесною людиною»,— пише А. Вербицький з міста Кривий Ріг. Не цитуватиму далі лист — зміст його надто вже цинічний. А ось ще один лист, від О. Гринька з Дніпропетровська: «Ще Володимир Ілліч Ленін визнав однозначно релігію, як опіум для народу. (?! — Ред.) Та й хіба це не так? А от наше керівництво і в країні, і в республіці намагається цей самий опіум втовкти людям у голови, невідомо з якою метою. Хіба що для того, щоб люди поменше розмишляли над тим, чому керівники досі неспроможні навести в країні належний порядок. От і ваш журнал припустився такої чудасії — почав друкувати «Новий завіт». Дуже дивно! Такий журнал повинен у дохідливій формі розвінчувати релігійні вигадки, бути, так би мовити, войовничим безвірником, а не допомагати попам-дармоїдам обдурювати людей, набивати кишені дармовими грошима...» Думаю, в один ряд з цими цитатами можна поставити багато інших висловлювань, що прозвучали протягом останніх семи десятиліть у нашій країні. Але звернімося, як це зараз модно, до зарубіжних «авторитетів», співзвучних вищепроцитованим дописувачам. «З наукової точки зору релігія є безглуздям, на практиці вона аморальна, а люди, яким вона притаманна, хворі»,— так писав вождь італійських фашистів Б. Муссоліні. Тоталітаризм скрізь однаковий у ставленні до духовності, бо сам є хворобою. Цим і обмежу коментар до цитат...

На щастя, абсолютна більшість листів — схвальна. «Дякую, що ви рішилися на сміливий крок надрукувати Біблію» (В. Скалецький, Дніпропетровщина). «На Україні відроджується духовне життя народу, бо без віри Христової ми не зможемо існувати, жити, не зможемо бути вільною, суверенною державою, бо, як бачимо, що ми маємо за 72 роки без віри» (М. Солецький, Львівщина). «Люди, які будуть читати Біблію, які ще не читали, стануть хоч трохи добрішими одне до одного, молодь хоч трохи почне повежати старших і батьків своїх — це буде вже велика справа» (Р. Капко, Львівщина).

Частина листів — конструктивно-критичного характеру. Наприклад, Р. Джомон з Івано-Франківська закидає нам те, що ми не взяли переклад Куліша чи Огієнка, а дуже зрусифікований переклад Філарета. Щодо перекладу Куліша, то я вже писав про це в № 3 журналу. Той переклад потребує кваліфікованого редагування, бо сучасному читачеві важко буде сприймати зміст. Огієнкового перекладу редакція, на превеликий жаль, не має. Тому ми прийняли запропонований переклад. Що ж до його мовно-стилістичного рівня, то тут важко не погодитися з читачем. Надалі ми будемо уважніше ставитися до тексту при редагуванні.

На закінчення наведу слова читача І. Сеньківа зі Львівщини: «Пізнавати Біблію — це пізнавати себе, пізнавати людей, пізнавати Бога».

Володимир БАНЦЕР,
редактор відділу соціальних проблем.

І все-таки вони вижили

Таке вбрання носили гагаузькі жінки і сто, і двісті років тому.

Старовинний весільний обряд «Фору».

Чому так сталося, що 200-тисячний народ, який проживає понад два століття на території нашої країни, має прекрасну тюркську мову й чарівну народно-поетичну творчість, опинився на початковому етапі освоєння своєї писемності? У Молдавії, де мешкають 80 процентів радянських гагаузів, за 40 років після прийняття бюро ЦК Компартії Молдавії (лютий 1950 року) справді історичного рішення про встановлення гагаузької писемності побачило світ лише 30 видань гагаузькою мовою, з-поміж них тільки один роман.

Що ж тоді сказати про невелику частину «українських» гагаузів, тобто тих, хто проживає на території України в Одеській і Запорізькій областях? Адже національна політика за минуле півстоліття у нас була одна-єдина: сталінсько-брежнєвське злиття націй і народностей. Сьогодні ми вже знаємо і можемо вголос сказати, до якого стану «малих» народів нашої неосяжної країни призвело наспівування їм гімнів «розквіту»: деякі з них просто перестали існувати, як етнос зникли.

Подібна трагічна доля була уготована й гагаузам. Та, на щастя, не сталося цього. Гагаузи — народ, котрий протягом століть свого непростого існування виробив дивовижну внутрішню силу національного самозахисту. Брак писемності й національної школи не спричинилися до його етнічного виродження. Він плекав і гартував свою духовність в усній народній творчості, зберігав історію у легендах, передаючи їх від покоління до покоління. Народ з легенди і — в легендах.

Одна з них розповідає, що сивої давнини частина турків на захоплених ними землях повстала проти своїх одноплемінників, відокремилася й прийняла християнство. От і пішов з тих пір гагаузький народ.

Що ж відомо про його історію? Скупі дані взяті з УРЕ: «Гагаузи — народ, який живе в МРСР, Одеській і Запорізькій (у невеликій кількості) областях України, на Північному Кавказі, в Казахстані, а також у Болгарії і Румунії... Мова — гагаузька, відноситься до південно-східної (огузької) групи тюркських мов... Писемність створена в 1957 р. на основі

російського алфавіту... Основне заняття гагаузів в СРСР — землеробство, тваринництво, працюють в промисловості». Оце й усе про народ, який майже два століття живе і працює на Україні разом з українцями, росіянами, болгарами, людьми інших національностей. Історичних книг, популярних нарисів, присвячених гагаузам, просто немає. Тож стали гагаузи народом загадковим.

Серед учених на сьогодні справді ще немає єдиної думки стосовно етнічної приналежності гагаузів. Одні з них вважають гагаузів залишком одного із старотюркських племен, які ще в середні віки оселилися на території тодішнього Болгарського царства і прийняли християнство ще до завоювання Болгарії османами. Ця група вчених вважає гагаузьку мову навіть древнішою за християнство, а народ — предками гагаузів-куманів або половців. Зокрема, відомий російський дослідник гагаузів кінця XIX — початку XX століть В. Мошков вважав гагаузів нащадками торків або узів, споріднених з половцями, які кочували колись українськими степами. В. Мошков, який тривалий час працював над вивченням етнографії, мови і фольклору гагаузів, пояснював їхнє православ'я тим, що гагаузи й сургучі переселилися на Балканський півострів пізніше, ніж їхні одноплемінники — торки та печеніги, які злилися з туркамиосманами і прийняли іслам. В. Мошков дійшов висновку, що гагаузи — залишки чорних клобуків (кара-калпаків), які переселилися на Балкани XIII століття, тобто у період нашестя на Русь монголів. Гагаузькі племена, на думку В. Мошкова, становили сторожову частину населення на кордонах Русі і разом із слов'янами прийняли християнство. За часів монгольської навали залишки гагаузьких племен знайшли притулок на Балканах, завдяки чому й зберегли свою християнську віру і тюркську мову, які й досі співіснують у такому дивному співвідношенні. Існує й інша думка: гагаузи — болгари, які змушені були засвоїти турецьку мову, тобто були потуреченими болгарами християнського віросповідання. Наявність різних версій щодо етнічного походження гагаузів залишає наукову проблему відкритою.

Цікаво, що український радянський учений В. Дяченко ще в 50-х роках проводив антропологічні дослідження народів, які проживають на Україні, у тому числі й гагаузів. Він, зокрема, наголошував на наявності в гагаузів незначного монголоїдного домішку. Це ще раз підтверджує висновок В. Мошкова стосовно вимушеного переселення гагаузьких племен на Балкани під натиском монголів.

Але перейдемо до більш близької нам історії — останніх двох віків. Областями корінного розселення гагаузів наприкінці XVIII століття були Північно-Східна Болгарія і Добруджа, де жила основна частина етносу. Після російсько-турецьких воєн кінця XVIII — першої половини XIX століть вони разом з болгарами почали переселятися на територію Російської імперії. Саме в цей час християнське населення Болгарії зазнало найжорстокіших переслідувань з боку османів. Значна частина гагаузів змушена була полишити рідні домівки на болгарській землі і в період російсько-турецької війни 1806-1812 років перебратися на територію Бессарабії, приєднаної за Бухарестським мирним договором до Росії. Переселенці колонізували в основному Буджак (Південь Бессарабії), землі, звідки виселили ногайців — союзників турок. 1850 року в Бессарабії існувало 83 болгарські і гагаузькі колонії, в яких налічувалося 85,5 тисячі колоністів. За даними академіка П. Кеппена, котрий проводив свої дослідження наприкінці XIX століття, на гагаузів припадав 31 процент усіх болгарських переселенців, тобто 22 тисячі чоловік. Але вже 1851 року, як свідчать архівні документи, їх налічувалося 28,2 тисячі чоловік. За першим Всеросійським переписом населення 1897 року в Бессарабії проживало вже 55 тисяч 790 «душ» турків-гагаузів.

Дальша міграція гагаузів і болгар привела їх на південь України. А якщо пристати на точку зору щодо етнічного походження гагаузів В. Мошкова, можна вважати, що вони знову повернулися на свою колишню прабатьківщину — в південно-українські степи. Нові гагаузькі поселення виникли тут 1861-1862 років, зокрема на Мелітопольщині, після підписання так званого Паризького трактату (1856 рік), за яким Ізмаїльщина тимчасово перейшла до складу Румунії. В такій міжнародній обстановці бессарабські гагаузи й болгари не були певні: чи не стане Бессарабія знову турецькою провінцією або територією, залежною від османів, тому попросили дозволу в царату колонізувати малозаселені південно-українські степи. Переселення гагаузів у Приазов'я відбувалося в основному з Болградського, Аккерманського та Бендерського повітів Бессарабської губернії. Більша частина їх поселилася на Мелітопольщині. Цікаво, що гагаузькі колонії на Мелітопольщині поряд зі своїми новими назвами часто зберігали старі — бессарабські. Це пояснюється передусім тим, що гагаузи переходили на нове місце поселення, як правило, цілими колоніями.

Перша російська революція 1905-1907 років залишилася в пам'яті гагаузького народу насамперед створенням 1905 року першої соціал-демократичної організації болгар і гагаузів у Болграді під керівництвом Асена Христєва, а також проголошенням у січні 1906 року повсталими селянами с. Комрат, яке поміж себе бессарабські гагаузи називали своєю «столицею», «Комратської республіки», що проіснувала лише два тижні. Пам'ятають і шанують гагаузи ім'я патріота свого народу, революціонера-більшовика, соратника відомого болгарського революціонера А. Христєва — Василя Миколайовича Іскімжі, активного учасника революційного руху на півдні Бессарабії, організатора захисту краю від нашестя румунських окупантів у Бессарабію в січні 1918 року. І хоча ця сторінка історії гагаузів нашої країни є однією з найбільш вивчених у науковому плані, багато славних імен гагаузів — активних учасників революційної боротьби, чекають на своїх відкривачів.

Пожовтнева історія радянських гагаузів являє собою суцільну білу пляму. Можна лише констатувати, що «українські» гагаузи з 1917 року та «бессарабські» гагаузи з 1940 року пройшли відомі всім етапи соціалістичного будівництва і «розквіту» братніх народів СРСР. Залишаючись народом без власної писемності, вони так і не були виділені в окремий етнос, що компактно проживає на

Сніданок просто неба. Найстарші мешканці Дмитрівки зберегли традиційний побут предків.

території України. З невідомих причин під час першого Всесоюзного перепису населення 17 грудня 1926 року було зареєстровано в нашій країні лише 848 гагаузів. Тільки 14 з них проживали на Україні, решта — у Казахстані. Такій прикрій помилці «посприяли», на нашу думку, самі гагаузи, які в побуті ще й досі називають себе потуреченими болгарами. От і віднесли гагаузів до складу «українських» болгар. Не згадуються гагаузькі національні ради серед російських, німецьких, єврейських та інших, створених на Україні другої половини 20-х років. Гагаузькі і змішані болгаро-гагаузькі села не виділили в окремий гагаузький національний район на Мелітопольщині. Вони ввійшли до складу двох болгарських національних районів (Романівського та Цареводарського) Мелітопольської округи.

Як пережили «українські» гагаузи, зокрема, на Мелітопольщині страшний сталінський голодомор 1932-1933 років? Сьогодні на це запитання важко відповісти. Радянські дослідники тільки взялися за вивчення цієї великої трагедії.

1940 року внаслідок національно-територіального розмежування між УРСР та МРСР ряд гагаузьких сіл Буджака увійшов до складу Ізмаїльської, а згодом — до Одеської області. Кількість гагаузів, які проживали на Україні, збільшилася. За даними перепису населення 1959 року на Україні проживало 23,5 тисячі гагаузів. Таким чином, гагаузи, пережившн страшне голодне лихоліття 1932-1933 років, сталінські колективізацію і репресії, Велику Вітчизняну війну, продовжують існувати на Україні як етнос.

1970 року гагаузів на Україні налічувалося вже 26,4 тисячі, а 1979 року — 29 тисяч чоловік. Але залишаються, на нашу думку, «неполіченими» гагаузи Мелітопольщини, що проживають там ще з середини XIX століття. За даними Всесоюзного перепису населення 1979 року в Запорізькій області, і зокрема на Мелітопольщині, гагаузи не проживають. Може, справді не проживають? Може, встигли за столітній період асимілюватися, злитися з навколишнім інонаціональним населенням, зокрема з болгарами, з якими разом колонізували мелітопольські степи і найбільше контактували. Болгар, до речі, місцеві запорізькі переписувачі налічили 1979 року понад 37 тисяч чоловік. Навіть не проводячи спеціального соціологічного дослідження серед болгарського населення Запорізької області, можна бути певним, що чимало тамтешніх гагаузів, так само як і їхні колишні буджацькі сородичі, вважають себе «потуреченими» болгарами або просто болгарами. Вони добре володіють болгарською мовою і назвали її напевне під час перепису рідною. Не виключено, що особливо гагаузька молодь в умовах ніким не стримуваної швидкоплинної асиміляції, за браком писемності рідного народу, перестала бути носієм навіть побутової гагаузької мови.

Того, що необхідно всіляко сприяти національно-культурному відродженню всіх «малих» народів СРСР, не заперечує сьогодні ніхто. Проте допомога цим народам, зокрема,

Могили предків.

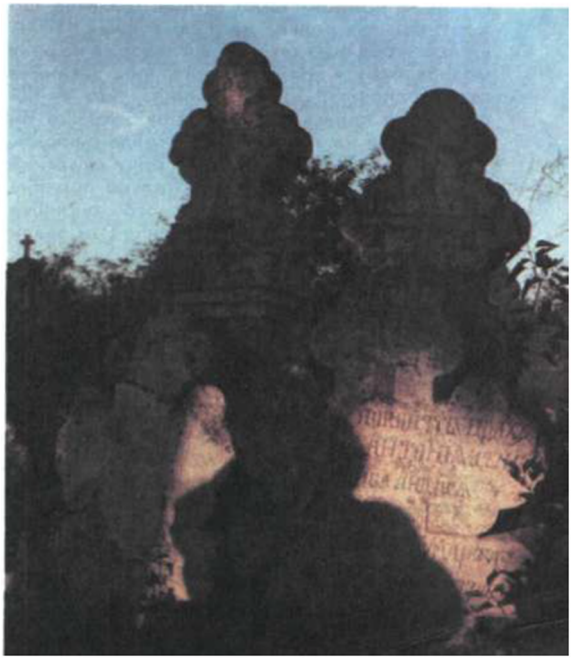

гагаузам, у справі національно-культурного відродження на високому державному рівні ще надто мала. Добре було б посилити увагу до культурних потреб гагаузів, які живуть на Україні, допомогти їм у створенні національної школи.

Завважу, що деякі зрушення на шляху до створення такої школи вже є. Заплановано підготовку педагогічних кадрів. У лабораторії навчання української, російської і національних мов НДІ педагогіки УРСР передбачено відповідні дослідження з гагаузознавства. В цьому році у восьми середніх школах Болградського, Кілійського та Ренійського районів Одеської області, де навчаються діти переважно гагаузької національності, діє 13 факультативних груп по вивченню рідної мови, загальною кількістю 199 чоловік. Зрозуміло, що запланована до 1995 року щорічна підготовка п'яти педагогів-мовників в Кагульському педучилищі та Кишинівському пединституті — аж надто скромний внесок у розв'язання проблеми національної гагаузької школи на Україні. 32 тисячам гагаузів, які проживають зараз на Україні в Одеській області, не байдуже, чи навчатимуться рідної мови їхні діти. Це підтверджується, зокрема, тим, що 79 процентів серед них вважають гагаузьку мову рідною.

Питання національно-культурного відродження радянських гагаузів надзвичайно складне. Його вирішення вимагає не лише вагомого державного сприяння, а й мобілізації усіх внутрішніх зусиль самих гагаузів, усвідомлення необхідності і неминучості самого процесу національно-культурного відродження гагаузького народу заради його майбутнього — збереження як етносу. Створення гагаузької національної школи на Україні повинне вирішуватися в тісному співробітництві з відповідними державними органами Молдавської РСР, де проживає понад 140 тисяч гагаузів. Такі зв'язки вже налагоджені. Залишається одне — плідно їх розвивати.

Василь БОЄЧКО,
кандидат історичних наук.

Фото З. ТЕРЕШКОВОЇ.

Залишене у спадок

Ходить Довбуш молоденький...

Живе у Космачі на Прикарпатті людина, знана далеко за межами України. Це — Михайло Юсипчук. Він вирощує на своїй ділянці унікальні рослини, займається коренепластикою, випалюванням, кінофотосправою, пише вірші, а також створює дендропарк. Одне слово — людина обдарована.

Митець і добротворець Михайло Ількович Юсипчук.

Та особливою сторінкою біографії Михайла Юсипчука є заснування музею Олекси Довбуша. Музею, де всі речі розшукав він, Юсипчук.

...Під час чергової мандрівки в гори Михайло Юсипчук зустрів літню жінку, що сиділа на призьбі старої хатини. Дізнався, що в хаті немічна донька, та й сама жінка каліка. «А все через оцю хату»,— зі сльозами на очах мовила бабуся. На запитання, чим завинила хата, відповіла: «Тим завинила, що в ній пролилася колись невинна кров... Краще би згнила була на тім місці, де стояла раніше».

У цій хатині 24 серпня 1745 року сільський глитай Степан Дзвінчук смертельно поранив народного ватага, легендарного опришка Олексу Довбуша. Малиндюк Ганна (так звали цю жінку) повідала, що її батько дізнався від свого прадіда про те, що коли вбили Олексу, дружина його вбивці Марічка (коханка Олекси) втекла у гори. Степана ж за два роки вбили опришки на горі Сиглін, а хата, позаяк у Дзвінчуків не було дітей, залишилася без газди.

— Так вона простояла вісімдесят чи дев'яносто років,— оповіла старенька,— а по тому дід мій, як родич Дзвінчука, переніс хатину в гори (нинішній присілок Клифа), підремонтував та й оселився у ній. Тут виріс мій батько, тут народилась я. Та щастя не мала у цій хатині. Родину весь час переслідувала біда. Мала я три доньки, та в жодної з них не було дітей. Наш рід приречений на вимирання. Бачите, все через отую хату...

Цю ж історію повідала стара і львівським художникам Г. Смольському та О. Друченкові.

— Почувши її,— оповідає Михайло,— одразу подумав, а чи не перенести цю історичну пам'ятку в центр села, на її колишнє місце, де, до слова, зберігся фундамент. Гадав, коли скажу односельцям про цю знахідку, зацікавляться, допоможуть зберегти хатину на згадку

Опришківська бойова довбня.

Гуцульські постоли.

Дерев'яна скульптура-ікона святого Миколая з Довбушевої церкви в селі Космач, чудом врятована людьми від пожежі.

Куточок музею.

про славного опришка. Однак ні односельці, ні керівництво села не погодилися зі мною. Тож мав, хоч і скрутно було, купити цю хатину, перенести її на своє обійстя, аби не пропала, якщо нікому, окрім мене, до неї нема діла, відреставрувати й відкрити у ній музей Олекси Довбуша, старожитніх речей побуту, зброї часів опришківства. Сюди нині приїздять тисячі відвідувачів з усіх куточків країни.

Михайло Ількович захоплювався збиранням старовинних речей і раніше, та хатина, в якій смертельно поранили Довбуша, дала поштовх до вивчення нових відомостей про легендарного месника. Цікавою є поява Олекси Довбуша в гірському гуцульському селі Космач, адже він народився і провів дитячі роки у селі Печеніжин, що на Коломийщині. А було це так: Василь, батько Олекси, привіз його 12-річним у гірське село Космач навчатися мосяжницької справи. Тут Олекса виріс, звідси пішов на полонину пасти вівці, тут почав опришкувати і тут — загинув.

Цю пам'ятку перенесли на нинішнє місце 1975 року. З тих пір Михайло Ількович розшукує по всій Гуцульщині речі, пов'язані з іменем Довбуша чи опришківським рухом, щоб якомога докладніше відтворити у хатині-музеї тогочасну обстановку. Засновникові музею поталанило. Він поповнив експозицію унікальною річчю — цівкою від рушниці, з якої Степан Дзвінчук смертельно поранив Олексу. Кажуть, рушницю таємно сховали у церкві, і вона пролежала там, поки відправили дванадцять служб — саме за такої умови можна було вбити Олексу.

З розповіді В. В. Боб'яка (жив донедавна у селі Космач), який подарував цю історичну цівку музею, дізнаємося, що коли опришки 1747 року вбили Степана Дзвінчука, вони розламали рушницю, щоб ніхто ніколи більше не міг з неї вистрілити. А цівку вручили довіреним людям, щоб передавали її від покоління до покоління як пам'ятний знак про те, з чого було вбито улюбленця народу. Завважу, що Василь Васильович дотримав слово, дане родичами опришка, і не віддав унікальну річ села, хоча до нього не раз приїздили охочі придбати її за будь-які гроші.

Є в експозицій й інші старовинні речі із хатини С. Дзвінчука. Це — великий кедровий стіл, а на ньому — маленький декоративний столик, різьблена скриня, в якій, певно, Марічка зберігала свої речі, підсвічники. Виставлено тут і хатні речі, зброю часів опришківства. Є й сердак, який, за переказами, Марічка шила для Олекси, бойова бартка опришків, топірець, ікони, мальовані по дереву і склу.

Пильнують вхід до хатини-музею чугайстер з нарості букового гриба та кам'яний божок, який, напевне, зберігся ще з часів язичництва, а також зроблена з кореня змія — змію древні гуцули вважали хоронителькою дому. Над входом припасовано дерев'яний хрестик, датований 1724 роком.

На горищі відтворено події далекої серпневої ночі. Уявімо... Надворі тепло, місячно, сяють зорі. Олекса, залишивши товаришів поблизу села, наближається до хатини своєї любки. Ось і вона: відчиняються двері, зараз він побачить її, пригорне до серця... Лунає постріл. То Степан Дзвінчук смертельно поранив Олексу Довбуша... На горищі зроблена скульптурна композиція з коренів дерев, що відтворює момент пострілу. А поруч зі Степаном чорт, який, за древніми гуцульськими оповідками, жив у Дзвінчука.

У селі збереглася ще одна історична пам'ятка, пов'язана з іменем Олекси Довбуша. Це — дзвіниця (церква згоріла 1985 року). Похилена, вона стоїть ще й досі поблизу місця, де колись стояла Дзвінчукова хата. За давніми переказами Довбуш теж брав участь у її будівництві. Гадаю, варто зберегти цю унікальну реліквію для прийдешніх поколінь, взяти її під захист.

Нещодавно ентузіастові вдалося здійснити ще один задум — встановити на подвір'ї музею пам'ятник землякові.

Роман ІЛЮК.
Фото автора.

Не лише смачні, а й корисні

Цінують їстівні гриби усі народи Європи, де вони здебільшого й ростуть. Дуже влучним щодо цього є французьке прислів'я: «З грибним соусом можна з'їсти і підошву». Здавна відомі гриби й як ліки.

Білими грибами слов'яни лікували обморожені (з омертвінням тканин) частини тіла. Влітку білі гриби прив'ялювали, а потім одержували з них витяжку (екстракт), яку зберігали в закупореній скляній посудині. Обморожену ділянку тіла двічі на день обережно, але сильно розігрівали за допомогою вогню і змащували екстрактом. Рани швидко загоювалися.

У народній медицині знаходили застосування навіть отруйні гриби. Так, цегляно-червоні та сірчано-жовті опеньки несправжні, що їх купами можна трапити восени на соснових пеньках, використовували при шлунково-кишкових захворюваннях, як проносний чи блювотний засіб.

Червоний мухомор містить отруйні речовини мускарин та мускаридин, а також антибіотичну речовину мускаруфін. Остання у маленьких дозах посилює діяльність залоз внутрішньої секреції, отже підвищує загальний тонус організму. Хворі лосі охоче їдять червоні мухомори. Використовують їх у гомеопатії. Препарат з нього — агарик мускатний — зарадить при спазмах судин, епілептичному й хореатичному станах, множинному склерозі, ангіні, функціональних розладах спинного мозку. Водні та спиртові настої мухомора червоного у народній медицині Білорусії вважають добрим зовнішнім засобом для лікування ревматизму.

Цікаву історію розповіли авторові на півночі Житомирської області. Жив колись чоловік на хуторі, у лісі, мав кволу й дуже злу дружину (певно, від якоїсь недуги й була вона зла). Надумав було чоловік годувати її червоними мухоморами на пораду місцевих зцілювачів. Міркував так: не вмре, то одужає. Протягом тижня додавав він у пшоняний молочний куліш свіжі подрібнені мухомори. Результат здивував і його самого: жінка не тільки не вмерла, а, навпаки, одужала, стала огрядною, лагідною і навіть помолодшала.

Важко ручатися за вірогідність цієї історії, проте зерна істини у ній є. Принаймні авторові відомо, що цим грибом і деякими травами лікують астму.

Навіть смертельно отруйний гриб — бліда поганка — посіла своє місце у практиці лікарів-гомеопатів нарівні з червоним мухомором. А у російській народній медицині її вживали у маленьких дозах для лікування холери.

У народній медицині Австрії широкою популярністю користуються осінні опеньки. Їх уживають як легке проносне.

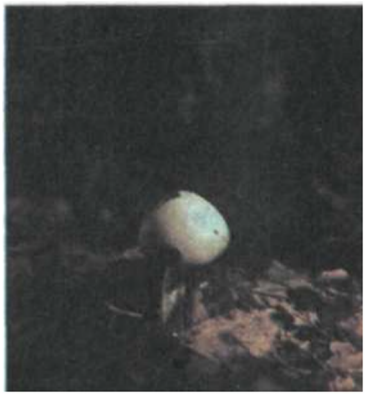

На Поліссі досить поширений гриб, який називають корівкою. Витяжка з нього гальмує розмноження хвороботворних мікробів, у тому числі й таких, що викликають гнійні запалення, тиф, паратиф та інші захворювання. Найактивніше діє витяжка з молодих грибів.

Багатьом відомий схожий на грузд хрящ-молочник перцевий. Якщо його надломити — виділяє пекучо-їдкий білий сік. Поліщуки здебільшого називають його біляком і використовують для вигнання круглих глистів-аскарид. Перед уживанням печуть на гарячих вуглинах.

Опеньки несправжні.
Гнойовик.
Чага.
Бліда поганка.
Мухомор червоний.
Гриб-парасолька.
Підосичник.

Фото автора.

Нерідко на Поліссі можна бачити на старих березах дивний гриб у вигляді порепаного чорного нарості. Це — чага. У народі його називають циром, або раком берези. Жителі Соловків здавна п'ють чай з нього для профілактики різних захворювань шлунково-кишкового тракту та злоякісних пухлин. Широка популярність чаги у народній медицині привернула до неї увагу вчених різних країн. У її складі було виявлено кілька біологічно активних речовин. Цим, зокрема, і пояснюють лікувальну дію чаги. Препаратами з неї спробували лікувати хворих на рак, що помітно поліпшувало їх загальний стан, тимчасово відновлювало працездатність, уповільнювало ріст пухлин, проте не зараджувало вкрай виснаженим хворобою людям. Чага дає позитивні результати при лікуванні виразок та інших захворювань травної системи. Головне — вона зовсім нешкідлива і не викликає ніяких побічних явищ.

Цікавий також гриб веселка. На Поліссі його називають панною. Його легко відшукати завдяки специфічному неприємному запахові, чутному на значній відстані. Зустрічається на сухих луках, укритих чагарниками, і задернованих пагорбах, у садах та в грабових лісах з червня по жовтень. Молоде тіло веселки сховане в яйцеподібну мантію. Лише згодом вона розривається, і гриб швидко видовжується. Водну й спиртову настоянки з висушеного гриба п'ють при захворюваннях шлунково-кишкового тракту та як гойний засіб. Поліщуки вважають веселку засобом проти безпліддя.

На старій купі гною частенько можна знайти ковпакуваті гриби на тонких порожнистих ніжках. Це — гнойовики, або чорнильники (чорну масу гриба додавали раніше до чорнила й туші, якими писали чи підписували державні папери), або вужачі гриби. Особливий інтерес становить гнойовик сірий, що часто зустрічається в садах, на городах та вигонах. Має приємний солодкуватий смак. Молодий гриб (до почорніння тканини) їстівний. У нас ним гидують, а в Чехословаччині він не менш популярний, ніж боровик.

Цікаво, що зовсім нешкідливий за звичайних обставин гнойовик викликає отруєння в людей, котрі перед їдою вживали алкоголь. Отруєння спричиняє сильну нудоту й часте блювання, серцебиття, сильне почервоніння шкіри. Ці явища, звісно, минають. Проте варто спробувати похмелитися, отруєння повторюється з такою ж силою. Дія гнойовика настільки ефективна, що чехословацькі вчені запропонували цей гриб як простий, дешевий і доступний засіб боротьби з алкоголізмом.

Останнім часом, шукаючи нові лікувальні засоби, учені Болгарії, Індії, Чехословаччини, США, Англії та деяких інших країн активно досліджують шапкові гриби. І чимраз більшу кількість серед них медицина визнає корисними. У близькій перспективі — клінічне використання препаратів з печериці звичайної, говорушки велетенської, гриба пануса тощо. Дальше вивчення вищих шапкових грибів, безперечно, завершиться новими лікувальними засобами проти тяжких недуг.

Григорій СМИК,
кандидат біологічних наук.

На перехресті думок

Клуб для юнацтва «Гіперболоїд»

146-ТЕ ЗАСІДАННЯ

З досьє архіваріуса

Чи існує універсальний код Всесвіту? Чи про всі таємниці самоорганізації матерії ми вже знаємо, чи на нас ще чекають відкриття, можливість по-новому поглянути на основи світобудови? Чи справді історична пам'ять є однією з кардинальних властивостей, які відрізняють людину від тварин? Можливо, дехто сприйме ці запитання як дивні, необгрунтовані, позбавлені сенсу. Можливо, хтось скептично стене плечима, мовляв, відповіді на них — у шкільному підручнику. А все ж — яким командам підкоряються мурахи, зводячи на порожньому місці диво-палац? Або їх далекі родичі — терміти?

Під час надзвичайно цікавого досліду вони продемонстрували справжні дива. Будівництво термітника, перегородженого непрозорою стінкою, не припинилося, а кожен вентиляційний канал, теж розділений перегородкою, опинився на стику навпроти іншого каналу. Науковці так і не збагнули, чому так сталося. Чому птах, що відбився від зграї, знаходить правильний напрямок польоту? У чому виявляється воля популяції і чи всі загадки поведінки тварин можна пояснити виключно інстинктами? І якщо воля популяції впливає і підкоряє собі окремих її особин, то що тоді є воля і алгоритм космосу? Що знаємо ми про ці дивовижні впливи, їх спрямованість, потужність, мету?

Чи існує універсальний код Всесвіту?

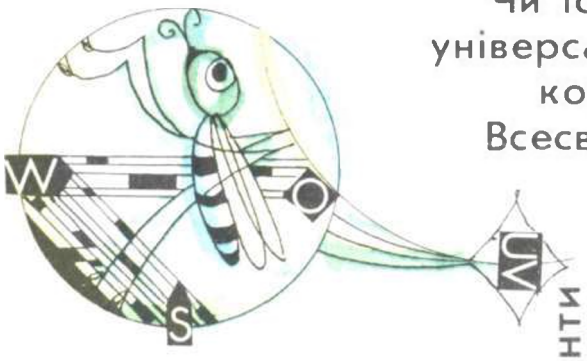

«За»

Так, універсальний код Всесвіту існує. У цьому переконують численні дослідження науковців, проведені останніми десятиліттями. Кілька прикладів. У газетах час від часу читаємо про ті жахливі збитки, яких зазнають фермери від нальотів сарани. Хмари комах затьмарюють Сонце. Неважко уявити, яке спустошення спричиняє летюче військо на плантаціях. Позаяк нашестя сарани повторюються з певною періодичністю, вчені давно силкуються розробити комплекс заходів для полів. Під час дослідів помітили, що зграї сарани, як

Аргументи

«Проти»

На нашу думку, питання, яким закінчується попередній розділ, не зовсім коректне. Бо воно ставить під сумнів багато що з того, що вже є золотим набутком науки. Міркування про надструктури, колективний розум, універсальний код бажаємо того чи ні, занурюють нас у царину містики. А там будь-які наукові аргументи просто втрачають сенс. Не пояснюватимете ж ви прозорість привидів з точки зору сучасної фізики. Марна, і, скажемо прямо, безглузда річ. А от прихильники аргументів «за» не вбачають у цьому нічого дивного. Тільки так можна розцінити їхні намагання надати сумнівним фактам наукового забарвлення.

Звичайно, останнє твердження може сприйматися як звинувачення. Адже це переводить розповіді прихильників аргументів «за» з площини наукової дискусії у площину спогадів барона Мюнхгаузена. Та чи можна серйозно сприймати розповідь про те, що коли зі зграї вилучити одну особину, то вона втрачає орієнтацію. Людина, яка це твердить, певно, не знає,

правило, переміщуються за певним маршрутом і долають величезні відстані, перш ніж опуститься на зелені угіддя. Та найцікавіше те, що коли зі зграї вилучити хоча б одну особину, летюче військо втрачає орієнтацію і починає безладно кидатися то в один, то в інший бік. Виявляється, у повному складі зграя володіє своєрідним автопілотом, який безпомилково веде її до мети. Коли ж один гвинтик автопілота губиться, в системі відбуваються серйозні збої, які призводять до катастрофи. Простіше кажучи, одна особина не знає, куди летіти по соковиту поживу, а кілька тисяч, зібраних у зграю, безпомилково визначають напрямок польоту. Подібне явище спостерігається і в риб. Той, хто захоплюється підводним плаванням, певне, помічав, що зграйки риб майже миттєво, мов за командою, змінюють напрямок руху.

Може видатися, що зграйка являє собою єдиний живий організм, настільки синхронно діють усі особини. І річ не лише в узгодженості рухів. Під час досліду, коли рибі треба було знайти вихід з лабіринта, зграя випередила «індивідуалістів».

Подібний феномен спостерігаємо і у птахів. Навігаційні здібності зграї набагато перевершують здібності окремого птаха. Птах, що відбився від зграї, як правило, приречений на загибель. Під час міграцій пернаті ніби підкоряються єдиному імпульсу. Цей імпульс і приводить їх до кінцевої мети перельоту. Вчені вважають, що і перельотні птахи, які рухаються щільною масою (інколи зграя сягає восьми-десяти кілометрів завдовжки), і сарана (загальна вага комах у зграї інколи — 10000 тонн) являють собою ніби одну велетенську істоту, і, не виключено, що їх мозок стає компонентом єдиного надкоду. Відомий біолог Луї Тома у своїй книзі «За новим обрієм» пише: «І птахи, і терміти не являють собою маси індивідуумів, та, безперечно, є одним живим організмом з урівноваженим і вдумливим розумом, що подає команди мільйонам кінцівок».

Таким чином, наведених прикладів цілком достатньо, аби переконатись: колективний розум, алгоритм Всесвіту, універсальний код, за допомогою якого тисячі живих істот гуртуються в єдиний живий організм, справді існує. Питання лише у тому, чи здатні «надорганізми», що населяють нашу планету, утворити сукупність нового, більш високого порядку? що під час польоту сотні, тисячі комах гинуть від несприятливих погодних умов або внаслідок якихось інших випробувань. Здавалося б, власники плантацій можуть бути задоволені. Аж ні, врешті-решт комахи знаходять поживу, і горе тому фермерові, чиє поле зазнало їх нападу. А може, хтось поставив досвід — вилучив з багатотисячної зграї одну комаху і простежив, як зграя почала кидатися «з одного боку в інший»?

Чути про таке і дивно, і смішно. Як, зрештою, і про те, що один птах без зграї не визначив потрібний напрямок. Одеський біолог В. Назаренко переконливо засвідчив, що навіть у лабораторних умовах, у клітці, під час осіннього перельоту ізольований від решти пернатих птах відчуває неспокій, вдається до спроб летіти у певному напрямку, який, до речі, збігається з напрямком перельоту.

Алгоритм поведінки мурах докладно пояснив у своїх книжках відомий радянський вчений і популяризатор науки Халіфман. Причому, зумів це зробити без усіляких містичних узагальнень, спираючись лише на відомі й перевірені наукою факти. Щодо риб, то прихильники аргументів «за» мовби забули про мову запахів, надзвичайно поширену у світі тварин і рослин. На нашу думку, немає нічого дивного у тому, що поведінка риб до певної міри синхронізована. Хімічні речовини, якими користуються тварини для передачі інформації, наприклад, у разі небезпеки, можна назвати складними, унікальними, але не чарівними. Отже, говорити про те, що за певних обставин десятки, сотні, а то й тисячі живих істот здатні згуртуватися в єдиний живий організм не лише передчасно, а безпідставно.

Дивним і необґрунтованим здається нам і твердження про «колективний розум», який начебто виникає, коли тисячі комах гуртуються в зграю. Порівняння з мозком, в якому мільйони клітин, недоречне. Адже клітини мозку з'єднані між собою, а мозок кожної комахи існує сам по собі. Що ж до волі популяції, яка нібито регулює відтворення потомства, то доведено: чисельність тварин у популяції регулюється не волею, а цілком реальними факторами, серед яких не останнє місце посідають кількість поживи, хвороби і т. ін.

Висновок напрошується сам собою: якщо алгоритм Всесвіту справді існує, то основу його становлять закони, відкриті наукою, і нехтування ними може завести лише у містичний тупик.

Довідка експерта з питань наукової фантастики

На мою думку, прихильники аргументів «проти» сьогодні надто категоричні. Вони не залишають найменшої можливості для заперечень, а заперечити дуже хотілося б. Молодий черкаський письменник-фантаст Сергій Панасенко висунув якось гіпотезу, що пояснює появу снігової людини. Мовляв, її «утворюють» міріади комах, які за якихось надзвичайних обставин

збираються докупи, причому купа має обриси людського тіла. На думку науковців, гіпотеза витримує критику, інакше кажучи, в ній немає нічого надзвичайного. Вчені помітили (про один з таких випадків розповіла позаминулого року «Комсомольская правда»), що, наприклад, на півдні республіки є певні види комах, які в разі небезпеки гуртуються, причому утворена ними істота за своїми обрисами нагадує змію. Ясна річ, не всякий птах наважиться вступити у двобій з небезпечним велетом. Та нам зрозуміло, що це лише камуфляж. Як тільки птах (або зграя птахів) зникає, змія розсипається на тисячі окремих комах. Оповідання Сергія Панасенка, в якому описано цей феномен, може стати за своєрідну ілюстрацію до припущень, висловлених прихильниками аргументів «за». На нашу думку, це саме той випадок, коли фантастика ставить питання перед наукою.

Коментар «Гіперболоїда»

Свого часу В. Вернадський увів поняття «біосфери»— сукупності всього живого, що є на планеті. Вивчаючи це питання, вчений дійшов думки, що в геохімічному плані біосфера майже не змінювалася протягом усього свого існування. Вернадський навіть підрахував, що вона і мільйони років тому мала таку ж масу, що й нині — 10^{20} грама. Отже, маса живої речовини на планеті є своєрідною константою. Це дає змогу говорити про цю сукупність, як про «неподільний живий організм».

Сьогодні вчені уважно ставляться до найнеймовірніших гіпотез. Деякі з них вважають, що на користь існування єдиного коду космосу свідчить, наприклад, той факт, що виникнення кристалів і кристалічних систем має цілеспрямований, але разом з тим природний, спонтанний характер. На думку члена-кореспондента АН СРСР В. Троїцького, «утворення космічного розуму можна пояснити тим, що біосфери різних небесних тіл знаходяться у постійній взаємодії. Серед чотирьох відомих фізиці видів взаємодії на рівні взаємодії небесних тіл діють лише дві — електромагнітна та гравітаційна. Під тезою з'єднаності усіх біосфер Всесвіту мимоволі розуміють фізичну взаємодію, котра поки що науці невідома. На нашу думку, природа такої взаємодії просто невідкрита. Можливо, в основі її лежить те, що ми звикли називати біополем?..»

Давайте створимо музей техніки...

Нове — то забуте старе? Саме таке запитання виникло у мене, щойно переступив поріг Музею техніки Смітсонівського центру. Знаходиться він на авеню Пенсільванія, неподалік славнозвісного Капітолійського пагорба, і є складовою частиною великого музейного комплексу, експозиції якого розповідають про історію, науку, промисловість, мистецтво США.

Створюючи цей дивовижний музей, його засновник англійський вчений Дж. Смітсон мав на меті показати нащадкам дивовижні винаходи, зроблені самоуками, інженерами і вченими попередніх часів.

...Ось стенд із сокирами. Перше враження — здивування. Здавалося, що-що, а сокиру винаходити так само марно, як і велосипед. Аж, виявляється, думка помилкова. Тисячі людей у різних куточках планети в різні часи подовгу міркували над тим, як зробити це знаряддя праці легким, а, головне, зручним у роботі. Там, де доводилося вирубувати лісові велети зі стовбурами до трьох метрів у діаметрі, користувалися ось цими сокирами з широким лезом на довгій ручці — тут і розмах ширший, і лісоруб не так швидко втомлюється. А от для видовбування човна з дерев'яної колоди найзручнішою була сокира із клиноподібним лезом.

Кейвін Полстен, науковий співробітник музею:

— По-перше, збираючи цю колекцію, Смітсон хотів показати, який складний шлях еволюції пройшла людська думка, створюючи ті чи інші знаряддя праці. По-друге, йому праглося показати, що багато з того, над чим міркуватимуть винахідники двадцятого століття, було винайдено раніше. Отже ця експозиція, до певної міри, допоможе початківцям перевірити свої розробки на патентну чистоту. Нарешті, по-третє, наші експонати мають засвідчити: навіть в епоху комп'ютерів людина здатна винайти нові знаряддя праці. Звичайно, для цього потрібні певні здібності. І добра обізнаність з досвідом минулих поколінь. Ліквідувати «білі плями» в історії техніки допомагає наш музей...

З Кейвіном не можна не погодитись. Хіба не буває так, що винахідник інколи тупцює на місці замість працювати на перспективу. В музеї мені пригадався випадок, про який позаминулого року розповідалося у телепередачі «Это вы можете». Конструктор-аматор виготовив пристрій для швидкого очищення яблук, а згодом з'ясувалося, що подібним пристроєм користувалися господарки ще у минулому столітті.

Шкода, що містер Смітсон не допоміг винахіднику!

Зате він зібрав у своєму музеї чудові колекції: чайників, сковорідок, прасок, ложок і виделок, вентиляторів, фотокамер...

Перелік можна продовжити. Та виникає запитання. Чому побачити ці унікальні речі можна лише за океаном? Невже ми зроду-віку

не користувалися прасками, не тримали в руках викрутку, не позували перед фотокамерою, не вмикали вентилятора? Бачили, користувалися, вмикали!

То чому ж колекції цих речей зібрано в американському музеї, а не в одному з музеїв України? Нині преса часто пише про те, що застійні часи позначились не лише на розвиткові економіки. Згубної дії застійного вірусу зазнали наука і техніка. А там, де техніка сповідує застій,— культає прогрес. Чи не тому ми і досі користуємося незручним (про дизайн я вже не кажу) електропрасками, скаржимося на недосконалі кульові самописки і тихесенько лаємо громіздкі фотокамери.

Можна по-різному пояснювати, чому так сталося. Причин, і справді, чимало. Та, певен, що однією з них було бажання позбутися своєї історії, як чогось архаїчного і непотрібного, байдужість до традицій, зокрема тих, що існують у техніці.

Досвід, технічна школа, традиції мають неабияке значення для досягнення успіху. В цьому я переконався, коли побачив у музеї фотографію автомобіля «Студебекер». Ці машини, подаровані нам під час війни американцями, я пам'ятаю на наших автошляхах. Колись думав: цілком сучасна, потужна техніка. Аж от під фотографією побачив візок (підводу) з тією ж самою назвою Studebaker. І не повірив очам. Напис свідчив, що фірму засновано у 1800 році. Виявляється, перш ніж з'явився потужний автомобіль, його конструктори майже 160 років займалися розробкою і створенням транспортних засобів. І у нас є чимало приладів, пристроїв, двигунів, автомобілів, які б стали окрасою національного музею техніки.

Створення такого музею — справа копітка. Потрібне приміщення, кошти, нарешті, потрібен ініціатор. Та все ж зволікати не можна. Мине небагато часу, і деякі технічні засоби, як-то кажуть, назавжди будуть поховані на смітниках і звалищах.

Початком цієї роботи могла б стати фототека технічних приладів і пристроїв, або фотомузей техніки, започаткий на сторінках «Гіперболоїда».

Фотографії до «Фотомузею техніки» може надіслати кожен читач. Найцікавіші надрукуємо. Разом з вами ми створимо фотолітопис технічної думки України, який, безперечно, допоможе нам краще пізнати минуле, оцінити сучасне й зазирнути у майбутнє!

Сергій КУРГУЗОВ,
ведучий клубу «Гіперболоїд».

Чи знаєте ви?

1. Що вимірюють за допомогою пікнометра?
   Швидкість течії, насиченість кольорів, щільність рідини і газів.
2. Де знаходиться Магелланова протока?
   Між материком Південної Америки і архіпелагом Вогняна Земля, між півостровом Малакка і островом Суматра.
3. Яку назву мала культова споруда у південних слов'ян за дохристиянських часів?
   Капище, толока, донжон.
4. Хто написав роман «Останній із могікан»?
   Купрін, Купер, Криленко.
5. Як називається течія, при якій рідина рухається без перемішування?
   Ламінарна, турбулетна, спокійна
6. Чому дорівнювала стародавня міра довжини — один лікоть?
   27—32 см, 38—46 см, 39—52 см.
7. До якої науки має відношення термін різосфера?
   До космонавтики, біології, метеорології.
8. Яка з трьох річок тече територією Аргентини?
   Ріо-Гранде, Амазонка, Ріо-Колорадо.
9. У якій країні користуються грошовою одиницею — реалом?
   У Бразілії, в Ірані, у Кувейті.

Логічний практикум

1. ЗНАЙДІТЬ ВИХІД!

Знайдіть вихід із лабіринта.

Відповіді на запитання, вміщені у «Гіперболоїді», див. на стор. 87.

Жовто-блакитний прапор

Поєднання жовтого і синього (блакитного) кольорів сягає глибин української історії. Наочне свідчення цього — кольорові композиції давньоруських літописів: «Слово о полку Ігоревім», «Изборник Святослава», «Кенігсберзький літопис» тощо. Скажімо, дерево тут, як правило, жовтого кольору, а залізо — синього. Відтак — лезо бойової сокири бачимо синім, а сокирище — жовтим.

Мусимо звернути увагу й на таке: жовте з синім, або синє з жовто-гарячим (червонястим), як зазначав відомий дореволюційний мистецтвознавець Кость Широцький, переважає також у старовинних церковних речах — ризах, мальованих ставниках, фарбованому різьбленні, бароккових іконостасах... До речі, на фресках Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого монастиря, висадженого у 30-ті роки, на брамі Володимирського собору в Києві пріоритет належить саме цим двом кольорам.

І це не випадково. Бо коли 1910 року дискутувалося питання, якими ж були найуживаніші кольори в Київській Русі, то на сторінках таких російських видань, як «Новое время», «Россия», «Московские ведомости», визнавалося: «в числе древних русских государственных цветов синий, голубой, лазоревый, оранжевый, желтый».

Таким чином, не викликає сумніву історична традиція поєднувати синій і жовтий кольори, які вигравали й на прапорах українських земель. За свідченням хроніки Зіморовича, щойно заснованому місту Львову (середина XIII століття) надається герб, де зображено золотого лева на голубому полі. А герб першої столиці Галичини — Перемишля — золотий орел на голубому полі. Тож цілком закономірно, що під час славнозвісної Грюнвальдської битви 1410 року хоругва Львівської землі «мала на прапорі жовтого лева, що ніби дереться на скелю, на лазуровому полі», а Перемишльської — «мала на прапорі жовтого орла з двома головами, оберненими однаково в різні боки, на лазуровому полі».

Хоча головний прапор українського козацтва — червоний (малиновий), але впродовж багатовікової історії вольниці зустрічаються й жовто-блакитні. Зокрема, в період визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького серед знамен Київського і Чернігівського полків бачимо кілька забарвлених саме в такі кольори. Документи твердять, що XVIII століття жовто-блакитними були прапори Лубенського та Полтавського полків. Очевидно, такими мали бути й знамена Миргородського та Прилуцького полків, оскільки опис гербів цих міст наприкінці XVIII століття засвідчує, що саме два кольори в них домінували, а прапор, як відомо, завжди перебирає забарвлення герба.

Жовте й синє досить часто обирали для своїх знамен і запорозькі козаки. Згідно з описом тих прапорів, які ще напередодні війни зберігалися в Ермітажі, ця гама зустрічається на стягах, виготовлених як курінними старшинами, так і кошовими. До того ж особистий штандарт останнього кошового Петра Калнишевського, датований 1774 роком, так і інший, на виготовлення якого він виділяв свої кошти 1771 року, саме жовто-блакитні.

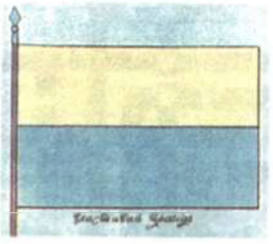

Один із запорозьких прапорів часів останнього кошового Петра Калнишевського.

Слід зауважити: поєднання кольорів характерне для гербів козацької старшини. Назву, приміром, Апостолів, Богунів, Нечаїв... Нащадки Василя Дворецького, київського полковника 1659-69 років, передавали з покоління в покоління такий герб: у голубому полі золота зірка в обрамленні золотих кавалерського хреста (згори) і півмісяця (ліворуч). Ці кольори бачимо й на гербах багатьох представників сотенної старшини. Наприклад, родинна ознака батуринського (там тривалий час знаходилася столиця козацької держави — Гетьманщини) сотника Якова Долинського — в голубому полі золотий хрест і золота підкова.

Згадані кольори переважають на гербах графа Безбородька, гетьманів Михайла Дорошенка, Івана Брюховецького, Кирила Розумовського, багатьох інших представників козацької старшини.

Цю традицію простежуємо в дореволюційний час і на численних знаменах ремісничих цехів. Наприклад, прапор ткачів Чернігова — голубий тафтяний, облямований жовтою голлю, на ньому поруч з постатями святих зображено ткацький човник. У кравців — червоний, золотим позументом обкладений, посередині на голубому тлі: з одного боку — розп'яття Христове, а з другого — пресвята Богородиця Троїцька Іллінська Чернігівська й ножиці.

Окремо слід розповісти й про поховальне сукно. Так-от, чернігівські ремісники вкривали померлих: кравців — синім із золотим хрестом, облямованим срібним мереживом; ткачів — синім із зеленим хрестом, лиштва — червона; шевців — синім із золотим хрестом, лиштва — червона. Подібні прапори й поховальне сукно були й у ремісників Ніжина, Прилук, Березни, Борзни, що на Чернігівщині. Виключно жовто-блакитні прапори належали цехові ніжинських ткачів.

Коли 1848 року Головна Руська Рада у Львові обрала собі герб князів Романовичів — золотий лев на голубому полі, то загони народної гвардії, селянської самооборони, гірських стрільців, що створювалися нею, мали й прапори названих кольорів. Навіть лафети селянської артилерії були синьо-жовті, а самі артилеристи вдягалися в сині мундири з жовтими вилогами.

З кінця XIX століття синє й жовте повсюдно входить у побут населення Галичини й Буковини, що належали тоді до Австро-Угорщини. Саме під цими кольорами проходять щороку роковини Великого Кобзаря. Саме під ними починають зорганізовуватися молодіжні спортивно-освітницькі товариства «Соколи» й «Січі». Особливо великого поширення набувають ці барви на західноукраїнських землях 1911 року, коли відзначалося 50-річчя від дня смерті Шевченка й відбувалося посвячення спільного прапора «Соколів» і «Січей».

1914 року маєво жовто-блакитних знамен супроводить святкування 100-річного ювілею від дня народження нашого генія не лише на Галичині та Буковині, а й скрізь, де були українські громади, — у Відні, Празі, Варшаві, за океаном. У Кракові, наприклад, на святковому вечорі, де також майоріли жовто-блакитні прапори, був присутній В. І. Ленін... Тоді ж, 9 березня 1914, незважаючи на заборону, жовто-блакитний прапор внесли на урочисту маніфестацію київські студенти.

Після повалення монархії Романових, пам'ять Шевченка навесні 1917 вшановувалась на території Російської імперії під жовто-блакитними прапорами. І не тільки на Україні, а й скрізь, де гуртувалося українське громадянство. Зокрема, на панахиді по Шевченку, яка відбулася 25 березня 1917 року біля Казанського собору, над 20-тисячним натовпом петроградських українців майоріли, як повідомляли російські газети, «величезні прапори жовто-блакитного забарвлення колишньої Запорозької Січі й Гетьманщини».

Саме під жовто-блакитним прапором українські солдати вирушили в травні того ж року на російсько-німецький фронт. Під цим прапором вони вишикувалися в Кам'янці-Подільському перед штабом Верховного Головнокомандуючого. Генерал Брусилов, узявши до рук жовто-блакитний стяг, мовив до солдатів: «Під цим прапором я бачу гідне козацьке військо українців, яке, сподіваюсь, допоможе мені важкої години боротьби за благо усього народу. Слава українському війську!»

1 липня 1917 року на ділянці фронту Конюхи-Потутори в Галичині перейшов у наступ 6-й українізований корпус російської армії. За свідченням англійського військового аташе генерала Нокса, з першого ж удару корпус зайняв три лінії німецько-австрійських окопів. Але цей успіх обернувся й трагедією для українського народу, бо з'ясувалося, що тут під жовто-блакитними прапорами брат убивав брата: створені ще 1914 року у складі австро-угорської армії з числа населення Галичини й Буковини загони українських січових стрільців воювали проти «російських українців». Водночас зазначимо: саме тоді й почалося на фронті масове братання українців по обидва боки траншей. Усе це бачимо на фотографіях, вони опубліковані.

Отож, зважаючи на традиції використання жовто-блакитного прапора напередодні жовтня 1917-го, Центральна Рада Української Народної Республіки затвердила державний прапор саме з таким поєднанням кольорів.

Не можна скидати з рахунку й того, що по закінченні громадянської війни боротьба трудящих західноукраїнських земель проти польського поневолення освячувалася жовто-блакитними прапорами, з ними населення цього регіону зустрічало у вересні 1939 року Червону Армію.

Тож не може бути ніяких сумнівів у тому, що жовто-блакитний прапор є традиційним для українського народу, його історичною святинею. І його мають визнати у законодавчому порядку національним символом українського народу.

Прапор Перемишльської землі під Грюнвальдом. 1410 рік.

Прапор Львівської землі під Грюнвальдом. 1410 рік.

Прапор Київського полку. 1651 рік.

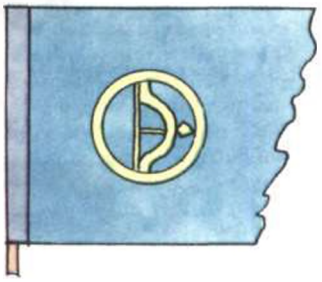

Володимир
СЕРГІЙЧУК,
кандидат історичних наук.

Мистецький словничок

За редакцією мистецтвознавця Валентини РУБАН

П. Пікассо. «Музикант». 1921 рік.

Біла Церква. Колонада «Луна» в Олександрійському парку. 1797 рік.

КАНОН. Пояснюючи термін «іконопис», ми наголошували, що цей вид мистецтва канонізовано найбільше. То що ж таке «канон»? У перекладі з грецької — правило, мірило. Тобто сукупність усталених правил чи законів, якими визначали в образотворчому мистецтві норми композиції (гармонії побудови художнього твору) полотна, його колориту, систему пропозицій зображуваного, постави головних та другорядних осіб.

Теорію канонів розробив ще давньогрецький скульптор Полікт задовго до нової ери. Минув час, і в різних країнах ці правила набували місцевих особливостей, проте у релігійній тематиці вони в усьому світі мали і мають чимало спільного й дотепер. В інших жанрах образотворчого мистецтва канони не передбачають чітких правил і вимог, завдяки чому й забезпечується багатоманітність мистецьких витворів.

КАРІАТИДА. Мабуть, багато хто з наших читачів звернув увагу на те, що фронтони (лицьові сторони) старовинних будівель прикрашені скульптурами жінок і чоловіків. Зокрема, бачимо їх на фронтонах Зимового палацу в Ленінграді, багатьох будинках Києва, Львова, Одеси, Дніпропетровська... Фігури ці мають назву — каріатиди. Щоправда, назва стосується лише жіночих скульптур. Бо слово «каріатиди», що стало визначенням цієї архітектурної деталі, має древнє походження: уперше скульптурні зображення жінок, як архітектурні деталі, а водночас і будівельні конструкції (вони є підпорами колон чи дахів) використали греки, зводячи храм Артеміди. Назвали їх каріатидами, тобто жрицями, що охороняють святині.

У мистецькому світі скульптурні зображення жінок широко побутували в епоху Відродження, а також в архітектурі та скульптурі XIX-XX століть.

КАРТОН. Перше, що уявляєш, почувши цей термін,— товстий і цупкий папір, з якого виготовляють палітурки книжок, ящики для упаковки різних товарів.

Однак слово картон є й мистецьким терміном. Це — великомасштабний малюнок, виконаний на цупкому папері, що є ескізом до фрескового розпису. Відповідно, картон має розміри майбутнього настінного розпису чи мозаїки, адже з нього, зробивши розрізи по окремих контурах, малюнок переносять на стіну. Таким чином, задумане автором і відтворене ним на картоні копіюється на стіну, стелу.

КЛАСИЦИЗМ — це художній стиль мистецтва XVII-XIX століть, в основу якого покладено форми античного мистецтва як ідеального естетичного еталона.

Обравши взірцем досягнення давньогрецьких і давньоримських попередників, митці XVII-XIX століть канонізували їх: почали використовувати у живописі, скульптурі, архітектурі та інших жанрах і видах мистецтва пропорції, віднайдені здавен. За цими канонами писалися пейзажі і портрети, творилися скульптури і цілі ансамблі, зводилися міста, майдани, мости і т. д.

Не проминула мода на класицизм й Україну. Багатьом з наших читачів відомі споруди ландшафтного парку в Білій Церкві на Київщині, портрети вихідців з України російських художників Д. Левицького та В. Боровиковського, перший (нині колона на честь здобуття Києвом Магдебурзького права — привілей на самоврядування) і другий пам'ятник на честь Хрещення Русі.

Деякі канони класицизму зберігаються і в сучасній архітектурі, коли розробляють проекти забудов старих майданів, окремих міських кварталів.

КУБІЗМ. Якщо порівняти з класицизмом, то цим терміном позначають таку модернову течію в образотворчому мистецтві (переважно живописі), твори якого, здається, позбавлені будь-яких канонів.

Днем народження кубізму як мистецької течії вважається 1907 рік, коли Пабло Пікассо написав картину «Авіньйонські дівиці». Фігури своїх героїнь художник деформував, зобразивши у вигляді геометричних об'ємів — кубів, квадратів, циліндрів, кіл тощо. Полотно, як мовиться, «вибухнуло» — збудило величезний інтерес, переважно негативні оцінки. Проте з'явилися й прихильники та захисники нового методу. Були навіть мистецтвознавці, зокрема критик А. Восель, які розтлумачували масам суть нового напряму.

Сьогодні загальноприйнятою є думка, що народження кубізму було викликане кризою буржуазного мистецтва. Гадаю, варто глибше проаналізувати твори кубістів. Не випадково прихильники кубізму були в усьому світі, у тому числі й на Україні. Зокрема, львівський скульптор О. Архипенко, чиє ім'я донедавна не можна було навіть згадувати. Чимало живописних полотен у стилі кубізму належить нещодавно відкритому нами живописцеві К. Маневичу.

Що ж ми за народ такий?

Нотатки вчителя про шкільний посібник з історії Української РСР

Життя людини немислиме без знання історичного спадку предків. Вбираючи в себе дорогоцінний ужинок віків, вона ще з дитинства переймається любов'ю до батьків, свого роду, краю, а відтак і до всієї Батьківщини. Історія і мова — основні ознаки етносу, провідні складові національного самоусвідомлення, два крила одного цілого — народу. Нехтуючи одним, нехтують усим.

Історія України багатостраждальна не лише сама по собі. Нещаслива й історія з викладанням її у радянській школі. 1924-1929 років у сьомому класі вивчали «Короткий курс історії України» за підручником Мирослава Яворського. Коли автор зазнав репресій, книгу вилучили, а викладання припинили... аж до 1961 року. Саме на той час В. А. Дядиченко, Ф. Є. Лось та В. Є. Спицький написали посібник (згодом його поділили на дві книги) і згідно з урядовим рішенням поновили історію України у вигляді окремих уроків з курсу історії СРСР. Проте в так звані «роки застою» читання й такого урізаного курсу згорнули, а тиражування посібників припинили. Відтак за браком підручника цілком зрозумілою була й відсутність курсу.

1983 року довгожданий посібник, нарешті, написали провідні співробітники Інституту історії АН УРСР В. Г. Сарбей, Г. Я. Сергієнко, В. А. Смолій. Книжку видала «Радянська школа», проте, побачивши недосконалість підручника, деякі вчителі навіть не роздавали його дітям і читали лише історію СРСР. З критикою посібника виступила й преса.

І ось 1989 року наша школа дочекалася нового навчального посібника з історії Української РСР тих же авторів. Вітаючи в цілому факт, що Міністерство народної освіти УРСР і видавництво «Радянська школа» взялися за розробку та видання підручника і за відновлення викладання історії республіки, не можна не висловити деяких критичних міркувань, оскільки глибокий аналіз змісту навчальної книги, головних її ідей, структури, науковості та доступності свідчить, що учені В. Сарбей, Г. Сергієнко та В. Смолій залишилися на старих позиціях, вони пішли шляхом косметичного доопрацювання старого тексту з вкрапленням нового матеріалу, не змінили структури, не внесли свіжих думок, не переосмислили окремих подій історії України, як того вимагає наш час.

Зрештою, якби підручник був просто слабенький, то й говорити про нього було б не варто. Але в ньому є найсерйозніші похибки. Загальна ж концепція видається мені такою: український народ не відбувся історично і без стороннього впливу він неспроможний був створити оригінальну культуру, державу, не мав свого майбутнього духовного голосу, своєї власної громадсько-політичної й суспільної думки. Чи не найхарактерніша думка посібника: зведення російсько-українських зв'язків до вульгарно-соціологічного рівня і доведення до абсурду.

Виконуючи чергове «держзамовлення», автори на 269 сторінках переконують дитину, що український народ був другосортним і тільки тим і жив, що «прагнув до возз'єднання». Топлячи історію України в історії Російської імперії, автори дописалися до того, що загарбницьку, колоніальну політику царату назвали «возз'єднавчою» (с. 67). Разом з тим, науковці не розкрили — переконливо і цікаво — тих взаємозв'язків, того взаємовпливу і тієї взаємовиручки, що віками існували між народами Росії та України.

Слід сказати, що термін «возз'єднання» вперше запропонував П. О. Куліш, людина досить суперечливого світогляду, в часи, коли він вкотре вже ступив крок у бік возвеличення самодержавства. Це визначення не прийняли ні російські, ні українські історики. Не визнавала його історична наука і в 20—30-і роки. Реанімували його

сталінські посіпаки лише на початку 50-х років, коли ідейний напрям наукових робіт почали визначати «Тези про 300-річчя...»

Отже, розглянемо предметніше зміст навчального посібника В. Сарбея, Г. Сергієнка та В. Смолія згідно із структурою, запропонованою ними самими.

1. Соціально-економічна історія

Про соціально-економічний розвиток України сказано нудно, одноманітно й нецікаво. Розділів на цю тему занадто багато, і всі вони будуються за одним шаблоном. Параграф перший за стилем і викладом дуже схожий на подібний матеріал книги Ф. П. Коровкіна «Історія стародавнього світу». Як учбовий матеріал, він не сприймається, позаяк нової інформації не несе. Бракує грунтовної характеристики пам'яток первіснообщинного ладу на території України: згадано окремі стоянки, їх описання невиразне. Занадто мало написано про трипільські племена, хоча саме вони були найцікавішими стародавніми жителями України. Не визначено також (хоча б гіпотетично), хто вони були й куди поділися.

Добре, що автори звернули увагу на кіммерійців і таврів. Проте, чи варто переконувати дітей у тому, нібито сусідами Кіммерії були Урарту, Лідія та Фрігія (с. 16) і що «назва Кримського п-ва — Таврида, введена царським урядом після приєднання Криму до Росії у 1783 р.» (с. 16). Цікаво, а хіба раніше цієї назви не існувало? І де знаходяться Лідія та Фрігія — школярі чують про них уперше.

В економічній історії Київської Русі автори не показали передумови й механізму формування ранньофеодальних відносин та виникнення держави у східних слов'ян, не пояснили, чим ранньофеодальна держава відрізнялася від держави сформованого феодалізму. Ігнорується визначення поетапності розвитку феодальних відносин, не схарактеризовано основні класи й соціальні прошарки України-Русі, тому діти ніколи не матимуть уявлення про складність соціальної й політичної структури цієї держави.

Розповідаючи про економіку XIV—XVIII століть, автори не показують якісних змін у її розвитку, замінюючи конкретні факти одноманітним повтором про «досягнення нею значного рівня». Не виявлено специфіки розвитку українських земель, особливо за період XIV-XVI століть, де годі дошукуватися розкриття системи господарювання, широти торговельних зв'язків, характеристики основних класів, станів та прошарків населення, що засвідчило б складність інфраструктури суспільства.

Не розкрили автори й суті та специфіки реформи 1861 року на Україні, у різних її регіонах. Не показано, як відбувалися перетворення на селі до кінця XIX століття, які вони внесли зміни, до чого призвели. Не ясно також, які ще «реформи щодо селянства» (с. 222) запровадив царат, окрім земельної, хоча «ліхтарик» обіцяє про них розповісти.

II. Суспільно-політичні події і процеси

Із запропонованим викладом історії східних слов'ян та Київської Русі можна було б і погодитись, якби не величезна кількість помилок, що їх припустилися автори. Адже східні слов'яни не заселяли «території, що включає межі сучасної України, Білорусії і Європейської частини Росії» (с. 21), а лише частину цих земель. Бездоказовим лишається і авторське твердження що, «військо Святослава... визволило Болгарію від візантійського панування» (с. 36). По-перше, 968 року Святослав вів війну з метою загарбання Болгарії в союзі з Візантією, отже визволяти її аж ніяк не міг, по-друге, він зайняв лише кілька міст, а не всю Болгарію, і по-третє, 969 року під Доростолом князя оточили не тільки візантійське військо Іоанна Цимісхія, але й армія царя Бориса.

Південно-Західна Русь у підручнику — територія невизначена. Цю назву вживають по відношенню до всієї нинішньої території України і окремо до Галицько-Волинської землі та до Чернігівської і Переяславської земель (с. 49-54). Цікаво, коли це на Україні Чернігів, Переяслав, а тим паче, Новгород-Сіверський знаходилися на південному заході? Не були українські землі південно-західними й для Литви (с. 63), як твердять автори. Термін «Київська Русь» дуже часто замінюється аморфним — Давньоруська держава.

Практично випав з книги матеріал про етногенез українців (с. 62-63). Замість чіткої, зрозумілої дітям концепції подано загальні й примітивні судження. Хронологічних рамок формування української народності, народу, нації немає, бракує й чіткого пояснення та розмежування самих цих понять.

Напевне, лише догматизм завадив авторам показати зв'язки України з іншими державами і народами — Кримом, Західною Європою, Туреччиною. Єдність українців із всеслов'янським світом зігноровано. Авторська концепція вторинності українського народу щодо Російської імперії не дала змоги цілісно висвітлити ту роль, яку відіграв, і те місце, яке посів наш народ у величезній канві всесвітньо-історичного процесу.

В. Сарбей, Г. Сергієнко, В. Смолій, кілька разів (с. 64, 71) згадуючи Кримське ханство, не пояснюють, що це за держава, де, коли і як утворилася. Лише згодом (с. 79) подано історію її виник-

нення, але надто вже спрощено. Автори твердять, що «татари завоювали Крим після розпаду в XV ст. н. е. монголо-татарської феодальної держави Золота Орда» (с. 16), хоча насправді початок завоюванню Кримського півострова поклав похід Батия, а завершив його наприкінці XIII століття татарський емір Ногай.

Необхідно було написати не одне речення, а значно більше про Грюнвальдську битву і роль у ній українських полків, треба б пояснити, що являла собою Кревська унія (с. 65), де діяв Судебник 1468 року (с. 70), розкрити загальну суть Литовських статутів (с. 68), розширити матеріал про Руську Правду.

Матеріал про українське козацтво написаний жахливо! Одразу ж, з наскоку (с. 75), автори заходилися писати про багатих козаків і старшин-експлуататорів, щоби боронь боже, їх не звинуватили в ідеалізації Січі. Не маючи змоги замовчати демократизм козацького устрою, автори роблять сором'язливу ремарку про «козацьку республіку» (с. 78). Але фразу обривають, викидаючи слово «християнська», а сам вислів приписують Марксу, хоча, як довела Дружиніна, він належить М. І. Костомарову.

Не виправдують сподівань і параграфи про визвольну війну. Слабо подані її причини, майже не розкрито соціальну, внутрішню та міжнародну політику Б. Хмельницького. Діти не дізнаються з авторського тексту, яким чином і коли гетьман визволився з татарського полону (с. 119). Кілька разів (с. 116, 118) зазначається, що у вирішальні моменти боїв хан переходив від козаків на бік поляків. Але чому він так чинив — не пояснено. Політика ханату залишилася зовсім незрозумілою, а його роль в історії України не висвітленою.

Барвінково описуючи Переяславську Раду, автори так і не вказали головне: що це було насправді — приєднання, васалітет, союз чи вигадане сталінськими горе-істориками возз'єднання. Немає й згадки, що українсько-російський договір був закріплений статтями, складеними як міжнародний акт, що ці статті були «урізані» царським урядом, про те, що в Переяславі від присяги відмовилися вінницький полковник Іван Богун, паволоцький Суличич, уманський Глух, митрополит київський і галицький Сильвестр Косов разом з найвищим духівництвом, ряд вищих старшин козацького війська та представників міських магістратів. Сам текст «ліхтарика» про Переяславську Раду значною мірою переписаний зі сталінських «Тез про 300-річчя», а тому звучить як культівський анахронізм.

На малюнку «Б. Хмельницький під Львовом» (с. 112), вміщеному як ілюстрація до подій 1648 року, діти побачать поруч з гетьманом не козацьких полковників, а російських бояр, помісну кінноту, стрільців. Виходить, російські бояри привели у вересні 1648 року Хмельницького під Львів. А чи були вони тоді там узагалі? Коментарі, як кажуть, зайві.

У підручнику необ'єктивно висвітлено переломну й трагічну історію II пол. XXVII — початку XVIII століть. Обов'язково треба було сказати, що поки був живий Б. Хмельницький, царат більшменш дотримувався Переяславського договору, а після Віленського перемир'я, до якого козацьких послів «яко псів до церкви божої» не допустили, Олексій Михайлович почав ігнорувати інтереси України, обмежувати її права. Що в Андрусові було вчинено справжню підлість стосовно неї — не запросивши козацьких послів, не спитавши дозволу у Ради, її по живому тілу роздерли на дві частини, породивши нові війни і чвари. Що стосунки, які склалися з Москвою після Переяслава, не задовольняли козацтво. Повстанці прагнули не «возз'єднати» з кимось Україну, а створити свою державу, адже це засвідчують численні джерела. Для цього вони й шукали підтримки проти Речі Посполитої у Криму, у Швеції, в Москві, в Оттоманській імперії. Немає й серйозних підстав вважати, що перехід розвинутішої в економічному і культурному відношенні Лівобережної України під владу більш відсталої Росії сприяв піднесенню соціально-економічного розвитку і культури цих земель, а також поліпшенню добробуту її населення.

Авторам забракло сміливості написати, як у II половині XVII століття український народ утрапив у ярмо російського царату, котрий поступово позбавив Україну хоч і автономної, але ж державності і нав'язав чужий народові політичний самодержавний режим. Що XVII століття Україна була буфером між імперськими амбіціями Речі Посполитої, Росії та Туреччини, а згодом, XVIII століття — Австрії та Росії, зазнавши на власній долі всі смаки цієї «ролі».

Про причини російсько-польської війни за Україну в посібнику не сказано, саму війну описано бігцем і неправильно. За авторами виходить, що Швеція напала на Росію, в той час коли та воювала з Польщею. Насправді ж, це Росія і Польща після перемир'я вступили у війну зі шведами, і російські війська перші атакували шведів у Лівонії, а не навпаки (с. 126). Андрусівське перемир'я, на якому за словами Самійла Величка, «ляхи виторгували собі нас

у московитів, як безсловесних і безтямних скотів» та «Вічний мир», названий Іваном Франком «дикою угодою», висвітлено з позицій російського царату, а не з огляду на долю українського народу. Саме тут повинна була прозвучати й оцінка визвольної війни, в результаті якої зазнала краху мрія повстанців про незалежність України, а нашу землю розірвали на дві України, які зазнали соціального та національного гноблення.

Зовсім не дано оцінки такій видатній постаті у нашій історії, як гетьманові Петру Дорошенку. Адже його безприкладний героїчний опір Андрусівському перемир'ю і союз з Туреччиною не були безпідставними, корисливими чи славолюбними. Сподвижник Хмельницького, полководець і дипломат, Дорошенко та його однодумці були невдоволені умовами перемир'я, зневагою, з якою їх було віддано під владу короля. В умовах, штучно створених царатом, йому залишалося або стати на коліна перед польськими магнатами, або звернутися за допомогою до Порти.

Адміністративно-автономний устрій Гетьманщини (с. 133) подано схематично, не розкрито його особливості, суть. Немає й натяку на енергійний наступ царату навіть на цю ефемерну автономію. Не розкрито, як від гетьмана до гетьмана урізалися права і вольності українського народу, те, як цар фактично став призначати гетьманів руками своїх намісників, котрі нахабно вимагали від старшин великих хабарів за цей та інші пости у військово-адміністративнім апараті української влади, і те, нарешті, як було зведено нанівець статті Б. Хмельницького, а відтак і умови Переяславської Ради. Не сказано навіть, з яких полків складалася Гетьманщина, яку територію охоплювала, чому це була держава, хоч і автономна. Зрештою, не виділено думку, що то була чергова спроба українського народу створити свою власну політичну структуру, державну систему і що спробу цю задушив царат.

Петра I вчені зобразили як великого друга України (с. 144-145), як нещасну жертву інтриг підступного Мазепи. За словами Т. Г. Шевченка, він розпинав її, він перший заборонив українську мову, а його «вікно в Європу» було для України бідою, оскільки вона вже мала традиційні торговельні шляхи з Заходом, а він примушував тягнути товари на північ.

Описуючи події Північної війни, автори дуже втішені тим, що українські козаки воювали в Прибалтиці (с. 143). Але жодного слова не пишуть про те, чого ця війна коштувала Україні, і чи в інтересах українського народу було проливати кров за імперську ідею російського колоніалізму? Авторами свідомо замовчується трагедія Батурина, по-звірячому знищеного Меншиковим, зруйнування Старої Січі Яковлєвим, поза текстом лишився факт переходу до Карла XII запорожців на чолі з кошовим К. Гордієнком. Ніде не зазначено, що після катастрофи 1709 року український народ остаточно втрапив у тяжке ярмо російського самодержавства, яке з небаченою люттю кинулося топтати все, що нагадувало б українцям про їхні вольності, що русифікація з часів Петра стає цілеспрямованою державною політикою, скасовується гетьманат, запроваджується Малоросійська колегія з числа російських генералів, українськими полковниками призначають російських офіцерів. 1710 року заборонено друкувати книжки українською мовою і закрито українські школи. Позбавивши наш народ власної державності, війська, школи й академії, царат перетворював його на сіру, слухняну, позбавлену самобутності масу рабів.

Ліквідації автономії й знищенню Січі (с. 165, 170) не дано жодної оцінки. Не окреслено прогресивної ролі козацтва в історії України, не сказано про подальшу долю запорожців, зокрема, Калнишевського.

III. Класова боротьба

У параграфах про класову боротьбу із розділу в розділ читаємо, що за «мерзенної феодальної дійсності» становище народних мас ставало дедалі гіршим, сам феодалізм занепадав, а повстання щодалі були стихійнішими і заздалегідь приреченими на поразку. Читаючи книгу, діти думатимуть, що козаки, селяни та ремісники були напрочуд примітивними істотами, здатними відчувати лише лють і спрагу помсти. За такого зображення годі й говорити про прогресивне значення антифеодальної боротьби українського народу.

Особливості класової боротьби на різних етапах розвитку феодалізму і (частково) капіталізму в посібнику не простежуються. Дуже постраждав від авторського свавілля опришківський рух, розкиданий по всіх розділах. Суттєвими хибами страждає і § 12 — нескінченний, еклектичний і калейдоскопічний. Тут є все — 15 повстань, боротьба з татарами, діяльність Сагайдачного, братства, церковна історія, визвольна боротьба, суспільна думка, опришки, безліч назв, імен, подій, дат. 14 сторінок займає цей «ворох имен, фактов, событий» Іловайського. Текст не витримує жодної критики, не піддається ніякому аналізові. Та найгірше те, що матеріал наскрізь просякнутий просто-таки рабським «прагненням українського народу возз'єднатися з Російською державою». Лінія російсько-українських зв'язків доведена до анекдоту. А тим часом вона заслуговує на

глибокий, науковий аналіз — як на рівні прогресивних громадських діячів, так і на рівні простих людей,— що добром прислужиться й нині нашим братнім народам.

Згадуючи про народні рухи II половини XVII століття на Лівобережжі, автори побоялися написати про численні антицарські повстання, не сказали, чому «полковники-експлуататори» М. Пушкар та І. Дзиковський очолювали антифеодальні повстання, чому острогожці «виганяли царських воєвод» (с. 136). 1702-1704 років відбулося не поодиноке повстання С. Палія (форзац), на цей час припадає найвище піднесення визвольного руху на Правобережжі проти засилля Речі Посполитої. Не варто замовчувати й той факт, що цей виступ (як згодом і Коліївщина) був придушений тільки завдяки допомозі царських військ.

IV. Культура

Дуже далекі від досконалості й параграфи про культуру. Матеріал в них викладено схематично, за одним штампом, із застосуванням довгих переліків, котрі призводять до утворення гігантських обойм, якими взагалі переобтяжений весь текст. Спресовувати в один параграф 13 культуру за 350 років є антинауковим. Це не дає змоги показати ті якісні зміни, що сталися в духовному житті України, заважає розкрити критерії, якими воно визначалося. Про Петра Могилу згадано кілька разів (с. 93,95), але так ніде і не розказано про нього як слід. Взаємовплив культури України і сусідніх народів тільки проголошується, а натомість нав'язується думка, що духовне життя на Україні розвивалося лише під впливом російської культури. Настав час сказати про домінуючий вплив української культури на російську II половини XVII століття і про значний вплив XVIII століття, про те, що українська інтелігенція відіграла роль інтелектуального донора для петровських реформ і катерининського «просвітництва». Згадати принагідно Єпіфанія Славинецького, Арсенія Сатановського, авторів никоновської реформи, засновників та викладачів слов'яно-греко-латинської академії.

Як і скрізь, автори припускалися багатьох фактичних помилок. Симиренків охрестили лише як «капіталістів-мільйонерів» (с. 232), експлуататорів. А про те, що на їхні гроші існували науково-культурні товариства, видавалися книги, журнали, альманахи, що накладом Платона Симиренка вийшов «Кобзар» 1860 року, автори забули сказати.

У посібнику культура, суспільна думка, національно-визвольний рух Наддніпрянщини й Галичини не просто подані відрубно, але навіть протиставляються. Немає навіть спроби показати, що попри розірваність українських земель між імперіями-хижаками, сформувалася єдина нація, з єдиною мовою, культурою, суспільно-політичною думкою, з єдиними національно-визвольними прагненнями до незалежності. Надзвичайно хибною є авторська ідея, що національно-колоніальний гніт на австрійській Україні був тяжчий, ніж на російській. А як бути тоді хоча б з валуївським законодавством?

Добре, що автори навели приклади ідейного та духовного єднання представників російської та української інтелігенції. Але ж усупереч історичній правді вони називають Шевченка і Бєлінського «однодумцями» і повторюють натяжки В. Спиридонова, що нібито анонімна рецензія в «Отечественных записках» на «Кобзар» 1840 року належить Бєлінському (с. 205, 216). Ну що ж, процитуємо, що писав про Т. Шевченка його «однодумець» В. Бєлінський: «Здравый смысл в Шевченке должен видеть осла, дурака и пошлеца, а сверх того горького пьяницу, любителя горилки и патриотизму хохлацкого... Шевченку послали на Кавказ солдатом. Мне не жаль его, будь я его судьею, я сделал бы не меньше. Я питаю личную вражду к такого рода либералам». (Зазначимо, що в останньому виданні творів критика, навіть ніяких коментарів до сих слів не дається. Отже...).

V. Методична база.

Не виконує своєї функції й науково-методичний апарат посібника. Історичні поняття й терміни вводяться непродумано, побіжно, невмотивовано. Багато основних понять, передбачених програмою, не знайшли відображення в підручнику, натомість вводиться додаткова термінологія, яка невиправдано перевантажує учня. Запитання і завдання головним чином репродуктивні, одноманітні і традиційні.

Документи, наведені в кінці параграфів, у ряді випадків анонімні (с. 43, 49), невідомо звідки взяті. Фрази вихоплені з творів Маркса, Енгельса, Леніна (і вже М. Горбачова) здебільшого невмотивовані (с. 19, 23, 3). Особливо це видно на прикладі цитати з Енгельса (с. 64). Автори не помітили, що вона спростовує практично все сказане ними.

Непродуманою є й методична сторона подачі і вмотивованості малюнків. Майже всі вони не узгоджуються з текстом, посиланнями, запитаннями, підписами. Окремі малюнки просто примітивні (с. 7, 177). В «Покаранні селян» зображено російське село (с. 151).

Книжка написана безбарвною мовою, не торкає дитячої душі, не викликає

живого зацікавлення при роботі з посібником. Стиль — кострубатий, засмічений русизмами: професіональний, потомственний, захлеснула, устремління, томився, одежа, шкура тощо. Ряд речень звучить сміховинно: «на арену релігійної боротьби висунувся Петро Могила» (с. 93), «мерзенна феодальна дійсність» (с. 177), «трагедія зазвучала оптимістично» (с. 54). Посібник містить багато повторів, самочинних зміщень подій у часі. Автори не стежать за викладом, його чіткістю та оригінальністю. А тому двічі засновують Львів (с. 52, 70), тричі відбудовують фортецю Кодак (с. 91, 92, 101), двічі примушують Виговського втікати до Польщі (с. 128, 135).

Відтак змушений констатувати, що книга аж ніяк не задовольняє зростої потреби у правдивій історії України. Навпаки, вона вносить плутанину, а подекуди й відверту фальсифікацію. Ні учбовий матеріал, ні наукова і методична система не сприятимуть розвиткові особистості учня, формуванню в нього переконання про дружбу наших народів.

Віктор ЗАРУБА,
історик, викладач історії
та суспільствознавства.

● Резонанс ●

Сповідь про участь

Наприкінці 1932 року в Харкові відбулась нарада-інструктаж, яку проводив С. В. Косіор, тодішній перший секретар ЦК КП(б)У. Я був присутній на цій нараді, бо працював тоді завучем школи № 81 м. Харкова і був профактивістом. Запам'яталась одна страшна фраза Косіора: «Сталін сказав, що хліб необхідно забирати з кров'ю, все, що буде здобуто в ім'я соціалізму, є законним».

На другий день, після інструктажу у складі бригади — представника від парторганізації, робітничого колективу ХТЗ та червоноармійця з гвинтівкою, згідно з рознарядкою, я прибув у село Польове Дергачівського району Харківської області. Там в сільраді на нас уже чекав представник від НКВС. Він нас проінструктував. Нам виділили підводу, кілька порожніх мішків і ми вирушили на виконання завдання.

Два дні з ранку до пізнього вечора, заходячи в кожний двір і кожну хату, використовуючи всі відомі прийоми обшуку, шукали зерно або інші харчові продукти в хатах і на подвір'ях цих нещасних колгоспників.

За два дні ретельного обшуку удалося назбирати два невеликих мішечки картоплі, 4 кілограми зібраної по жмені квасолі і 5 кілограмів зерна (2 кг ячменю, 3 кг пшениці). У кожній хаті сиділи або лежали посинілі від голоду діти і вкрай знесилені, зі сльозами на очах, їхні батьки.

Але це — далеко не все, що було застосовано для знищення селян.

Повернімося трохи назад. Після революції 1905—1907 років пожвавили свою діяльність ліберальні організації. Земство взяло під свою опіку школи, лікарні, ветеринарні пункти, споживчі кооперації, кредитні товариства тощо. У всіх селах з волосним управлінням коштом земських організацій були побудовані і відкриті двокласні училища з шестирічним строком навчання, ветеринарні пункти зі стаціонарним лікуванням усіх тварин з племінними плідниками всіх видів і порід тварин. Були побудовані й відкриті земські лікарні зі стаціонарами. Для персоналу медиків і ветеринарів збудували чудові житлові будинки з ділянками для садів та городів. Крім того, кожне село мало свої вітряки та водяні млини, де були річки або ставки. З них і почали. На початку 1932 року за директивним наказом центральної влади всі вітряки й водяні млини, як пережитки феодалізму, були знищені. Знищені всюди ветеринарні пункти, кредитні товариства, товариства сільськогосподарського реманенту й машин. Знищення відбувалось організовано і в короткий термін. Вітряки й водяні млини повністю знищено за 15 днів під суворим контролем представника НКВС. Дерев'яні частини млинів йшли на паливо, а жорна вантажили на машини й вивозили в невідомому напрямку.

Ветеринарні пункти зазнали також руйнації. Племінних биків чотирьох порід, а також жеребців, баранів, кнурів породистих забрано на бойні, будинки для персоналу порозбирали кому не лінь. Сам персонал звільнили.

Останні місяці 1932 р. і перша половина 1933 років. Голод спільно з холодом і злою волею Сталіна робили своє діло...

Правда, дві особи на селі мали пайок на себе і сім'ю. Це голова та секретар сільської Ради. Кожної суботи їх відвідували представники НКВС і забирали в них відомості про кількість померлих селян за тиждень.

Варто зазначити, що майже всіх колишніх голів сільрад і секретарів пізніше було репресовано і знищено. Уціліли лише ті, які завчасно виїхали з села, влаштувались у місті на роботу.

...Минуло багато років, але страшна, глибока рана, що була завдана селянству України, ще й досі ятриться і не загоюється.

І. ДОНЕЦЬ.

м. Тернопіль.

● Психологічний тест

Чи вмієте ви слухати?

Статистика свідчить: час, необхідний для спілкування з іншими на роботі і вдома, ми витрачаємо: 9 процентів — на писання, 16 — на читання, 30 процентів — розмовляємо самі, 45 — слухаємо (вірніше, мали б слухати).

Психологи вважають: ми не вміємо слухати співрозмовника. Це стає причиною непорозумінь між друзями, неладу у сім'ї, призводить до розчарування дітей у батьках...

Щоб визначити своє вміння слухати інших, дайте відповіді на запитання, які оцінюються так:
майже завжди — 2 бали,
у більшості випадків — 4 бали,
іноді — 6 балів,
рідко — 8 балів,
майже ніколи — 10 балів.
Отже:

1. Чи намагаєтесь ви завершити бесіду, якщо тема чи співрозмовник нецікаві для вас?
2. Чи дратують вас манери співрозмовника?
3. Чи провокує вас недоречно мовлене слово на різкість або грубощі?
4. Чи уникаєте бесід з незнайомою чи малознайомою людиною, навіть коли вона домагається цього?
5. Чи маєте звичку уривати співрозмовника?
6. Чи удаєте, що слухаєте уважно, тоді як думаєте про зовсім інші речі?
7. Чи змінюєте тон, голос, вираз обличчя, лексикон залежно від аудиторії, співрозмовника?
8. Чи змінюєте тему розмови, якщо ваш співрозмовник торкнувся делікатної для вас сторони питання?
9. Чи виправляєте співрозмовника, якщо він припускається неправильної вимови, перекручує назви, терміни, вживає вульгаризми?
10. Чи розмовляєте поблажливим, менторським тоном, або з відтінком зневаги чи іронії до співрозмовника?

«Середній бал» слухачів оцінюється 55 очками. До речі, помічено, що у закоханих цей бал набагато вищий, а в одружених — нижчий, і з роками знижується дедалі більше. Багато чоловіків «зі стажем» набувають звички слухати дружину, не чуючи її. У цьому винні і дружини — їх надмірне захоплення нотаціями і безнастанними повторюваннями однієї й тієї ж інформації створює у супутника щось на зразок захисного імунітету.

Якщо ви набрали 62 бали, то ваші здібності, як слухача, «вище середнього рівня». Одне слово, що більше у вас балів, то більшою мірою розвинене ваше вміння слухати (одначе це не означає, що ви не здатні урвати затятого балакуна!).

Батьки і діти

Світ емоцій

Від емоційного світу дитини, багатства його проявів неабиякою мірою залежать майбутні моральні якості особистості, її здатність пізнавати красу життя, перейматися чужим горем, реалізовувати свої можливості. Радість, подив, захоплення, жаль, тривога, гнів, обурення, неприязнь формуються і закріплюються у сім'ї, і все залежить від того, який тут панує настрій, які стосунки між дорослими. Як засвідчила педагогічна наука і практика, для емоційного світу дитини найбільше важить спілкування з матір'ю, батьком, бабусею, старшими братами і сестрами — з тими близькими людьми, котрі постійно перебувають поруч.

Чи завжди, ми, дорослі, про це пам'ятаємо? Чи усвідомлюємо, що емоції, почуття ніколи не залишають людину байдужою, річ тільки у тому, яке вони мають забарвлення — позитивне чи негативне, які з них переважають у сім'ї, а отже, закріплюються в дитини.

Застерігаючи від чогось дитину, ми усіма засобами прагнемо показати їй, що вогонь, скажімо, річ небезпечна. В діло йдуть і міміка, і жести, і слово — у такий спосіб ми формуємо в дитини певне емоційне ставлення до дійсності, в даному разі — обережність. Інакше поводимо себе на прогулянці: милуємося разом з дитиною квіточкою, гарним метеликом, хмаринкою у небі, всіляко підкреслюючи своє позитивне до них ставлення і водночас намагаємось і в малюка викликати аналогічні емоції. Дитина, яка усе це бачить і чує (бо свої відчуття ми коментуємо словами), прагне наслідувати наші рухи, жести. І якщо свої дії ми підкріплюватимемо словом, то дуже важливо, щоб те слово не розходилося з ділом, було переконливим. Позитивні емоції — і слова лагідні, ніжні, гарні. Негативні — у словах відчувається невдоволення, осуд.

У цей момент слушно мовлене слово набуває для маленької дитини оціночного значення, тобто несе їй додаткову інформацію про те, що вона бачить або що робить.

Отже, слова «добре», «погано», «можна», «не можна» і т. д. і вимовляти треба з відповідною інтонацією і належними жестами. Тоді ваше слово набуде емоційного забарвлення і дитина відповідно на нього реагуватиме. Закріпити позитивні емоції, ясна річ, легше, ніж загальмувати небажані. Михасик просить купити морозиво. Він плаче, тупотить ніжками, буває, качається по підлозі. Частенько мама, щоб загасити негативну реакцію пестунчика, швидко погоджується, йде на поступки. Будьте певні: вона, сама того не бажаючи, закріпила негативний прояв емоцій. А саме в цей момент вона мала виявити максимум винахідливості, щоб своєчасно перевести негативні емоції в позитивні. Скажімо, тупає обурений Михасик, вимагає свого, а мама підхоплює: «Ось як гарно ми граємось з Михасиком з притупом!», і вогнище агресивності дитини загасила — малюк переключився на інше. Плач, гнів перейшли у гру.

Бюро добрих порад

Фруктові страви

Теплі фаршировані яблука

Видаливши з яблук серцевину, начиніть їх абрикосовим джемом чи конфітюром, змішавши з лущеними волоськими горіхами, потім покладіть у змащене коров'ячим маслом деко й поставте у розігріту духовку. На чотири яблука візьміть дві столові ложки джему, 30 г вилущених горіхів.

Абрикоси, підсмажені в тісті

Спершу занурте на кілька секунд вимиті абрикоси (персики) у киплячу воду, зніміть з них шкуринку, і, розрізавши навпіл, видаліть кісточки. У густе тісто, замішане з борошна, молока і вина, обмакуйте кожну дольку і підсмажуйте у великій кількості жиру, поки не зарум'яняться. Подаючи на стіл, не забудьте притрусити корицею, змішаною з цукровим піском. Вам знадобиться 1 кг абрикосів чи персиків, 100 грамів молока, 100 грамів білого сухого вина, 200 — борошна, щіпка солі, жир.

Макарони, запечені з яблуками

250 грамів макаронів (лапші), 500 г яблук, 1 яйце, 50 г цукру, дві столові ложки молока, кориця, півтори столові ложки масла, цукрова пудра. Зварити макарони у чималій кількості води, відкинути на друшляк перш ніж розвариться. Яйце розтерти з цукром, перемішати з молоком. Очищені пошатковані яблука змішати з яйцем і макаронами. На змащену глибоку сковорідку викласти масу, скропити рештою масла і запекти в духовці. Перед тим, як подати на стіл, посипати цукровою пудрою.

Осінні салати

Салат із селери і яблук

300 грамів селери, 250 грамів яблук, сіль, цукор, сік лимона (можна замінити лимонною кислотою), ложка олії. Селеру і яблука чистять, стирають на тертушці, одразу ж скроплюють лимонним соком (це запобігає потемнінню), приправляють за смаком сіллю, й цукром, перемішують, додавши олію. Не зашкодить тут і столова ложка свіжонатертого хрону.

Салат із червоного перцю (паприки)

Чотири стручки паприки, солоний огірок, 1 яблуко, дві столові ложки майонезу, лимонна кислота, сіль, листя петрушки чи кропу. Перець миють, очищають від насіння й нарізають уздовж соломкою. Почищені огірок і яблуко стирають на тертушці з великими отворами, посипають дрібно посіченим кропом чи петрушкою, приправляють за смаком лимонною кислотою, сіллю, цукром і поливають майонезом.

«Діва Марія ходила по святій горі...»

На Україні побутувала давня, дохристиянська традиція приурочувати збір цілющого зілля до свята Івана Купала (7 липня за новим стилем). Квітам і травам, зібраним цього дня, приписували особливу цілющу силу, наділяли їх магічними властивостями. У багатьох народів існує повір'я про легендарний цвіт папороті, яка квітує тільки на Купала. Тому, хто його зірве, стають підвладними усі таємні сили.

Традиція збирати цілющі трави на Івана Купала виявилася дуже стійкою і збереглася подекуди до наших днів. У східних районах Бойківщини, наприклад, зірвані цього дня трави називають «іванками», наділяють не

тільки цілющими властивостями, а й здатністю передавати свою силу зіллю, зірваному в інший час. Їх зберігають висушеними протягом року до наступного свята Купала, рекомендуючи додавати потроху до всякого лікарського збору.

До слова, у купальській обрядовості, пов'язаній із збиранням трав, добре збереглися елементи язичництва. На Волині, наприклад, зриваючи для лікувальних цілей бузину, клали під кущ шматок хліба й щіпку солі. Подібний звичай, пов'язаний з копанням надрагулі (беладонна) — отруйної рослини, якою лікували ревматизм,— існує на Закарпатті. Викопуючи її, клали під перший корінець хліб-сіль. Це робили, як нам пояснювали, щоб не «банувала» (тужила) земля. «Не бануй, землице, що тя оголили, ми на тя, землице, хліба положили». І в першому, і в другому випадку хліб і сіль — своєрідна жертва годувальниці-землі.

Збирання приурочували й до інших свят. В окремих місцевостях (Київська, Полтавська, Харківська, Житомирська, частково Чернігівська і Сумська області) зазвичай збирали цілюще зілля на Симона Зилота (10 травня), який начебто був покровителем рослин, розпоряджався ними й надавав їм цілющої сили. За свідченням дослідників, звичай цей широко побутував ще в середині 20-тих років нашого століття. На Київщині, наприклад, на Зилота жінки гуртом вирушали вранці до лісу по зілля. Збирали, примовляючи: «Діва Марія ходила по святій горі, зіллячко копала, Симона Зилота поминала — стань до помочи нам».

У Золотоніському повіті на Полтавщині зілля збирали до схід сонця. Перед початком збирання роздягалися, бо «як нарвеш в одежі, то не буде помагати від усякої хвороби». Набравши всіляких трав, повертались в село, де в одній з хат відбувалася гостина. Рудименти давніх очищувальних обрядів водою, жертвування хліба зафіксовано в обряді Зилота на Звенигородщині. Баби й молодиці, набравши всяких цілющих трав, збирались в одній з хат, переважно вдовиній, варили зілля та виливали у велику діжку. На столі клали хлібину, на неї рушник — «для Симона». Обирали Симона (звичайно, якусь удовицю), роздягали, садили в діжку й купали. Як «Симон» вилізе з води, у ній по черзі купалися усі баби й молодиці. Викупавшись, ішли в садок, де частувалися й співали.

Подекуди набув поширення і звичай збирати цілющі рослини до свята Маковея (1 серпня), яке у деяких місцевостях набуло особливо поетичного колориту.

На Західному Поділлі, крім Івана Купала (виключно в цей день зривали звіробій, лопух, полин, чорнобиль), побутувала традиція заготовляти трави у переддень релігійного свята Матері Божої зільної (15 серпня). У деяких місцевостях їх збирали ще на Спаса (19 серпня), русальчин тиждень перед трійцею, найчастіше у п'ятницю.

Звичаї приурочувати збір зілля до певних свят не позбавлені рації. Адже більшість рослин, переважно у випадках, коли з лікувальною метою вживали квіти й траву, заготовляли у найактивніший вегетаційний період — весняно-літній. Саме у цей час рослини інтенсивно ростуть і квітують, а тому виповнені життєдайними соками. Крім того на свята населення мало для цього час, що теж немаловажно.

Час доби і місце збирання за народними уявленнями відігравали неабияку роль. Загальнопоширеною була традиція збирати цілющі трави вранці «до схід сонця». Приміром, гуцули вже від півночі поспішали у гори, щоб до сходу сонця назбирати усякого потрібного зілля, поки ще не висохла роса.

Подеколи часові межі були ширшими. На Житомирському Поліссі вважали, наприклад, що цілющі трави збирати треба до 12-ої години дня — «пізніше не можна, бо тінь пішла; видно чоловіка (тінь — З. Б.) — зілля не в помощ». Подібне почуто нами в 1981 році на Чернігівському Поліссі: «Збирати трави треба до обіду. До обіду все краще робити, бо день прибуває».

Минулого століття деякі трави заготовляли при світлі Місяця, бо саме тоді вони начебто набували особливої цілющої сили. Такої ж думки дотримується сучасний народний лікар Л. О. Павленко. Він вважає, що саме вночі рослини вбирають більше вологи й корисних речовин з грунту і позбуваються непотрібних, поглинутих удень. Тобто вночі рослини ніби самоочищаються.

Сьогодні, коли відомо, як позначається на рослинах вплив сонячного світла, температура, склад грунтів, певна пора дня, як залежить від них обмін речовин у рослинах (зокрема, біосинтез, розподіл біологічно активних компонентів у різних частинах рослин) раціональність народних звичаїв очевидна. Одна й та ж рослина, залежно від місця, буває цілющою або шкідливою. Народ приходив до цього шляхом довготривалих пошуків. Нічого не знаючи про біоритми природи, на основі багатовікового досвіду виробляв правила, коли і де збирати ті чи інші трави. Так виникла традиція збирати зілля далеко в лісах та відлюдних місцях, там, «де не доходить голос півня» — тобто в екологічно чистих районах...

Цілий ряд звичаїв і повір'їв є своєрідною охороною лікарської флори, вони запобігали її винищенню. Відоме, наприклад, повір'я, що не кожен може збирати лікарські трави, а тільки той, хто вміє їх розрізняти, знає, яке зілля треба давати неодруженим, а яке жонатим, яке мужчинам, а яке жінкам. Деякі трави повинен був рвати сам хворий. В окремих місцевостях Західного Полісся вважали, що збирати цілющі трави мають лише старші жінки.

І коли ми сьогодні говоримо про необхідність вивчення багатовікового досвіду народу в такій галузі народних знань як народна медицина, зокрема лікування травами, то слід враховувати і такий фактор, як час збирання, на що звертав увагу народ, знаючи про різну ефективність рослин, зібраних не тільки на різних стадіях розвитку, а й у різні години доби. Хоча як ми бачили вище, тут надзвичайно тісно переплелися раціональні дії з елементами язичництва, магії.

Зоряна БОЛТАРОВИЧ,
кандидат історичних наук.

Володимир ВИННИЧЕНКО

Відродження нації

Доба Української Центральної Ради

Період перший
Революційна організація державності і морально-правової влади

Розділ XIII.

Організація морально-правової влади

1. Обпертя зсередини.— 2. Мета: національність, засоб: державність.— 3. Народ творить з нічого.— 4. Творіння державності на вні.— 5. Декларація Генерального Секретаріату Центральної Української Ради.

1. Обпертя зсередини

Так, ми щиро хотіли порозуміння з неукраїнською демократією. Для творення нашої державності насамперед, треба було спокою, ладу. Крім того, державність охоплює не тільки українську націю, а всі національності, які заселяють територію України. Без співучасті неукраїнських елементів було би надзвичайно важко провадити справу організації держави.

Але, з другого боку, ми не могли ставити себе в залежність від того чи іншого ставлення до наших завдань неукраїнських елементів. Логіка подій вимагала все дальших і дальших акцій, що випливали з попереднього.

Проголосивши принцип творення основ автономії, ми дійсно мусили творити їх, не зупиняючись, не виявляючи замішання перед тими величезними труднощами, які викрились перед нами, як тільки ми ближче конкретніше приступили до здійснення своєї мети.

Продовження. Початок у №№ 5—8 ц. р.

По-перше, ми повинні були зсередини міцніше організуватись, твердіше упертися ногами об свій власний грунт, розподілити сили й функції кожній течії відповідно її значенню й силам.

І не для вихваляння якоїсь одної партії, а в ім'я історичної об'єктивності й розуміння всього процесу нашого руху мушу зазначити, що найбільшу частину ваги як сеї героїчної праці, так і всіх дальших тяжких помилок було складено на соціал-демократичну течію. Можна цілком певно сказати, що провідничу роль у відродженню української нації за цих часів Урала українська соціал-демократія. Всі найважніші постанови Ц. Ради, всі найвідповідальніші кроки її було роблено переважно з ініціативи соціал-демократів, під їхнім впливом і керівництвом. Всі найважніші акти державного й загально-національного характеру (як, напр. Універсали, Декларації, Ноти) складались соціал-демократами. В усіх найбільш відповідальних переговорах і зносинах як з демократіями інших націй, так і з Урядом провідну роль грали соціал-демократи.

Це пояснюється ось чим.

До всеросійської революції на Україні існували три політичні партії: укр. соц.-демократична робітнича Партія, Партія українських соціалістів-революціонерів і так зване Товариство Українських Поступовців — «ТУП».

Товариство Українських Поступовців, властиво, було тою самою Демократично-Радикальною Партією, яка після революції 1905 року припинила своє існування як партія*.

Складався «ТУП» переважно з елементів інтелігентських, які проводили виключно культурно-національну роботу. Ні з селянством, ні тим паче з робітництвом ніяких політичних організаційних зносин не мали. Будучи здебільшого дрібно-буржуазного походження, вони психологічно й ідеологічно представляли найпомірнованішу частину національної дрібно-буржуазної демократії.

Вони потім прийняли назву «Українських Соціалістів-федералістів». Але слово «соціалісти», на признання самих деяких членів сеї течії, було тільки данню духові часу. Маси

* Проф. М. Грушевський у своїй брошурі про революцію на Вкраїні 1917 року називає «Товариство Українських Поступовців» єдиним політичним представником України. Це дивна помилка. Адже проф. М. Грушевський, бувши головою з'їзду «туповців», міг бачити і міг знати, що в «ТУП»і не брали участі ні соціал-демократи, ні соц.-революціонери.

вірили тільки соціалістам, отже, щоб не лишитися поза рухом, треба було підфарбуватися під смак мас. І «туповці» на сміх самим собі й другим зробили такий маскарад і весь час ходили з червоним плащиком, який зовсім не пасував ні до їхньої ідеології, ні до темпераменту, ні до психології газетних, кабінетних людей. І як не мали вони ніколи ніякого впливу на широкі політичні маси, так і з плащиком його не придбали.

Варто тут заразом уже згадати й ще про одних «соціалістів». Це так звані «соціалісти-самостійники». Вони виникли пізніше. З соціалізмом вони мали ще менше спільного, ніж «федералісти». Вони так само ні серед селянства, ні серед робітництва не мали ніякісінького впливу та, здається, й не дуже журилися тим. Це був переважно військовий «отаманський» елемент, без виразної соціальної програми, без усякої політичної освіти, але з виразним націоналістичним темпераментом, який служив їм програмою й тактикою й аргументами. Роль цієї групи в усьому русі незначна, але часом досить сумна.

Партія українських соціалістів-революціонерів виникла тільки в 1912 році. Виникла тільки офіційно, а дійсний розвиток свій розпочала вже під час революції 1917 року. Ця партія й по своїй ідеології, по темпераменту й по тактиці цілком відповідала революційним змаганням українського селянства. В її рядах була певна кількість талановитих, енергійних, щиро відданих ідеї революції людей. Але вона була молода, без організаційного досвіду, без певної партійної школи й традиції. Збудована на програмі й тактиці руських соц.-революціонерів, вона не мала часу принатурити позичену платформу до національних умов і через це все сама почувала себе на ній неупевнено, нетвердо. Маси селянства охоче, з повним довір'ям ішли за нею, але вона не мала досить інтелектуальних і організаційних сил, щоб на підставі самої більшості голосів узяти провідництво у власні руки.

Отже, єдиною, в строгому розумінню слова, політичною п а р т і є ю була партія соціал-демократів. Вона мала за собою поважне минуле (з 1901 року, мавши тоді назву Революційної Української Партії й змінивши її в 1904 році на Укр. Соц. Дем. Роб. Партію). Її програма й тактика, корінячись у програмі й тактиці інтернаціонального соціалізму, були вже принатурені до українських обставин. Вона мала свою історію, свої традиції, методи, свою школу. Практика підпільної революційної партійної роботи привчила членів її до певної організації, дала виховання, виробила сталий світогляд, дала звичку до політичної праці. Саме ім'я партії, як і імена окремих діячів її, були відомі серед широких кіл українського робітництва. Будучи нечисленними, партійні організації в той же час складалися з вихованого, передового, найбільш активного й революційного пролетарського елементу.

Все це разом було причиною того, що ця партія зразу ж по вибуху революції зайняла керівне місце в національній революції на Україні, зігравши одночасно й у загальноросійській революції немалу роль: ізмайловський і семенівський полки, які в критичний момент рішили долю революції в Петрограді, були організовані петроградською організацією У.С.Д.Р.П. і нею виведені з казарм до побідного бою з царськими військами.

Отже, відповідно до такого відношення сил серед політичних течій, у Центральній Раді було розподілено й роботу серед них. І через те перший український Уряд, перший кабінет українських національних міністрів складався в більшості своїй з соціал-демократів.

С о ц і а л - д е м о к р а т и:

1) Голова Генерального Секретаріату й Генеральний Секретар внутрішніх справ — В. Винниченко.

2) Генеральний Секретар земельних справ — Б. Мартос.

3) Генеральний Секретар військових справ — С. Петлюра.

4) Генеральний Секретар судових справ — В. Садовський.

5) Генеральний Секретар освіти — І. Стешенко.

С о ц і а л і с т и - р е в о л ю ц і о н е р и:

1) Генеральний Писар — П. Христюк.

2) Генеральний Секретар харчових справ — М. Стасюк*.

І у п о в ц і:

1) Генеральний Секретар міжнаціональних справ — С. Єфремов.

Б е з п а р т і й н і:

1) Генеральний Секретар фінансових справ — Х. Барановський.

Отже, з 8 членів Генерального Секретаріату з рішаючим голосом (Генеральний Писар такого по конституції Г. Секретаріату не мав) 5 були соціал-демократи.

Це накладало на соціал-демократичну партію велику відповідальність і разом з тим вимагало від неї великого такту й колосального напруження сил. Треба було проводити своє керівництво так, щоб воно не почувалось керівництвом, а з другого боку, вкладати в роботу над державністю стільки сил, що вони це керівництво могли піддержувати в усіх напрямах, не порушуючи загального тону, плану й характеру акції. Це ослабляло партію в чисто партійній діяльності й викликало весь час з боку організацій нарікання за те, що найбільш активні елементи забирались від партійної роботи. Але справа державності остільки являлася для всіх першорядною, що прояви партійного егоїзму далі нарікань не йшли, бо й нарікаючі розуміли так само, що всі національні сили, де б вони не були, повинні бути віддані на загальну мету.

2. Мета: національність, засоб: державність

Але в тому й була одна з великих наших труднощів, що в нас, взагалі, було мало творчих, організаційних та просто інтелігентних сил. Бо де б вони могли взятися при тих національно-політичних обставинах, в яких до революції жила українська нація.

Поміркована течія в Центральній Раді («туповці») на цій підставі була навіть проти

* Під той час до Партії У. С. Р. не належав, але вступив у неї потім.

видання Універсалу. Вони з свого погляду цілком логічно доводили, що сказавши «А», треба казати й «Б». Оповістивши творіння державності, треба ж те, дійсно й робити. А щоб робити, треба мати відповідні сили на те. Оголосити творіння державності легко, але ж треба серйозно вдуматись, що то значить, яка то велетенська робота, яких зусиль вона вимагає, яких сил, якої кількості людей, знаття, досвіду, матеріальних засобів.

Бо що то значить наша, національно-українська державність? То значить, що всі органи державного управління й господарства мають бути насамперед утворені на Україні, там, де їх зовсім не було до сього часу. Це не переформування старих, організаційних, пристосованих до життя віками апаратів, не заміщення одних людей другими. Ні, творити все з самого початку, з самих дрібничок, творити в місяць-два те, що в других землях утворювалось десятками віків. Творити ці органи, не маючи ніякої мілітарної сили й маючи в той же час проти себе й мілітарну, й поліційну, адміністративну силу старої держави, маючи проти себе ворожість усієї неукраїнської людності.

Але нехай би ворожу силу вдалося якось перемогти. То де ж ті сили, якими робились би ті апарати, та величезна, складна машина, що зветься державністю? Адже треба тисячі досвідчених, освічених і національно свідомих людей, щоб ними засадити всі урядові посади, всі інституції, починаючи з міністрів і кінчаючи писарчуками в канцеляріях. Де ж вони ті люди, де вони могли взятися, коли ми не мали своєї школи, коли не мали ніякої можливості мати свою масову інтелігенцію, з якої можна було б вибирати тих і досвідчених, і освічених, і національно-свідомих людей. Ну, хай би ще на міністрів вистачило,— а далі? А директорів, діловодів, а комісарів, а десятки тисяч служащих,— де їх узяти? А чим же їх удержувати? Чим проводити всю державну роботу, не маючи ніяких фінансових засобів?

І як саме все те проводити? З чого починати? Що робити? Ми ж ніякого ні державного, ні адміністративного досвіду не мали і не могли мати. От групка собі людей, складена з журналістів, політичних емігрантів, учителів, адвокатів тощо.

Дійсно, тільки той ентузіазм і те високе піднесення духу могли надати одваги взяти на себе ту колосальну, непосильну працю, яку прийняла на себе Центральна Рада.

Так,— ми бачили й передбачали всі труднощі.

Ми розуміли всю небезпеку, на яку наражали саму ідею української державності і на випадок неудачі, на випадок виявлення нашого безсилля, неуміння, недозрілості.

Але нашою метою, істотною, грунтовною метою була не сама державність. Наша мета була — відродження, розвинення нашої національності, пробудження в нашому народі своєї національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку, здобуття сих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засоб для сеї істотної цілі. І через це самий процес здобування сеї державності вже мав би служити пробуджуючим, наштовхуючим і усвідомлюючим фактором. Чи вигралось би чи програлось, а процес був би все одно й він уже сам викупив би й покрив би всі можливі неудачі.

3. Народ творить з нічого

О, ми й самі добре знали нашу бідність та інтелігентські сили!

Але ми були багаті на довір'я мас, на революційний запал нашого народу, на велике захоплення всіх течій його. Ми самі бачили нашу малосилість, непідготованість, недосвідченість. Але ми були сильні єдністю, вірою, свіжістю нашої енергії, чистотою наших змагань, готовностю саможертви. Ми мали за собою працюючі, народні маси; це була найголовніша наша сила й духовна, й матеріальна, й мілітарна. Народ дасть й утворить усе. Інтелігентні сили самі знайдуться. Зрусифікована наша інтелігенція прийде до нас. Ми її розбудимо, розсоромимо, розчулимо, захопимо й притягнемо до роботи.

Воістину, ми за тих часів були богами, які бралися з нічого творити цілий новий світ.

Дійсно, з нічого. Ми не мали навіть помешкання для себе. Центральна Рада, вища влада всієї української нації, містилася в двохтрьох кімнатах Педагогічного Музею. Весь же будинок був зайнятий школою «льотчиків», невеликою купкою руської офіцерні, яка нічогісінько в тій школі не робила, але уперто, навмисно займала під особисті помешкання всі зали, щоб не дати їх українцям. Ще й намагалася весь час вигнати навіть з тих двох кімнат Центральну Раду.

І так само Генеральний Секретаріат, перший Уряд української державності, весь з усіма своїми органами й апаратами містився в двох малесеньких закапелочках того ж самого Педагогічного Музею. Ці закапелочки, мабуть, були перероблені з... «уборних» (мали кам'яну долівку й «раковини» в стінах для води).

І тут, у цих закапелочках Генеральні Секретарі приймали сотні делегацій у день, робили, обливаючись потом од духоти, свої засідання; самі переписували на машинках свої постанови, самі навіть підлогу підмітали, бо не було ні урядовців, ні писарів, ні навіть сторожа.

Але все те робилося з такою вірою, з таким самовідданням, з такою колосальною силою енергії, невтомності й піднесення, яких напевне ніколи не було ні в одного Уряду в пишних кабінетах і залах з сонмами директорів, урядовців і служників. Бо то творила сила, яка безпосередньо походила від творчих могутніх сил народу,— від нього, через нього й для нього.

4. Творіння державності на вні

І тут же, в цих славних закапелочках Генеральний Секретаріат, гуртуючи державно-національні сили зсередини, одночасно творив їх і на вні. Силою морального авторитету свого він помалу, але певно переймав

усю владу на Україні в свої руки (поскільки взагалі була тоді влада!) й відповідно до того намічав і порядок організації всього життя на українській землі.

І тут же було вироблено й прийнято першу Декларацію першого українського Уряду, яку й було оголошено головою Генерального Секретаріату на засіданню Центральної Ради 9 липня (н. ст.) 1917 року.

Я дозволю собі привести тут усю її, як історичний документ, який освітлює завдання того часу й способи та засоби здійснення тих завдань:

5. Декларація Генерального Секретаріату Центральної Української Ради

«Шановні Збори!

Центральна Рада досягла в своїй національно-політичній діяльності серйозного, відповідального моменту. З виконавчого органу об'єднаних партійних і громадських груп, яким вона була в початку революції, вона стала найвищим і не тільки виконавчим, але й законодавчим органом усього зорганізованого українського народу.

Ми в своїй особі, в особі Української Центральної Ради, даємо картину формації влади, але влади цілком нової, сучасної, опертої на зовсім інші підвалини, ніж стара європейська й особливо російська дореволюційна власть. Не фізичне й економічне насильство; не темнота, затурканість і економічна залежність поневолених класів; не застрахування та гіпнотизування релігією; не нацьковування одної часті пригноблених на другу,— не такі засоби дали нам зібраним от-тут-о, право й силу вирішувати норми життя, обов'язкові для кожного, хто признає себе українцем.

Се право родилось і виросло з одного довір'я, чистого, непідмішаного ніяким примусом, законним чи не законним. І Центральна Рада, приймаючи на себе ту волю й довір'я народу, стала невідділеною, органічно злитою частиною сього великого цілого.

Кожний день поширює й поглиблює ту сконцентровану волю. Різні формації української демократії підливають у спільний резервуар могутньої сили, самі в той же час черпаючи з нього.

І сей момент ми стоїмо саме на найважнішій, але в той же час на найкритичнішій порі нашого формування. Ми вступили в ту зону, де стираються межі двох влад,— моральної й публічно-правової. Ми вже не можемо сказати, в якій саме половині більше чи менше стоїмо. Розмір і сила нашої моральної влади остільки розрослися, що вона сама собою, під натиском логічного ходу подій, без болю й без заколоту перетворюється у справжнє народоправство.

Народ своїм чуттям найкраще розуміє ідею справжнього народоправства, ідею демократичної влади, яка йде знизу, а не згори, яка є для народу, а не народ для неї. Українська демократія сконцентрувала свою волю в Центральній Раді, в ній поклала найкращу оборону своїх інтересів і через те тільки їй і може вірити. А звідси вже випливає зовсім логічний висновок: коли довір'я, то довір'я до кінця, в усіх сферах як національного, так і економічного, політичного й державного життя. Тут нема ворожнечі до Петрограда, але є цілковита байдужість до нього, бо українська демократія має свою власну владу, яку сама утворила й якій цілком довіряє.

Але легше довіритись, ніж справдити чиєсь довір'я. А особливо, коли те довір'я походить від частини в ім'я інтересів цілого, бо ми поки що представники довір'я не всього цілого, а тільки якоїсь його частини. Ми знаємо, що ця частина велика, ми знаємо, що друга частина силою природного ходу життя дійде незабаром до того самого. Але поки вона не дійшла, поки ці частини не злились в одне ціле, процес нашого формування, значить, також не скінчився. А через те не закінчився й процес перетворення моральної влади в публічно-правову, повномочну, з усіма властивими їй компетенціями, функціями й апаратами.

І от завдання Центральної Ради в сей критичний, переходовий момент є прискорення сього процесу, допомога йому.

Генеральний Секретаріат яко виконавчий орган Центральної Ради, котрому вона передає в сій сфері свою повновласть, тільки так і розуміє своє призначення.

Головним завданням Центральної Ради до деякого часу було об'єднання української демократії на грунті тільки національно-політичних домагань.

Але життя потроху розсунуло ці вузькі рямці. Самих національно-політичних домагань стало мало, час ставить вимоги ширші: народ хоче об'єднатися для задоволення й розв'язання всіх питань, які висуває йому й економічна й соціальна обстановка. І через те Центральна Рада мусила поширити свою платформу, мусила стати національним Сеймом, в якім мають освітлюватися й розв'язуватися всі ті питання, які висуває життя.

І тому-то утворення Генерального Секретаріату було необхідним щаблем розвитку нашого представницького органу. Тому-то інститут Генерального Секретаріату має охоплювати всі потреби українського народу. Згідно з сими потребами й поділено роботу між окремими секретарями: по внутрішніх справах, фінансових, судових, харчових, земельних, освітніх, міжнаціональних, праці, доріг, військових, торгу й промисловості.

Найпершою перешкодою до планового переведення сієї роботи є недостача політично-соціальної й національної свідомості й мала зорганізованість народних мас. У сьому криється найбільша погроза й загальним здобуткам революції й організації автономного ладу на Україні, котрий є найкращим закріпленням тих здобутків.

Сією стороною життя нашого народу має займатися генеральний секретар по внутрішніх справах. В його компетенції має бути справа організації, агітації, пропаганди. В Секретаріаті внутрішніх справ мають бути сконцентровані різні громадсько-адміністративні апарати, утворені українською демократією до сього часу. Вони досі існували й працювали окремо, відірвано один від одного, не об'єднані одним планом, одною системою. Тепер це має бути один апарат, складений з різних

частин, але під керівництвом генерального секретаря внутрішніх справ.

Організація й освідомлення мас є перша, необхідна, найголовніша підвалина дальшого будівництва. А слідуючим щаблем сього будівництва, заснованого на свідомості й зорганізованості, є перебудова місцевої й загально-краєвої адміністративної влади; сільські, містечкові та волосні адміністративні органи, земські управи, повітові комісари, городські думи, губернські комісари, словом,— уся організація влади може стати в органічний зв'язок з Центральною Радою тільки тоді, коли демократія, яка утворює сі органи, стоїть також у тіснім зв'язку з Центральною Радою.

І се є друге завдання Секретаріату у внутрішніх справах: себто пристосування всього адміністративного механізму до потреб зорганізованої, усвідомленої демократії й підготовлення за допомогою сього самого апарату ще дальшого щабля — організації єдиної краєвої автономної влади, в порозумінню з демократіями інших національностей на Україні.

Маючи на увазі, що той стан, який зайняла Центральна Рада,— є стан будування нового політичного життя на Україні з усіма наслідками, які випливають з сього стану, Генеральний Секретаріат у фінансових справах уважає необхідним розробити основи фінансової політики на Україні.

Звісно, фінансової справи ми не можемо зразу ставити на цілком державний грунт, а повинні обходитись поки що засобами які мають у своїй основі майже виключно моральну силу. Одначе разом з сим мається на думці вести підготовчу працю так, щоб Україна в фінансових справах могла стати цілком на державний грунт тоді, коли їй прийдеться ці справи впорядкувати яко автономній державі.

Завданням Секретаріату в судових справах має бути підготовка судових інституцій на Україні до тих форм і того стану, в якім вони мають бути в автономній Україні. Ся робота має розпадатися на підготовку справи українізації та демократизації суду й вироблення відповідних законопроектів, котрі б намітили ті форми суду, які відповідали б автономному ладові на Україні.

Секретаріат у міжнаціональних справах має на меті об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад російської республіки та для порозуміння українців на сих основах з іншими національностями. На першім плані перед Секретаріатом міжнаціональних справ стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії й підготовлення матеріалу до сього з'їзду. Поруч стоїть справа якомога скорішого порозуміння з демократією національних меншостей на Україні.

В справі народної освіти Секретаріат має на меті насамперед з'єднати в своїх руках усе керування шкільною освітою, а саме: догляд за переведенням на місцях українізації школи, організації видання підручників, відшукання й приготування учителів для шкіл та поміч у згуртуванню їх у професіональні товариства.

У справі позашкільної освіти Секретаріат має на меті запомогу культурним товариствам. Для здійснення своїх завдань у шкільній справі Секретаріат має подбати про створення Всеукраїнської Шкільної Ради, яка носитиме територіальний характер, а зараз має покористуватися існуючим органом влади, як-от шкільні округи, або громадськими інституціями, з якими зав'яже найтісніші зносини. Для постійного зв'язку з місцями Секретаріат має на меті завести своїх спеціальних комісарів по народній освіті.

Секретаріат у земельних справах у першу чергу має подбати про правильну організацію волосних, повітових і губернських комітетів на Україні та рад селянських депутатів; має направляти діяльність сих організацій на шлях громадського порядкування не тільки земельною власністю, але й сільськогосподарським інвентарем. Щоб об'єднати діяльність земельних комітетів, Секретаріат має подбати про утворення Українського Краєвого Земельного Комітету.

Разом з тим той же Секретаріт має подбати про утворення українських кооперативних центрів.

В цілях підготовки до Установчих Зборів Секретаріат має підготовити на підставі постанов всеукраїнського селянського з'їзду проект земельного закону, в тім числі й ту його частину, яка повинна розмежувати компетенцію Всеросійського Парламенту й Українського Сойму в земельних справах.

У харчовій справі Секретаріат ставить своєю задачею об'єднати роботу харчових органів на Україні й внести в неї ту плановість, якої їй досі не доставало. Перед Секретаріатом стоїть основна задача створити Всеукраїнський Центральний Харчовий Комітет, який має забезпечити автономію України в харчовій справі та подбати про відповідне постачання українським хліборобам потрібних у їхніх господарствах продуктів та знаряддя.

Завданням Секретаріату в військових справах є українізація війська як у тилу, так по змозі й на фронті, пристосування військових округ на Україні й організації їх до потреб українізації війська.

Ведення роботи Генерального Секретаріату в усіх згаданих справах в означених вище межах вимагає впорядкування відповідної канцелярії й тому в склад Секретаріату введено генерального писаря, найближчим завданням якого являється — завідування ділами всього Генерального Секретаріату, бути зв'язком між окремими генеральними секретарями у внутрішніх організаційних справах Секретаріату, між іншим і через періодичний орган Генерального Секретаріату.

Приступаючи до великої, відповідальної роботи, сподіваючись на повне довір'я й підтримку Центральної Ради, Генеральний Секретаріат покладе всі свої сили, щоб виконати ту роботу на користь відродженого українського народу й тих національних меншостей, що разом з ним заселяють українську землю.

Усі наші зусилля будуть іти на те, щоб не допустити України до винищення, дезорганізації та анархії, й хто б ту дезорганізацію не вносив нам, чи темні сили контрреволюції, чи анархічні елементи українства, чи помилки й ворожнеча Тимчасового Центрального Уряду, ми з усіма дезорганізуючими силами будемо боротися неухильно й нікому не дозволимо гальмувати справу будування нового життя в нашім краю.

Підписали Генеральні Секретарі (підписи). У Києві, 27 червня (н. ст.) 1917 року».

Цю першу декларацію української державності було прийнято оплесками й криками

«Слава!» й винесено першу «формулу переходу»:

«Вислухавши декларацію Генерального Секретаріату, Українська Центральна Рада висловлює йому повне довір'я. Уважаючи Генеральний Секретаріат найвищим народоправним органом українського народу та його найвищою владою, маючи на увазі, що в інтересах українського трудового народу взагалі являється необхідним скликанням Українських Установчих Зборів, визнаючи потрібним, щоб Генеральний Секретаріат у чергову сесію Центральної Ради представив доклад про Українські Установчі Збори, Центральна Рада переходить до чергових справ».

Розділ XIV.

Угода з Російським Тимчасовим Правительством (15—16 липня 1917 р.)

1. Не з доброї волі. 2. Як не спинити, то хоч гальмувати. 3. Другий Універсал Центральної Ради й Декларація Тимчасового Правительства. 4. Голівки міністрів за стільцем. 5. Кому охота битись за чуже! — 6. Панибарони в обороні науки й справедливості. — 7. Кривава плата за гнилу коаліцію. — 8. На підставі угоди.

1. Не з доброї волі

Такою тактикою Ц. Ради Тимчасовий Уряд був позбавлений усякої можливості якогобудь насильственного виступу проти українства. Не було ні одного вчинку, який би дав право на таке насильство. А в той же час сама Ц. Рада явно зміцнювала свої позиції, набирала все більшого й більшого значення в політичному житті краю.

Буржуазні кола, розуміється, не потребували ніяких юридичних чи моральних оправдань для рішучих виступів проти українців, і вони настійно домагались цього від Уряду.

Але, як сказано вже, Уряд не пристав на їхні домагання. Крім юридичних чи моральних мотивів, він мав той особливо важний мотив, що такий виступ проти Центральної Ради міг просто не удатися їм і ще більше дискредитувати Уряд. На оборону Ц. Ради могли би рушити з фронту українські части, в тилу на захист її стала б велика більшість людности України, всередині самої руської демократії через це вийшла б гостра суперечка й усе могло би скінчитися великою шкодою як для справи оборони Росії, так і для справи революції.

Замість боротьби Уряд вибрав шлях порозуміння з Ц. Радою. Це було й демократично, й розумно, й вигідніше для самого Уряду.

Але що не з доброї волі своєї Руський Уряд прийшов до цього, що це був результат сили й тактики українства, що Уряд з великою охотою й не пішов би на таке порозуміння, про це свідчить характер, зміст і цілі переговорів Уряду з Ц. Радою. Не було в них дійсної, теплої щирості, не було одвертого, розумного признання своїх помилок і щирого бажання надалі вести справу поважно й справедливо. Тон дужчого, який примушений йти на уступки перед слабшим. Помилки? Ніяких помилок не було. А ціль: переговорами й угодою спинити переможний хід українського руху й здержати все, що можна здержати.

Ми розуміли це. Ми знали також, що переговорами й угодою з Урядом ми охолоджуємо температуру «самочинності», революційності мас, що, вводячи в «казенні» норми нашу боротьбу, ми з одного боку самі себе знесилюємо.

Але з другого боку можливість уникнути нерівної боротьби, а, значить, можливість через цю угоду здобути фактичне здійснення наших домагань, а з ним дістати засоби для дальшої організації й відродження національних сил, ці можливості настільки більше давали позитивної користі, що ми охоче пішли на переговори.

2. Як не спинити, то хоч гальмувати

Успішності цих переговорів сприяло ще й те, що неукраїнська демократія на Україні, як уже згадувалось, почала сама бачити, що дужчою за неї силою, а, значить, і дійсною владою являється українська демократія, що боротьба з українством не приведе до перемоги, а до кривавих конфліктів, які будуть на радість тільки вичікуючій цього реакції.

І коли до Києва прибули три міністри Тимчасового Уряду (Церетеллі, Терещенко й Керенський) для остаточного вирішення умов порозуміння, то тут уже приходило до згоди між українством і неукраїнством.

Але трудно приходило, з недовір'ям, з невільним пригадуванням минулого, з бажанням вигворити більше.

І, розуміється, неукраїнська демократія займала позицію свого Уряду,— їй хотілось удержати що можна здержати, якось опанувати українським рухом і як не спинити його, то хоч загальмувати та хоч трохи затримати своє пакуюче становище.

Як ілюстрація цього може послужити невеличка стаття з «Нової Ради» з 14.VII:

«Потребу порозуміння розуміють обидві сторони, прагнуть його й, хоч, може, поволі, йдуть до нього. Останніми днями висунуто вже конкретні плани такого порозуміння.

Саме є два плани. Один, що висувають заступники неукраїнських організацій, зводиться до того, щоб створити повний краєвий орган, у якому знайшли б заступництво всі місцеві організації з відповідною участю від Центральної Ради. Другий, що виходить з українських кругів, полягає в тім, щоб нового органу не творити, а реформувати Ц. Р., давши в ній відповідне заступництво неукраїнським організаціям. Рівняючи ці два проекти, не

можемо не дати переваги останньому з мотивів чисто об'єктивної природи.

Діло в тім, що Центральна Рада здобула вже собі серед мас на Україні широку популярність і має певний авторитет серед більшості місцевої людності, себто серед Українців. Хоч би як був зручно й добре складений новий орган, йому довелося б ще завойовувати собі популярність і довір'я, й хто знає, чи це йому пощастило б, і не відомо, чи хутко. А тим часом ми живемо під таку гарячу пору, коли треба працювати над організацією краю зараз, не відкладаючи може ні на один день. До того ж, хоч би й був утворений новий орган, Центральна Рада не може бути просто розпущена, бо складав її цілий ряд національних з'їздів як перший національний, селянський та військовий, і щоб розпустити її, треба б постанови таких само авторитетних зібрань, як ті з'їзди. Отже, Центральна Рада все одно існувала б, і знов було б два паралельних краєвих органи, себто те саме роздвоювання, що дається взнаки й тепер. А се кінець кінцем звело б нінащо й саме порозуміння.

Отже, Центральна Рада мусить лишитися. Але вона має поповнити свій склад новими елементами, себто заступниками від тих національних меншостей та організацій, які досі стояли осторонь від українського життя. Се справа вже чисто технічного порозуміння, але все-таки на практиці вона стріває чималі трудності, які треба полагодити. Насамперед щодо числа нових членів, то тут маємо з одного боку проект Ц. Р., що дає їм 30 проц. місць, а другого — домагання неукраїнських організацій, що це число побільшують до 50 проц. Не торкаючись основ такого збільшення, можемо зауважити, що воно могло б причинитися до зменшення авторитету самої Центральної Ради серед селянської людності. Се в меншій мірі значило б те саме, що й утворення нового органу. Не визнаючи певного числа нових мандатів, скажемо тільки, що реформу треба провести по змозі так, щоб вона не дуже все-таки міняла первісний склад і через те не втратила своєї авторитетності.

В усякім разі знов кажемо, це вже справа технічна й на ній сяк чи так обидві сторони певне погодяться. А надто що в розмовах про се беруть участь такі популярні й поважні люди, як міністри-соціалісти Церетеллі та Керенський. Треба сподіватися, що сим разом порозуміння дійде вже до щасливого кінця».

3. Другий Універсал Центральної Ради й Декларація Тимчасового Правительства

І порозуміння таки прийшло. По довгих нарадах, дебатах і торгуваннях з міністрами було вироблено текст нового Універсалу, в якому зазначалося зміст і характер Угоди.

Цей Універсал мав бути оголошений одночасно з Декларацією Тимчасового Правительства в Петрограді в один і той же день.

16 липня 1917 року в залі Педагогічного Музею відбулось урочисте засідання Центральної Ради, на якому Голова Генерального Секретаріату оголосив ці два історичні документи: Другий Універсал Центральної Ради й Декларацію Тимчасового Правительства.

Другий Універсал звучав уже так:

«Громадяне української землі! Представники Тимчасового Правительства повідомили нас про ті конкретні заходи, які задумує перевести Тимчасове Правительство в справі управи Україною до Установчих Зборів. Тимчасове Правительство, стоячи на сторожі завойованих революційним народом свобід, признаючи за кожним народом право на самоозначення та полишаючи остаточне усталення його форми Установчим Зборам, простягає руку представникам Української демократії й Центральній Українській Раді та закликує в порозумінню з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як всі, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що вибрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками інших народностей, які живуть на Україні, через їхні революційні організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що заступатиме інтереси цілого населення нашого краю.

Доповнена Центральна Українська Рада виділить наново споміж себе окремий відповідальний перед нею Генеральний Секретаріат, який буде предложений до затвердження тимчасовому правительству в характері представника найвищої краєвої власті тимчасового правительства на Україні. В сім органі будуть зосереджені всі права й засоби, щоб він яко представник демократії на цілій Україні й рівночасно яко найвищий краєвий орган управи міг виповнити складну роботу організації й будування життя всього краю в згоді з цілою революційною Росією.

У згоді з іншими національностями України й дючи на полі державної управи яко орган тимчасового правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом закріплення нового ладу, витвореного революцією.

Змагаючи до автономного устрою України, Центральна Українська Рада в порозумінню з національними меншостями України приготовлятиме проекти законів про автономний лад України для предложення їх на затвердження Установчим Зборам.

Зважаючи, що утворення краєвого органу тимчасового правительства на Україні забезпечує бажане наближення до Установчих Зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійсню-

вання автономії України до всеросійських Установчих Зборів.

Що ж торкається комплектування українських військових частей, Центральна Українська Рада матиме своїх представників при кабінеті міністра війни, в генеральнім штабі й при верховнім головнокомандуючім для участі при комплектуванню окремих частей виключно українцями, оскільки заходи в сім напрямі на думку міністра війни будуть можливі з технічного боку без нарушення бойової здатності армії.

Сповіщаючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка наділила нас своєю волею, разом з революційним правительством доложить усіх своїх сил, щоб довести край і зокрема Україну до остаточної побіди революції.

Українська Центральна Рада».

А декларація Тимчасового Правительства оповіщала:

«Вислухавши звідомлення міністрів Керенського, Терещенка й Церетеллі в українській справі, Тимчасове Правительство прийняло таке рішення:

Призначити в характері найвищого органу управи краєвими справами на Україні осібний орган — Генеральний Секретаріат, склад якого означить правительство в порозумінню з Центральною Українською Радою, доповненою на справедливих основах представниками інших народностей, що живуть на Україні, через їхні демократичні організації. Через оцей орган будуть здійснюватися заходи, що відносяться до життя краю та його управи.

Уважаючи, що питання про національно-політичний устрій України та про способи розв'язки на ній земельного питання, в межах загальної засади про перехід землі в руки працюючих, повинно бути розв'язане Установчими Зборами, тимчасове правительство поставиться прихильно до розроблення Центральною Українською Радою, доповненою згаданим вище способом, проекту про національно-політичне становище країни в такім дусі, як-то сама Рада уважатиме відповідаючим інтересам краю, а також про форми розв'язання на Україні земельного питання для предложення сих проектів Установчим Зборам.

Тимчасове правительство, узнаючи необхідним під час війни зберегти бойову єдність армії, уважає недопустимими заходи, котрі могли б нарушити єдність її організації й команди, як, напр., зміна тепер мобілізаційного плану шляхом негайного переходу до системи територіального комплектування військових частей або наділення командними правами якихось громадянських організацій.

Разом з тим правительство узнає можливим попирати далі найтісніше національне об'єднання українців у рядах самої армії або комплектування окремих частей виключно українцями, оскільки такі заходи на думку міністра війни будуть представлятися можливими під технічним оглядом і не зломлять бойової здатності армії.

В теперішній момент для більше планового й успішного осягнення сеї цілі тимчасове правительство уважає можливим притягнути до здійснення сього завдання самих вояків-українців і в цілі порозуміння з Центральною Радою можуть бути відкомандировані окремі делегати українці, котрі будуть приділені при кабінеті військового міністра, при генеральнім штабі й верховнім головнокомандуючім.

Що торкається військових українських комітетів на місцях, то вони здійснють свої функції на загальних основах, причому їхня діяльність повинна бути в згоді з діяльністю інших військово-громадських організацій».

4. Голівки міністрів за стільцем

Отже, з цього моменту Центральна Рада й Генеральний Секретаріат мали стати правнодержавними вищими інституціями на Україні.

І виходило так, що Російський Тимчасовий Уряд, не згодившись висловити своє принципіальне ставлення до ідеї автономії України, не згодившись на обмежені, поміркковані домагання українства в сфері адміністративного управління на Вкраїні, тепер примушений був не то що згодитись на ідею автономії, а на фактичне її здійснення.

Три посланці-міністри дуже уперто й настійно домагалися вставки в Універсал про «самочинне» здійснення автономії. Цим вони хотіли примусити й нас і других повірити, що признання Центральної Ради й Генерального Секретаріату вищими органами влади на Вкраїні ще не є автономія. Але це було подібне до того, як діти граються в піжмурки: заховають голівку за стілець і думають, що їх не видно. Ми згодились на вставку, ми удали, що не помічаємо трьох міністрів за стільцем. Хай собі тішаться тим, що все ж таки ніби не дали автономії (бо навіть же й не згадали про неї ні в Універсалі, ні в своїй декларації!). Нам не слова потрібні були, а факти. Факт же був той, що з моменту оголошення цих двох актів Україна мала окреме управління, окремий Уряд, відповідальний перед своїм революційним Парламентом. І Уряд, і Парламент мали складатися не тільки з українців, але й з представників усіх інших націй України. Отже, авторитетність і значення цих органів охоплювали вже всі шари населення України.

А це ж і була та сама автономія, від якої три міністри ховали свої голівки за стілець.

Але треба думати, що міністри й самі добре бачили, що поганенько сховалися. Сховались просто з досади, з амбіції, з бажання хоч словесно поставити таки на своєму: отже, нізащо не скажемо «автономія»! Хай буде хоч і федерація, а ми таки, як сказали, що до Установчих Зборів не скажемо цього слова, так і не скажемо.

Та ще й нас примусили самих себе за вуха нам'яти: «рішуче одкидаємо спроби самочинного здійснювання автономії України до Установчих Зборів». Знову, чисто, як діти: тато удає, що б'є маму за те, що побила синочка. Ми й на це згодились, зробили вигляд, що тато б'є маму за «самочинне здійснювання». А тим часом разом з трьома міністрами, з усією неукраїнською демократією України й усім Тимчасовим Правительством фактично те здійснювали. Правда, ми тим легше тепер могли «рішуче одкидати» «самочинність», бо не мали вже потреби для «самочинності», коли наші домагання здійснялись «законно» й перетворялись у правні форми.

І, розуміється, всі це бачили: й самі три міністри, й увесь Тимчасовий Уряд, і неукраїнська демократія. Але мусили удавати, що не бачили, й мусили згоджуватись з тим, чого не хотіли бачити.

5. Кому охота битись за чуже?

Крім того, що до неукраїнської демократії, то таке ставлення з її боку було тим легше, що значна частина її складалася з тих національностей, які вже не так дуже були зацікавлені в панування іменно р у с ь к о ї нації на Вкраїні. Це були євреї й поляки. Особливо євреї, чисто єврейські політичні партії поставились розсудливо, а деякі з них навіть прихильно до ідеї української державності. Не маючи самі претензій на національне панування на Україні; розуміючи, що при демократичному ладі пануюче становище повинна зайняти та нація, яка складає більшість населення; розсудивши, що українці не сьогодні, то завтра неминуче витиснуть панування руських, вони не мали ніяких підстав для боротьби з українством за панування руських. Вони прийняли в свою свідомість ідею української державності, як факт, як щось природне й неминуче, вклали її в свій світогляд, пристосували до неї с в о ї власні прагнення й цілком свідомо, рішуче й послідовно узнали себе громадянами Української Держави в тій формі її, в якій зазначалось в Універсалі.

З цього погляду цікаво зазначити резолюцію Бюро Окружного Південно-західного Комітету Єврейської Соціал-демократичної Робітничої Партії з 12 липня (н. ст.), в якій між іншим говориться:

«Виходячи з погляду, що всі нації Росії мають безумовне право на політичне й культурне самовизначення, Окружний Комітет вітає тривале змагання українського народу до самоорганізації на автономно-демократичних засадах.

Визнаючи гасло державного ладу в Росії на республікансько-федеративній підставі, Окружний Комітет уважає необхідним підтримувати у відношенню до України домагання національно-територіальної автономії сеї округи в етнографічних межах, у такім розумінню, що географічно ся автономія має обіймати одностайну територію, в якій більшість населення становлять члени української нації.

При сім у виборах до Центральної Установи представників України (сойм) має брати участь усе населення України, без різниці національності, а вибори мають бути загальні, рівні, безпосередні, тайні, без різниць статі й пропорціональні.

Для оборони інтересів національних меншостей, які живуть на Україні (руських, євреїв, поляків і ін.), вони повинні мати право автономно управляти національними справами, відокремленими від компетенції загально-державного парламенту, Українського Сойму й органів місцевого самоврядування. Тому нації меншостей утворюють місцеві органи національного самоврядування окружні, всеукраїнські органи й загально-російські — на персональних основах (представничий і виконавчий).

Головні основи територіально-політичної автономії України, національно-політичної автономії національних меншостей, межі компетенції автономних органів і публічні права мов тих націй у всіх державних, окружних і місцевих органах — установляються за згодою всіх живучих на Україні націй і мають бути затверджені всеросійськими Установчими Зборами через основне, загальнодержавне законодавство».

А на цій підставі єврейська соціал-демократія вважала необхідним, щоб:

«1. Тимчасовий Уряд признав Українську Центральну Раду й Генеральний Секретаріат автономними центральними органами української нації, як такої.

2. Українська Ц. Рада разом з представниками національних меншостей підготовила працю над організацією територіально-автономного ладу на Україні».

6. Пани-барони в обороні науки й справедливості

Таким чином перемогу українства було зафіксовано угодою з Російським Урядом, їй було надано правової сили й затверджено в юридичних актах державного характеру.

Лишалось тільки доповнити Ц. Раду представниками нац. меншостей, скласти відповідно до цього новий Генеральний Секретаріат, представити його на затвердження Тимчасовому Правительству, й український Уряд з сфери морально-правової влади переходив у юридично-правову.

Але це не вийшло так легко, як здавалося. Слово було ще за руською буржуазією. А вона мала деякі підстави бути невдоволеною таким розв'язанням тої справи, яку вона так, здавалось, хитро та міцно зав'язала в Петрограді на нараді делегації Ц. Ради з комісією Уряду. Страх же за революцію для неї був тільки глузливим аргументом: вона з величезною охотою й революцію зав'язала б у мішок та закинула на саме глибоке дно реакції.

Кадетські професори з люттю накинулись на міністрів, що їздили до Києва, особливо на соціаліста Церетеллі, головного провідника всієї цієї акції. Своїм звичаєм, вони виставили свою тяжку артилерію: юридичну науку. Акт угоди не має, мовляв, ніяких юридичних обґрунтовань, є не правосильний, не виразний, викликаючий багато тлумачень,— отже, з ним ніяк не можна згодитись.

Але вислухаємо самих панів професорів юридичної науки. Слово належиться п. барону Нольде, професору державного права Петроградського Університету:

«Я хочу, як юрист, зробити спробу здати собі справу з того, що вийшло.

Ні України, ні її Ради в Російськім праві до поїздки трьох міністрів не було. Кажуть, що їхнє фактичне існування представлялося дуже сумнівним, але на цьому не варто тепер настоювати. Угода, довершена трьома міністрами й убрана в форму Декларації Тимчасового Правительства з 15 липня (н. ст) і Універсалу Ради з 16 липня (н. ст.) не тільки накинула Раду Україні, але й Україну Росії».

Знов юридична мантія: російське право ніколи не знало України. Воно цілком забуло

Переяславський трактат, це забутливе «право».

Але вважайте, як п. барон зараз же непристойно показує з-під тої мантії свою буржуазну суть:

«Над тими мільйонами російських громадян і над тими найбагатшими областями російської державної території (підкреслення моє. — **Автор.**) угода трьох міністрів поставила власть, внутрішній устрій і компетенція якої викликають цілковите дивування».

Ну, розуміється, це страшне злочинство супроти бідних різних «баронів», що так любенько панували досі над тими «найбагатшими областями». І, розуміється, що це й було найважніше з усієї угоди, й, як побачимо далі, барони цього не забули.

Наш «юрист» незадоволений також обсягом влади Ц. Ради й Генерального Секретаріату:

«При означенню обсягу власті цих нових органів над Україною нема навіть фікцій: договір трьох міністрів просто признає, що Україною управлятиме Рада та її Секретаріат так, як самі знатимуть».

І це пани-барони також потім згадали. А поки що вони були страшно обурені за... науку.

Такого глуму з науки, з справедливості, з найкращих своїх почувань руська ліберально-професорська буржуазія не могла стерпіти й на цій підставі одкликала своїх міністрів з Уряду, утворивши міністерську кризу, розбивши коаліцію й тим самим одверто показавши, що ця коаліція мала служити для охорони інтересів не демократії, не революції, а інтересів буржуазії при революції. Коли ці інтереси було порушено, коли було вирвано можливість безоглядної експлуатації пануючим класом цілого краю, коли було раз поступлено дійсно д е м о к р а т и ч н о,— тут панове кадети до того розлютились, що загубили всякий такт, сором і навіть своє звичайне лицемір'я,— в критичний момент не тільки для російської революції, а для самої Російської Держави, в момент неудач на фронті й загрози наступу центральних держав і можливості зламання російської армії вони вчиняли заколот і замішання всередині самої Центральної влади.

7. Кривава плата за гнилу коаліцію

Цим замішанням скористувалась фракція большевиків Російської Соціал-демократичної Партії, рішивши активно, збройною силою виступити проти гнилого коаліційного Правительства з метою захопити владу в свої руки. Розрахунок їх був на те, що солдатські маси під сей час, коли на фронті вівся безглуздий наступ Керенського, коли центральні держави ламали останню силу опорності російської армії, коли невдоволення й утома в військах росли з кожним днем, що солдатські маси охоче й однодушно стануть на їхній бік. Але розрахунок іменно на цей момент мав і свій негативний бік. Іменно виступ у такий момент, коли Росія могла бути захоплена Гогенцолернами, викликав протест навіть у Ради Робітничих та Солдатських Депутатів, не говорячи вже про правіші групи демократії, й зустрів сильний опір з боку тої частини петроградського гарнізону, який не був під впливом большевиків. Три дні (15,16 і 17 липня н. ст.) ішов кривавий бій на вулицях Петрограда між прихильниками Уряду й большевиками.

Уряд переміг, купивши ту перемогу численними кривавими жертвами як з одного, так і з другого боку. Большевиків було на цей раз зламано, а ідею коаліційного Правительства ще раз підтверджено. На підставі постанови Ради Робітничих і Солдатських Депутатів Головою Уряду став Керенський, який і мав скласти новий коаліційний Уряд.

Виступ большевиків і поразка їхня надали сили буржуазним колам руського громадянства. Вони вже тепер ставили ще більші вимоги на свою користь, ніж раніше. Головну силу в боротьбі з большевиками складали козаки. Руська демократія хоч-не-хоч мусила або спиратися на цю силу, або ставати на грунт большевизму. Большевизму вона не могла й не хотіла прийняти, отже, мусила вибирати козаків. Козаки ж, розуміється, були ближчі до кадетів, ніж до есерів чи есдеків.

І таким чином руська демократія кров'ю пролетаріату заплатила за дальше панування визискуючого класу.

8. На підставі угоди

А тим часом у Києві йшла гарячкова, піднесена, незвичайна робота: на підставі угоди будувалася реально, наочно, в подробицях українська державність.

Було три головніші сторони цієї роботи. Перша: стати, дійсно, урядом української землі. Але не тільки урядуючим, наказуючим і вимагаючим урядом, але й організуючим, даючим, творячим. Усі скарги, незадоволення, болі, все безладдя, розхитаність управління й господарства, створені війною й революцією, все це ми одважно брали на себе, все це ми повинні були заспокоїти, уладнати, навести на тверду, нормальну путь. До нас сипались сотнями в день телеграми, заяви, прохання, вимоги; від урядовців, від інституцій, від громад, товариств і окремих людей. Вимагали часто абсолютно неможливого, вимагали такого, якого ніде ніколи в звичайних урядів не вимагається. Наприклад: щоб Генеральний Секретаріат наказав жінці прохача не зраджувати його й покинути своїх коханців.

Бо на нас дивились, як на свій уряд, свій, простий, народний, який до всякого болю може і повинен поставитись уважно, який має силу все зробити.

І це було досить трагічне становище. Бо ми тої сили матеріальної, фізичної все ж таки, не вважаючи на угоду, не мали. Ми все містились у тих самих двох закапелочках, де не було місця для двох столів. Ми навіть не мали ніяких засобів відповідати на ту масу звертань до нас.

Друга сторона нашої роботи була в остаточному порозумінню з неукраїнськими «меншостями». Без них ми, як сказано, не могли вважатися владою в с і є ї людності України; без них ми не могли мати відповідного довір'я й авторитету серед населення г о р о д і в; без них ми не могли мати затвердження нашого уряду Тимчасовим Правительством; а без

цього не могли мати відповідних фінансових засобів, без яких ніяке урядування, яке б моральне довір'я воно не мало, не могло проводитись успішно.

«Меншості», розуміючи це, старались на цьому виторговувати собі більше місць у Раді, в Секретаріаті, ставили різні принципові програмові вимоги, ціль яких була все та сама: обмежити правосильність Ради та Секретаріату й піддати нас під залежність від Петрограда. Вони все ж таки (крім єврейських партій) не могли примиритися з перемогою українства й все намагалися якось затримати її дальший поступ, загальмувати й тримати на status-quo.

Таке ставлення меншостей з одного боку й необхідність здобути якомога швидше «узаконення» державності й засобів для її будування, це вимагало від нас надзвичайного напруження нервів, такту, стриманості й разом з тим невтомної роботи й кипіння серед тисячі різних дрібних і великих труднощів.

І третя сторона: знов-таки та сама внутрішня самоорганізація творіння власних державних апаратів. Людей було мало; зняття, досвіду, уміння ще менше; відповідних для того матеріальних засобів зовсім обмаль.

А головне — людей мало.

Вже не було мови про партійність служащих у тому чи іншому Секретарстві. Есдек з радістю хапав есера й давав йому високу посаду, коли той виявляв якесь знання справи. Ради бога, людей!..— кричав кожний Генеральний Секретар. Людей і хоч трошки грошей, бо не можуть же люди помирати з голоду. Хай ні члени Ради, ні Генеральні Секретарі не одержували ніякої платні, вони якось могли існувати, але не можна ж було всю державну роботу ставити на грунт якогось аматорства, філантропії.

А ні грошей, ні помешкання, ні права користуватися державними засобами ми не могли мати, поки не відбудеться остаточне порозуміння з меншостями й затвердиться Петроградом.

І, нарешті, це порозуміння таки сталося. 25.VII (н. ст.) відбулося перше засідання комітету Центральної Ради, або, як звалось інакше, «Малої Ради» за участю представників неукраїнської революційної демократії.

Це був один із кращих моментів у співжитті різних національностей на Україні. Була до певної міри щирість у примиренню, було бажання дружнього співробітництва й творіння спільного діла, було бажання забути старі непорозуміння. І знов мушу підкреслити: особливо ця щирість виявлялась у представників єврейських організацій. Вони вже прийняли в свою свідомість Центральну Раду, як свій орган і виступали в ньому, як рівні члени його, з рівними правами політичними й національними: представник сіоністів промовляв староєврейською мовою, тим маніфестуючи й прихильність сіоністів до української державності й рівноправність єврейства в цій державності.

Нарешті, після кількох засідань, довгих дебатів і суперечок (29 липня 1917 р.) було вироблено й «Статут вищого Управління України», який мав бути представлений на затвердження Тимчасового Правительства й який визначав взаємовідносини між Ц. Радою, Генеральним Секретаріатом і Тимчасовим Правительством. Текст його такий:

«Статут вищого Управління України»

«На підставі згоди з тимчасовим правительством дня 16 липня (н. ст.) 1917 р.,— орган революційної демократії всіх народів України — Українська Центральна Рада, що має підготувати Україну до остаточного здійснення автономного ладу й довести її до Українських Установчих всенародних Зборів і російського Установчого Зібрання,— утворює Генеральний Секретаріат, який являється найвищим органом управи на Україні.

Діяльність Генерального Секретаріату зазначається тимчасово такими головними пунктами:

§ 1. Найвищим краєвим органом управи на Україні є Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, який формується Центральною Радою, відповідає перед нею і затверджується тимчасовим правительством.

§ 2. Формування Генерального Секретаріату Центральна Рада здійснює через свій Комітет.

§ 3. Центральна Рада затверджує Генеральний Секретаріат у цілості, висловлюючи йому довір'я.

§ 4. У склад Генерального Секретаріату входить 14 генеральних секретарів, а саме: секретарі: в справах внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних, юстиції, освіти, національних, торгу, промисловості, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контрольор і генеральний писар.

Примітка. *При секретареві в національних справах назначаються три товариші секретаря — від великоросів, євреїв і поляків. Товариші секретаря по ділах своєї нації мають право реферату й рішаючого голосу в сих справах у Генеральнім Секретаріаті. Товариші секретаря у національних справах затверджуються Комітетом Ради.*

§ 5. Свою власть Генеральний Секретаріат здійснює через усі урядові органи на Україні.

§ 6. Всі урядові органи на Україні підлягають власті Генерального Секретаріату.

Примітка. *Генеральний Секретаріат установляє, які органи, в яких межах і в яких випадках мають зноситися безпосередньо з тимчасовим правительством.*

§ 7. Всі урядові посади на Україні, коли вони не виборні, заміщаються Генеральним Секретаріатом або підвладними йому органами.

§ 8. При тимчасовім правительстві має бути статс-секретар для справ України, якого призначає тимчасове правительство по згоді з Центральною Радою.

§ 9. Статс-секретар має пильнувати інтереси України в усій роботі тимчасового правительства й в разі потреби пересилати законопроекти через Генеральний Секретаріат на розгляд Ц. Ради.

§ 10. Генеральний Секретаріат передає на санкцію тимчасового правительства ті законопроекти, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

§ 11. Генеральний Секретаріат передає на затвердження тимчасового правительства тимчасові фінансові обрахунки видатків на потреби України, які розглянула й ухвалила Центральна Рада.

§ 12. Тими коштами, які надходять на рахунок Центральної Ради, розпоряджається Генеральний Секретаріат по бюджету, ухваленому Центральною Радою.

§ 13. Генеральний Секретаріат ті справи, які він уважає найважнішими, передає на розгляд Центральної Ради.

§ 14. Діяльність Генерального Секретаріату, відповідального перед Центральною Радою, контролюється нею шляхом запитань по всіх справах.

Примітка: *Порядок запитань має бути зазначений окремим наказом.*

§ 15. У перервах поміж сесіями Центральної Ради Генеральний Секретаріат відповідає перед Комітетом Центральної Ради, який виконує всі її функції, окрім зазначеної в § 3-ім.

§ 16. Коли Генеральний Секретаріат не згоджується з постановою Комітету в якій-небудь справі, остання переноситься на розгляд Центральної Ради, яка скликається негайно.

§ 17. Коли Центральна Рада висловлює недовір'я Генеральному Секретаріатові, він подається у відставку.

§18. Всі акти Центральної Ради й Комітету контрасигнуються Генеральним Секретаріатом.

§ 19. Всі закони тимчасового правительства мають силу на Україні від дня проголошення їх у Краєвім Урядовім Віснику на українській мові.

Примітка: *В надзвичайних випадках Генеральний Секретаріат проголошує їх іншим способом.*

§ 20. Всі закони, адміністративні приписи й постанови, проголошені українською мовою, публікуються також і на мовах: російській, єврейській і польській.

§ 21. У справах внутрішнього розпорядку роботи Генеральний Секретаріат виробляє свій наказ».

З цим статутом мала їхати до Петрограда делегація Укр. Ц. Ради для затвердження його там і вирішення інших різних зв'язаних з цим питань. А так само подати на затвердження листу Ради Генеральних Секретарів, складену вже новою, поповненою 30% представниками неукраїнської демократії Ц. Радою з участю в Секретаріаті представників «меншостей».

Ліста була така:

Голова Генерального Секретаріату й Генеральний Секретар внутрішніх справ — В. Винниченко (у.с-д.).

Ген. Секретар хліборобства — Б. Мартос (у.с-д.).

Ген. Секретар судових справ — Вал. Садовський (у. с-д.).

Ген. Секретар військових справ — С. Петлюра (у.с-д.).

Ген. Секретар освіти — І. Стешенко (у.с-д.).

Ген. Секретар шляхів — В. Голубович (у. с-р.).

Ген. Секретар харчових справ — М. Стасюк (у.с-р.).

Ген. Секретар фінансів — Х. Барановський (безп.).

Ген. Секретар міжнаціональних справ — О. Шульгін (у. с-ф.*).

Тов. Ген. Секр. міжнац. справ по єврейських справах — І. Зільберфарб.

Тов. Ген. Секр. по польських справах — М. Міцкевич.

Ген. Контрольор — М. Рафес («Бунд»).

Ген. Секр. пошт і телегр — О Зарубін (рос. с-р.)

Ген. Писар — П. Христюк (у. с-р.).

Не обсаженими лишалися Секретарство праці й Торгу та Промисловості. Ці місця лишались для «меншостей», а саме для рос. с-д., які ще не могли вирішити свого остаточного ставлення до Ген. Секретаріату й участі у ньому.

Статс-секретарем для справ України при Тимчасовому Правительстві було вибрано П. Стебницького (у. с-ф.).

З Петрограда ж увесь час настійно домагалися швидшого порозуміння на Україні. Міністри-соціалісти хотіли довести справу до кінця, щоб бути заспокоєними хоч з цього боку. (Це домагання багато спричинилося до тої відносної лагідності, яку заявила під сей час руська демократія в Києві.)

З огляду на цю настійність, а надто на те, що ми й самі потребували якнайшвидшого довершення справи, Мала Рада, не дожидаючись остаточного вирішення тексту статуту Генерального Секретаріату, вирядила до Петрограда делегацію у такому складі: Голова Генерального Секретаріату В. Винниченко, Генеральний Секретар фінансових справ Х. Барановський і (від меншостей) Генеральний Контрольор — М. Рафес.

Остаточно вироблений і ухвалений Малою Радою текст Статуту мав бути переданий делегації по телеграфу.

Розділ XV.

Друга українська делегація до Петрограда

1. Танець руської демократії між ножами. — 2. Руський національний герой. — 3. Одплата кадетів. — 4. Не піддаватись провокації. — 5. Замість Конституції — Інструкція.

1. Танець руської демократії між ножами

В цей час у Петрограді бідна російська демократія танцювала небезпечний, невдячний танець «між ножами»: большевизмом і реакцією. Вона робила надлюдські зусилля, щоб не наштрикнутись і не впасти на той чи другий бік.

Правда, вбік большевизму впасти було менше небезпеки. Розбитий і розігнаний, він поховався по кутках і не смів подавати голосу. Зате реакції голос став удвоє дужчий, хазяйновитіший. Вона почувала себе, хоч і під демократичним вуалем, єдиною господинею Росії. Адже ця красуня мала побіч себе таких дужих і славетних лицарів, як руський кучеря-

* У. с-ф.-Партія «Українських соціалістів-федералістів» переіменована на останньому своєму з'їзді з партії «Укр. Поступовців». — Автор.

вий козак з нагайом, з диким гиком, з темнотою в душі й з другого боку — галантний антантський імперіалізм з своїми банками, гарматами, зобов'язаннями. Ці два лицарі були одним із тих ножів, яких хоч-не-хоч руська демократія повинна була дуже обережно обминати.

Отже, кадети після розбиття большевизму підбадьорились. Рожева (революційна) плівка на їхньому чорно-буржуазному тілі, яку вони як хамелеони принатурили були до обставин, тепер почала виразно, безсоромно, на очах у всіх, як шкура з гадюки, злізати. Сила і перемога була за ними. Без них ні руський козак, ні антантський імперіалізм ніякої підтримки не дав би демократії. Їхня участь в уряді була необхідна. Вони нічого не мали проти, щоб червоний прапор революції маяв над підприємством, в якому вони були б панами. На якийсь час ця вивіска була потрібна. Але всередині все червоне повинно було витерте, викинено й виметено. Таку умову ставила партія «народної свободи». Ніякої залежності від революційних організацій, ніякої відповідальності перед Радою Робітничих і Солдатських Депутатів. Уряд має бути відповідальний тільки «перед своїм сумлінням і Росією».

2. Руський «національний герой»

Вони навіть згоджувались, щоб на червоній вивісці стояло: «Керенський і К°». На цей час це була корисна фірма. Керенський тоді був національним руським героєм. Обивательщина його боготворила, засипала квітками, промови його ковтала вухами, носом, ротом.

У часи гострої боротьби кількох соціальних течій, у періоди невиясненості ситуації раз у раз у всіх націй з'являються так звані національні герої, яких обставинами випихає на гребінь хвиль. Вони легкі, як корок, й через те можуть триматися навіть на піні. Вони надзвичайно славолюбні й через те, опинившись на гребені, легко вірять у те, що вони вище за всіх, проймаються цією вірою й остільки проймаються, що своєю вірою заражають других. Славолюбність їхня примушує їх за всяку ціну й усякими способами триматись на найвищій точці. Для того вони голосно про себе кричать, метушаться, стають в позу перед масами внизу й обставляють свою особу різними урочистими процедурами, які гіпнотизуюче діють на обивателя.

Національні герої не люблять залежності від світоглядів,— класів, партій. Коли вони мають якісь переконання, а ті переконання перешкоджають їм триматись на піні, тягнуть їх донизу, вони охоче одривають од себе ті переконання, викидають їх, виходять з партій, стають ще легшими й возносяться ще вище. Вони охоче приймають відповідальність «тільки перед нацією та своєю совістю».

Керенський був типовим «національним героєм». Він був, як опука (м'яч),— легкий, гнучкий, податливий, він, налітаючи на якусь тверду стіну, й сам не розбивався й нічого не розбивав; він угинався тим боком, яким ударявся об стіну, прилипав до неї й одстрибував у другий бік; там теж угинався, зрівнювався з стіною, й знову одлітав.

Керенський охоче взяв на себе роль опуки між двома важкими, міцними, непримиримими стінами: революції й реакції. І яка твердіша й дужча була стіна, перед тою він угинався ширшою площею своєї круглої гнучкої істоти.

3. Оплата кадетів

Українська делегація прибула до Петрограда якраз під час складання нового уряду. Влади вже ніякої не було. Нікому було представляти наш Статут, домагатися затвердження. Спочатку ще лишались у кабінеті міністри-соціалісти, але й вони всі вийшли. Лишився сам Керенський, який літав од стіни до стіни, намагаючись цим зблизити їх.

Ця справа тяглась багато днів, які для делегації були ще тяжчі, ніж для Петрограда. Київ турбувався, хвилювався, щодня запитував делегацію по телеграфу, нетерпеливився, нервувався. Делегація розуміла стан Києва, але мусила сидіти й чекати.

А руська буржуазія в лиці кадетів вихилялась, вередувала, примушувала кланятись собі в ноги, ставила вимоги, торгувалась, коверзувала, як хотіла.

Нарешті, сторгувались. Відповідальність «тільки перед Росією та своєю совістю» і вся влада кадетам. Міністерство склалось. Головніші портфелі в руках буржуазних партій. Для фірми «коаліції» кілька соціалістів. Але без Церетеллі й Чернова. Чернов нелюбий був кадетам своєю аграрною програмою, а Церетеллі угодою з українцями й своєю відповідальністю перед Радою Робітничих Депутатів.

Серед умов було й українське питання. Кадети сласно потирали руки: ага, ось коли вони покажуть українцям «автономію»! Ось коли вони одплатять за те пониження, яке було їм нанесено Києвом.

І почалась одплата.

Насамперед, вони просто ласували тим, що довго не приймали нас. Кабінет уже склався, почав функціонувати, засідати, арештовувати большевиків, скасовувати постанови попереднього соціалістичного Уряду,— словом, уже жив Уряд. Але для української делегації все не було його нігде.

Нарешті, знайшовся й для нас. Призначено спільне засідання. Але не з Урядом, як можна! Тільки з урядовим юрисконсультом п. Гальперном і фахівцем по україножерству бароном Нольде. Ці два добродії мали представляти собою для нас Российський Уряд, його погляди, наміри й «предположения».

Ці погляди й наміри зразу ж стали нам видні, з першого ж засідання. Вони їх і не дуже ховали: скасувати угоду 16 липня й обмежити українські здобутки до найменшого мінімуму.

Статут Центральної Ради, ухвалений навіть неукраїнцями, здався їм просто смішним. Вони й не ховали свого сміху, вони його навмисне виставляли перед нами. Це — не автономія, навіть не федерація, а просто союз держав, цей Статут! Ніякої мови не може бути про його прийняття й затвердження. Навіть обмірковувати його не схотіли, просто з посмішкою одпихнули вбік і сказали, що вони самі нам напишуть, що нам треба, й це буде не Статут, а просто Інструкція. Хочете — приймайте; не хочете,— не треба.

Поводження панів становища було настільки образливе й обурююче, що делегація хотіла після перших же засідань перервати всякі балачки й їхати до Києва. Я, особисто, ніколи за все своє життя не мав стільки пониження, як за цей час перебування в петроградських урядових «приймних». Іноді думалося: з якої речі я, вільний, ні від кого незалежний чоловік, маю терпіти стільки образ від тих людей, які все моє життя були в моїх очах найгіршими, найшкодливішими людьми, до яких я раз у раз почував огиду й ворожість? З якої речі я маю на собі переносити найгірші сторони соціальної й психічної істоти сих людей?

Розуміється, коли б ішло про мою особисту справу, мої відносини з цими людьми кінчились би цілком інакше, так само, як і відносини інших членів делегації.

Але справа йшла не про особисті інтереси тої чи іншої людини. Отже, не особисті почування й узагалі не п о ч у в а н н я повинні були вирішувати наше поводження.

Ми бачили, що нас провокували, що нас навмисно, брутально й цинічно висміювали, ображали й викликали на обурення, на реакцію чуття. Кадетам хотілось, щоб ми вибухнули гнівом, плюнули їм у лице й перервали всякі переговори. Тоді б вони утерлись, потім закричали б на гвалт, кинулись на українство й придушили б його, як придушили большевиків. Силу вони за собою почували, а руська демократія, не стала б за таку справу, як українська, вступати до боротьби з ними.

4. Не піддаватись провокації

Ми виразно бачили «предположения» переможців. І це нас стримало від необережного кроку.

О, ні, панове кадети. Коли справа стоїть іменно так, то ви не діждетесь від нас результатів вашої провокації. Можете примушувати нас годинами просиджувати у ваших передпокоях; можете посміхатись, недбало пускати слова крізь зуби; можете напружувати всі ваші здібності, ви не примусите нас зробити те, чого вам бажається.

Ми рішили уперто, неодступно домагатись виразної відповіді й постанови, які б вони не були. Ми рішили взяти на себе всю мстливість господарів становища, яка б вона тяжка й образлива для нас особисто не була. Ми не надіялись на затвердження Статуту, на прийняття того, що було ухвалено в Києві. Дійсно, при тій ситуації, яка запанувала в Петрограді, при тій ролі, яку грали буржуазні кола, справді, смішно було думати, що ці кола згодяться на те, що було обіцяно зовсім при інших умовах, і н е н и м и обіцяно. Можна було тільки думати про те, щоб не дати зачіпки вирвати в нас у с е, щоб не дати їм права, хоч би формального, відмовитись від у с ь о г о, чого вони й домагалися від нас своїм провокаційним поводженням.

Стиснувши зуби, зацепивши всі почуття, делегація справилась з цією тяжкою задачею: не піддалась провокації. Кадети м у с и л и трактувати з нами, мусили додержуватись хоч з пристойності обіцянок своїх попередників.

Розуміється, це було не трактування, а шматування з гарчанням бідного «Статуту вищого Управління України». З нього лишились тільки клаптики, які добродії Гальперн та Нольде попідбирали, сяк-так позшивали й представили своїм панам. Ті ще дещо обгризли й з серцем тикнули нам... «Інструкцію Генеральному Секретаріатові». Підписав її той самий Керенський, який разом з Церетеллі приїжджав до Києва й давав широкі обіцяння й який тепер у Петрограді ввесь час утікав од делегації, ні разу не прийнявши її.

5. Замість Конституції — Інструкція

Точний текст цього документа такий:

«Т и м ч а с о в а І н с т р у к ц і я Г е н е р а л ь н о м у С е к р е т а р і а т о в і Т и м ч а с о в о г о П р а в и т е л ь с т в а н а У к р а ї н і.

1. До вирішення питання про місцеву управу Установчими Зборами призначається тимчасовим правительством на предложення Центральної Ради Генеральний Секретаріат, котрий є найвищим органом тимчасового правительства в справах управи Україною.

2. Повновласті Генерального Секретаріату розтягаються на губернії: київську, волинську, подільську, полтавську й чернігівську, з виїмкою повітів мглинського, суразького, стародубського й новозибківського; ці повновласті можуть бути поширені й на інші губернії або їх часті, коли заведені в сих губерніях на підставі постанови тимчасового правительства земські установи висловляться за бажаностю такого поширення.

3. Генеральний Секретаріат складається з генеральних секретарів по міністерствах для справ: а) внутрішніх, б) фінансових, в) хліборобських, г) просвітніх, д) торговельних і промислових і е) праці, а також секретаря для національних справ і генерального писаря; крім того, при Генеральнім Секретаріаті находиться для контролю в його справах генеральний контрольор, який бере участь у засіданнях Генерального Секретаріату з правом рішаючого голосу.

В числі секретарів не менше чотирьох повинні бути особи, які не належать до української національності.

При Секретаріаті для національних справ заводиться три посади товаришів секретаря з тим, щоб усі чотири найчисленніші національності України мали кожна свого представника в особі секретаря або одного з його товаришів.

4. Генеральний Секретаріат розглядає, розробляє й предкладає на затвердження тимчасовому правительству пропозиції щодо життя краю і його управи. Сі пропозиції перед їх предложенням тимчасовому правительству можуть бути винесені на обговорення Центральної Ради.

5. Повновласті тимчасового правительства у справах місцевої управи в сфері компетенції перелічених в § 3 міністерств здійснюються при посередництві генеральних секретарів. Ближче означення сих справ знаходиться в окремому додаткові.

6. В усіх справах, означених у передній статті, місцеві власті краю звертаються до Секретаріату, котрий, по зносинах з тимчасовим правительством, передає його розпорядки та вказівки місцевим властям.

7. Генеральний Секретаріат предкладає кандидатів на правительственні посади, які входять у круг справ, означених в § 5, і які обсаджуються по призначенню тимчасового правительства.

8. Зносини найвищих державних установ і окремих цивільних міністерств з Секретаріатом і окремими секретарями по приналежності, як рівно ж останніх з найвищими державними установами й міністерствами, відбуваються через осібного комісара України в Петрограді, якого призначає тимчасове правительство; таким самим способом направляються законодатні наміри й проекти, які відносяться лишень до місцевих справ України, як також і заходи загальнодержавного значення, що виникнуть в окремих міністерствах або обговорюватимуться в міжміністеріальних комісіях і будуть вимагати через спеціальне відношення їх до України участі представника управи комісара в тих комісіях.

9. В наглих і нетерплячих проволоки випадках найвищі установи й міністерства передають свої постанови місцевим властям безпосередньо, повідомляючи одночасно про ці розпорядки Секретаріат.

Підписали: міністр-президент Керенський, міністр судівництва Зарудний. Петроград, 4 (17) серпня 1917».

Таким способом замість Конституції ми мали Інструкцію.

Основним завданням цього кадетського твору було звести нанівець інститут окремої національної влади на Україні. Навіть саму ідею такої влади витерти з договорного акту.

Через це, насамперед, Генеральний Секретаріат було названо Генеральним Секретаріатом не Центральної Ради, не України, а Тимчасового Правительства. Психологія казуїстів і книжкових законників очевидно припускала, що назва може зв'язати, зобов'язати й перевернути дійсну суть справи. Але вони були консеквентні: Генеральний Секретаріат стає органом влади Тимчасового Правительства на Україні. Джерело його повновластей уже не є українська демократія, не з широких народних мас він дістає силу, а від Тимчасового Правительства. Отже, виходячи з цього, всі права належали тільки Генеральному Секретаріатові. Центральна ж Рада мала бути при ньому немовби якимось дорадчим приватним органом. Вона могла собі обмірковувати проекти «предположений», вироблених Генеральним Секретаріатом, але то ніякого значення мати не могло, бо ті «предположения» приймати чи одкидати мало право тільки Тимчасове Правительство.

Далі компетенція. Військова справа, комунікація, міжнародні зносини, продовольча справа, пошта й телеграф,— усе це виймалося з компетенції Генерального Секретаріату.

Призначати урядовців він не міг. Міг тільки «представлятн» їх на призначення своєму Урядові. Навіть не мав над ними влади, бо Тимчасове Правительство могло звертатися до сих урядовців, до місцевих властей, поминаючи Генеральний Секретаріат.

Територія — якраз та сама, яку кадетські професори намічали ще під час першої делегації; якраз оті самі «найбагатші області» не входили в сферу влади Ген. Секретаріату (Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія й Бесарабія).

Словом, уся Інструкція була ні що інше, як цинічне, безсоромне й провокаційне зламання угоди 16 липня й одверте бажання видерти з рук українства всі його революційні здобутки.

І, розуміється, делегація ні в одному пункті своєї згоди не дала. Ми рішуче й категорично до самого кінця обстоювали Статут, не сходячи з нього навіть у тих точках, які сама делегація вважала не конче потрібними для сього моменту.

Та й не мали ми повновласті давати чи не давати згоду.

Наше завдання було вирвати якесь рішуче, остаточне слово в Уряду. Це слово було: Інструкція. Добре. Ми своє зробили й везли те слово в Київ на вирішення Центральної Ради, чергова сесія якої спеціально для цього скликалась на 18 серпня (н. ст.).

І так само, як перша, не з легким серцем і не з добрим чуттям до Московії верталась і друга делегація на Україну*.

---

* Для зрозуміння деяких дальших моментів, мушу тут згадати про один характерний інцидент, в якому участь ворожих до українства «темних» і схованих сил дуже помітна.

В Петрограді під час перебування там делегації до мене приходили за інформаціями кореспонденти різних газет. Вважаючи пропаганду й вияснення суті українського руху обов'язком кожного українця на всякому місці, я приймав цих людей і давав їм інтерв'ю. Між іншим, прийшов і кореспондент великої бульварної французької газети «L'intransigeant». Я з ним розмовляв, як і з усіма іншими, нічого не підозріваючи. А треба зауважити, що Антанта дивилась і тоді без усякої прихильності на український рух, уважаючи його «німецьким витвором» і шкодливим для справи війни. Особливо ж і тоді гарячу ворожість виявляла Франція, представники якої тоді в Петрограді називали нас «якимись скаженими» (fous). І от, на моє диво, кореспондент цієї газети вклав мені в уста те, чого я ніяк не міг сказати, а саме, ніби в Центральній Раді є значна група германофілів, чи навіть, ніби більша частина Ц. Ради є германофільська. Або кореспондент щось перекрутив по нерозумінню, або... — , що мені здається найбільш правдоподібним,— він навмисне перекрутив, що в практиці бульварних газет трапляється на кожному кроці. Крім того, мені думається, тут було не без інспірації й порозуміння з буржуазними й реакційними руськими діячами,— це їм улегшувало зламати з нами угоду.

Соціоніка

*Характеристика міжтипних стосунків

Ділові

Це стосунки рівних партнерів. Повною мірою дружніми їх не назвеш, скоріше — товариськими. Перешкод у спілкуванні не виникає, можна сказати одне одному все, що завгодно. У цих стосунках завжди наявне почуття безпеки, бо кожен відчуває: партнер нічим не загрожує. А це дуже приваблює, надто коли людина живе у недружньому середовищі.

У рамках цих стосунків можливе ділове співробітництво. Але воно ефективне тільки за умови збігу підтипів, інакше словесна забава переросте у тиск на ті якості, які людина прагне у собі розвивати. Цей тиск завжди виходить від сильної функції партнера і сприймається як грім серед ясного неба.

Однак суперечки трапляються нечасто. Як правило, партнери прагнуть допомогти одне одному. В усякому разі запит на подання допомоги сприймається правильно. Але сама допомога подається недостатньо інтенсивно.

Ці стосунки — на середньому ступені комфортності. Проти такого партнера ніяких заперечень і в той же час і ніяких «за». Виникає відчуття розумного мінімуму, в якому відбивається задоволення від спілкування з рівним, не нудним партнером.

Цілковита протилежність

Дуже важко встановити потрібну психологічну дистанцію. Це вдається тільки тоді, коли партнери спілкуються вдвох. Поява третьої людини все руйнує: починається конкуренція міркувань, що переростає іноді у палкі суперечки. Нікому не хочеться втратити авторитет в очах слухачів, адже йдеться, як правило, про сильні функції партнерів.

Імпонує манера партнера поводити себе у товаристві, його сердечність, теплота. Це сприяє переходові на близьку дистанцію. При спілкуванні в групі психологічний клімат раптово починає змінюватись. Інтроверт поступово відчужується, відносини втрачають теплоту, стають формальними, з'являється настороженість. Обидва починають у душі жалкувати про попереднє довір'я.

Екстраверту здається, що його неправильно розуміють, ставляться упереджено. Це не може не дивувати, бо вдвох вони мали, здавалося б, цілковите взаєморозуміння. Інтроверт гасить активність екстраверта: в його голосі з'являються звинувачувальні інтонації, він вдається до різких висловлювань на адресу екстраверта, критикує його. Екстраверт намагається відповідати тим самим.

Ці своєрідні стосунки віддалено нагадують чергування напівдуальності з ревізією. У більш уразливій позиції скоріш за все тут перебуває екстраверт. З одного боку, він почувається «як у тилу ворога»: все сприймає на свій рахунок, побоюючись хибного кроку, викриття. А з другого — він не може не бачити, що його партнер — людина загалом порядна і добра. Уникнути взаємних звинувачень допоможе хіба що високий рівень культури партнерів.

Квазітотожність

Це стосунки співіснування за повного нерозуміння одне одного. Воно може бути мирним, особливо коли партнери логіки, або переходити до «з'ясування стосунків», якщо партнери — етики. Велике значення має і збіг підтипів. За підтипів, що не збігаються, у спілкуванні з квазітотожним виникає внутрішня напруженість, засудження його дій. Воно, щоправда, минається, коли партнери злучені однією справою і залежать одне від одного. Першу поступку, як правило, робить ірраціональний тип, а раціональний її приймає.

Квазітотожний партнер не зачіпає, як правило, ваших слабких місць. Загрози з його боку не відчувається. Але й рівності з ним також не відчуваєш, як з діловим. Він здається менш здібним, але в тих питаннях, які у вас не виходять, домагається чомусь значно більшого. Через це страждає самолюбство обох: таке становище сприймається як несправедливість.

Початок розділу «Соціоніка» див. у №№ 1—5, 7—8.

Найнеприємніше у цих стосунках — неможливість зрозуміти людину до кінця. Завжди виникає проблема «перекладу» її інформації на свою мову. Написане квазітотожним майже неможливо читати. Розшифровка його інформації забирає багато сил і здається марною. Твори квазітотожного не подобаються. Розмова з квазітотожним хоча й не утруднена, але задоволення не дає. Здається, що він усе спеціально заплутує, ускладнює чи спрощує, збиває на манівці.

Квазітотожні проте здатні знайти спільні теми для розмов, пообурюватись з одного й того ж приводу. Але вихід з важкого становища обирають різний. По деякім часі починає переслідувати відчуття змарнованого часу. Тому ніщо їх особливо не зв'язує, розлучаються легко, без жалю. Досить безбарвні стосунки, до яких добре пасує приказка: «у вас своє весілля, а в нас — своє».

Суперего

Стосунки поваги одне до одного. Суперего означає «над-я». Партнер сприймається як далекий і дещо загадковий ідеал. Його манери і напрям думок викликають інтерес. Складаються зовні досить прохолодні стосунки за внутрішньої симпатії.

Якщо немає теми для розмови, яка обох зацікавила б, спілкування набуває доволі формального характеру. Переважає бажання висловити свою точку зору, ніж послухати партнера. Створюється враження розуміння й інтересу до себе, хоча й підозрюєш, що він неглибокий.

Коли сталося зближення, характер відносин набуває нового, малоприємного вигляду. На словах розуміння, як правило, залишається добрим, особливо за підтипів, що збігаються. Насправді ж, виходить, нібито партнер робить все тобі на зло. Про свої наміри або не попереджають, або мало дослухаються одне до одного. Тому чинять протилежне тому, чого від них очікує партнер. Це може породити серйозні суперечки. Внутрішня схильність до партнера при цьому не зникає. Є надія, що ідеалу все-таки можна досягти.

Неабияк позначається на цих стосунках також екстра-інтраверсія партнерів. З двох екстравертів, що перебувають у стосунках суперего, один, як правило, невдоволений іншим, а також тим, що він мало приділяє йому уваги, надто зайнятий сторонніми справами. З двох інтравертів, як правило, одному вважається, що другий надміру нав'язливий, не залишає його у спокої. В обох випадках на близькій дистанції виникають непорозуміння і суперечки.

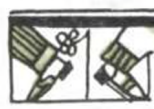

Конфліктність

Це стосунки прихованого, але назріваючого конфлікту. Ступінь психологічної сумісності — найменший. Одначе це помітно не одразу. Конфліктер швидше приваблює, ніж відштовхує. Він захоплює розвинутістю тих рис характеру, які у вас слабкі.

Контакт і зближення спочатку обом уявляються можливими. Але на цьому шляху постійно щось не йде на лад. Обдумуючи, чому ж ці спроби знайти спільну мову не вдаються, доходиш висновку, що причина нерозуміння не така вже значна, її легко усунути. Треба тільки докласти ще трохи зусиль, і він мене зрозуміє. Мимоволі переслідує бажання якимсь чином привернути до себе людину.

Однак ці спроби не що інше, як ходіння краєм прірви. Завжди загрожує небезпека впасти у неї — бути втягнутим у безплідні, виснажуючі суперечки. У цих суперечках конфліктери часто словесно б'ють одне одного по найуразливіших місцях. Увесь час є бажання щось довести, уточнити, договорити, а партнер, як на зло, не хоче тебе зрозуміти. Це викликає з часом глухе внутрішнє роздратування або нервозність.

Найгірше, що у партнерів, зв'язаних конфліктними стосунками, відсутня взаємодопомога на ділі. Вони зовсім не захищають одне одного проти атаки ззовні. Мається на увазі не словесний захист, а вміння зробити за партнера ту частину роботи, яка йому явно не під силу, припадає на його слабкі функції. Те, що бракує захищеності, особливо гостро сприймається в умовах ворожого зовнішнього середовища. Розлучившись з конфліктером після тривалих спроб знайти спільну мову, відчуваєш полегшення.

Віктор ГУЛЕНКО.

До наших читачів

Триває передплатна кампанія. Якщо наші змагання на терені популяризації новітніх наукових знань, національного відродження в Україні ви приймаєте, то просимо оформити передплату на «Науку і суспільство» на наступний рік. Підтримайте нас, а ми підтримаємо ваші прагнення до духовності, прагнення бачити синів і онуків ваших освіченими, свідомими, достойними громадянами суверенної держави.

Передплата на наш журнал завершується 31 жовтня.
Нова передплатна ціна на рік — 9 крб. 60 коп.
Ціна одного номера — 80 коп.

Перевірте своє серце і судини

З допомогою тесту, запропонованого американським кардіологом Е. Говардом визначте, чи схильні ви до серцево-судинних захворювань. Ґрунтується тест на офіційній статистиці і багаторічних дослідженнях вченого. Отже, оберіть одну з імовірних відповідей на наведені нижче запитання і підрахуйте кількість очок.

1. Ваш вік і стать?
   а) жінка віком до 55 років — 0 очок
   б) чоловік молодший 55 років — 1 очко
   в) жінка старша 55 років — 2 очка
   г) чоловік 55-65 років — 3 очка
   д) чоловік старший 65 років — 4 очка
2. Чи траплялися у ваших близьких родичів інфаркти або серцеві напади?
   а) у жодного віком до 60 років — 0 очок
   б) подібне спостерігалося в декого з близьких родичів, старших за 60 років — 1 очко
   в) в одного родича віком до 60 років — 2 очка
   г) у двох — до 60 років — 3 очка
   д) більш, ніж у двох до 60 років — 4 очка
3. Чи страждав хто-небудь з ваших близьких родичів од високого тиску, діабету, мав високий рівень холестерину в крові?
   а) ні — 0 очок
   б) так, один родич — 1 очко
   в) двоє — 2 очка
   г) більш, як двоє — 3 очка
4. Рівень холестерину у вашій крові
   а) до 4,9 — 0 очок
   б) від 5 до 5,9 — 2 очка
   в) 6—7,4 — 6 очок
   г) 7,5—8,2 — 12 очок
   д) вище 8,3 — 16 очок
5. Чи палили ви у минулому?
   а) не палив або кинув палити понад п'ять років тому — 0 очок
   б) кинув палити два-чотири роки тому — 1 очко
   в) кинув палити рік тому — 3 очка
   г) кинув палити кілька місяців тому — 6 очок
6. Якщо палите, то скільки сигарет протягом доби викурюєте?
   а) 10-20 сигарет — 9 очок
   б) 20-40 сигарет — 12 очок
   в) понад 40 сигарет — 15 очок
7. Яким повітрям дихаєте?
   а) чистим і вдома, і на роботі — 0 очок
   б) забрудненим лише сигаретним димом удома бо на роботі — 2 очка
   в) забрудненим лише сигаретним димом і вдома, і на роботі — 4 очка
   г) забрудненим сигаретним димом, автомобільними й промисловими викидами вдома або на роботі — 6 очок.
   д) забрудненим сигаретним димом, автомобільними й промисловими викидами і вдома, і на роботі — 8 очок
8. Ваш кров'яний тиск
   а) 120/70 або нижче — 0 очок
   б) 120/75—140/85 — 2 очка
   в) 140/85—150/90 — 6 очок
   г) 150/90—175/100 — 8 очок
   д) 175/100—190/110 — 10 очок
   е) 190/110 — або більше — 12 очок
9. Чи часто займаєтеся спортом?
   а) інтенсивно, чотири-пять разів на тиждень — 0 очок
   б) без напруги, чотири-п'ять разів на тиждень — 2 очка
   в) без напруги, в суботу і неділю — 4 очка
   г) без напруги, зрідка — 6 очок
   д) майже або взагалі ніколи — 8 очок
10. Ваша вага? (Норма-висота в см мінус 100)
    а) завжди була і є в нормі — 0 очок
    б) на десять процентів вища за норму — 1 очко
    в) на 20 процентів вища за норму — 2 очка
    г) на 30 процентів (або більше) вища за норму — 3 очка
    д) на 20 процентів (або більше) вища за норму зараз і у віці до 30 років — 4 очка
11. Часто нервуєте?
    а) Рідко і вдома, і на роботі — 0 очок
    б) іноді вдома, на роботі — ні — 3 очка
    в) іноді на роботі, вдома — ні — 5 очок
    г) іноді і вдома, і на роботі — 7 очок
    д) як правило, вдома або на роботі — 9 очок
    е) звичайно, і вдома, і на роботі — 12 очок
12. Чи хворієте на діабет?
    а) вміст цукру в крові у нормі — 0 очок
    б) підвищений або знижений вміст цукру в крові — 2 очка
    в) захворювання діабетом до 40 років, сувора дієта, інсулін — 5 очок
    г) захворювання діабетом до 30 років, дієта, інсулін — 5 очок
13. Вживання алкогольних напоїв, у тому числі пива
    а) ніколи або зрідка, не більше одного-двох разів на місяць — 0 очок
    б) не більш, як п'ять разів на тиждень, у малих дозах — 2 очка
    в) майже щодня більше трьох чарок вина або літр пива, або 100 грамів горілки — 4 очка

0-20 очок — ризик серцево-судинного захворювання малий.

21-50 очок — середній рівень ризику, слід позбутися деяких поганих звичок.

51-74 очка — ризик досить великий, негайно змініть спосіб життя!

75 або більше очок — дуже великі ступінь ризику і ймовірність серцево-судинного захворювання.

Переклав Г. НОСОВ.

Перевірка методу Я. Яворського

Друкуючи у четвертому номері інтерв'ю з фітотерапевтом Я. З. Яворським, котрий висунув нову гіпотезу виникнення раку, ми пообіцяли ознайомити читачів з результатами перевірки його методу в Київському НДІ онкології МОЗ УРСР. Розповідає його директор, доктор медичних наук професор В. Л. ГАНУЛ:

«Згідно з розпорядженням республіканського Міністерства охорони здоров'я у клініці нашого інституту починаючи з вересня 1989 року протягом шести місяців перевірялася ефективність лікування 33 онкологічних хворих за методом старшого інженера Інституту ботаніки АН УРСР Я. З. Яворського. Відбирали хворих комісійно, тобто жодного пацієнта без згоди Я. З. Яворського на лікування до нього не оформляли. Зрозуміло, серед хворих були тільки ті, хто сам виявив бажання лікуватися цим методом.

Комісія, створена з провідних фахівців інституту, констатувала такі наслідки апробації методу. На момент виписки із стаціонару у 23 із 33 хворих злоякісний процес явно прогресував, у 11 — перебіг хвороби суттєво не змінився, в одного спостерігалося деяке зменшення перифокального запалення навколо пухлини. Виписавшись із стаціонара, хворі лікувалися амбулаторно під наглядом Я. З. Яворського. На кінець червня 1990 року з-поміж 33 пацієнтів Яворського померли 16 чоловік, у решти під час останньої контрольної перевірки виявлено явне прогресування злоякісного процесу.

Крім того, до нашого інституту звернувся ряд хворих, які раніше лікувалися у Я. З. Яворського амбулаторно. Зокрема, Щ., 64 років під впливом надрукованої в журналі «Україна» статті відмовився від запропонованої йому операції з приводу раку товстого кишечника і протягом кількох місяців лікувався у Я. З. Яворського, точно й послідовно виконуючи всі його призначення. Захворювання перейшло в IV стадію з метастазами в печінку, через що хворому рекомендоване лише симптоматичне* лікування.

Комісія неодноразово просила, щоб Я. З. Яворський продемонстрував хворих, у яких до початку лікування його методом діагноз «рак» підтверджувався б гістологічними дослідженнями. Проте він так і не спромігся цього зробити. На основі клінічних досліджень ми дійшли висновку, що метод Я. З. Яворського не справляє протипухлинного впливу. З актом висновків комісії Я. З. Яворський ознайомлений, підписати його відмовився».

Останнім часом авторитет офіційної медицини значно знизився. Учених-медиків часто звинувачують (інколи небезпідставно) в упередженості до нових методик. Враховуючи це, а також ажіотаж, який виник навколо методу Яворського після публікації у пресі, зокрема і в нашому журналі, Міністерство охорони здоров'я вирішило апробувати метод у ще одній, незалежній від Київського НДІ онкології медичній установі. Ось який лист ми отримали з міністерства:

«У зв'язку із статтею «Хвороба віку відступає?», надрукованою у вашому журналі (№ 4, 1990), Міністерство охорони здоров'я УРСР повідомляє, що клінічну апробацію методу Я. З. Яворського буде завершено у вересні цього року. Про її наслідки редакцію буде повідомлено додатково.

Заступник міністра В. Г. ПЕРЕДЕРІЙ».

Враховуючи, що поліграфічний цикл нашого журналу з незалежних від редакції причин становить кілька місяців, з наслідками повторної перевірки методу Яворського ми плануємо ознайомити читачів у номері 11 або 12 за ц. р.

Добова норма харчування людини
(у грамах)

Хлібобулочні вироби	330
Картопля	265
Молоко і кефір	450
М'ясо або риба	50
Цукор і кондвироби	100
Масло	15
Сир	20
Яйце	40
Свіжі овочі і фрукти	660

* Симптоматичне лікування — в онкології зводиться до зняття симптомів, передусім болю, коли раковий процес зайшов так глибоко, що видалити пухлину вже немає змоги. — Ред.

...До лазерної акупунктури

Мистецтво голковколювання бере свій початок ще за кам'яної доби

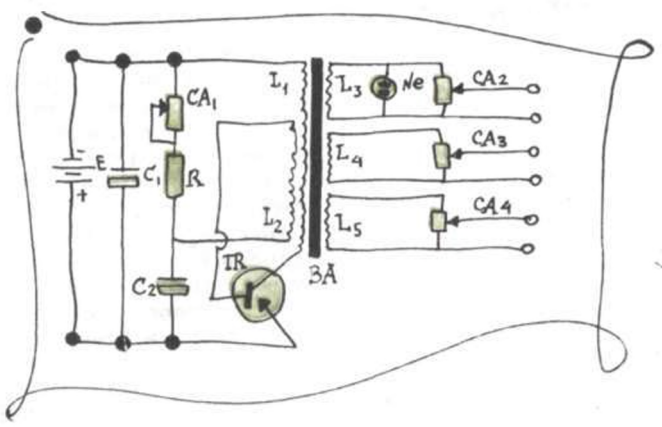

Схема електростимулятора

Знайдена археологами кам'яна голка наштовхнула науковців Китайської академії традиційної медицини на думку, що акупунктура існувала принаймні ще десять тисяч років тому. 1500 років до н. е. почали користуватися бронзовими голками.

Писана історія голковколювання налічує понад два тисячоліття. До III століття до н. е. відносять класичну китайську працю «Нейцзін» («Трактат про внутрішнє»), у 18 томах якої викладено медичні відомості того часу, зокрема основи чженьцзю, тобто голковколювання і припікання. Про глибину і мудрість свідчить, наприклад, такий вислів з трактату: «Завдання медицини полягають у тому, щоб виліковувати хворих і зміцнювати здоров'я здорових». Мовлено також, що в разі правильного користування методом чженьцзю лікувальний ефект настає так само закономірно, як «вітер, що здійнявся, очищає небо від хмар». У трактаті вміщено наказ імператора про введення в ужиток золотих і срібних голок для голковколювання.

У VI столітті нашої ери акупунктура поширилась у країнах Азії і лише в XVI столітті цей метод з'явився в Європі.

Отже, в Китаї та інших країнах Сходу голковколюванням спрадавна користувалися як лікувальним засобом. Легенда оповідає, що за царювання імператора Фу Сі, котрого китайці вважають своїм прабатьком, один його підданий, селянин, працюючи в полі, випадково влучив мотикою по своїй нозі. І — о диво! — позбувся головного болю, що мучив його з дитинства (очевидно, він страждав на мігрень). Цей випадок не пройшов повз його увагу, і дуже швидко чутки про чудодійний засіб поширились округою. Люди, які терпіли від головного болю, били себе камнем по нозі, і багато кому це допомагало. Невдовзі Фу Сі доповіли про відкриття його підданого. Обізнаний у науках володар замінив удари каменями на голковколювання.

Однак було помічено, що лікувальний ефект настає, коли подразнюють тільки певні місця на тілі людини. Специфіка акупунктури полягає саме у дії на певні точки. Це строго локалізовані, обмежені щодо розмірів ділянки шкіри і прилеглих тканин, на які можна спрямовувати різні способи впливу для поліпшення життєдіяльності окремих органів чи систем організму. Введенням голки, припіканням чи натискуванням на акупунктурні точки можна регулювати роботу людського організму. Наприклад, збільшити або зменшити частоту серцевих скорочень, знизити або підвищити артеріальний тиск. Усе залежить від правильного вибору і сполучення точок акупунктури, сили та тривалості дії на них.

А. Основні технічні характеристики.
1. Форма вироблюваних імпульсів прямокутна. 2. За опору 10 кОм напруга головного імпульсу становить 20 В. Тривалість головного імпульсу — 0,7 мс, інтервал між імпульсами — 0,1 мс. 3. Максимальна частота вихідних імпульсів — 100 Гц, мінімальна — 0,1 Гц.

Б. Принципова схема генератора.
ТР — тип МП39 з коефіцієнтом $\beta \geqslant 80$; трансформатор ВА — Е-подібний із стрижнем, що має перетин 6×8 мм; котушка L_1 має 170 витків, дріт діаметром 0,3 мм; котушка L_2 має 170 витків, дріт діаметром 0,14 мм; котушки $L_3=L_4=L_5$ мають по 1700 витків кожна, дріт діаметром 0,07 мм; потенціометр $CA_2=CA_3=CA_4$—68 кОм; резистор R 1 кОм; конденсатор C_1—100 мкФ; конденсатор C_2 — 27 мкФ; сигнальна лампочка Не — типу NHO=4C або лампочка, що використовується в індикаторах.

Найважливіша вимога методу — строго індивідуальне лікування не тільки для кожного хворого, а й для кожного дня хвороби.

Поштовхом для розвитку акупунктури послужило відкриття в 1972—1975 роках особливих речовин у центральній нервовій системі з винятково високою болезаспокійливою активністю — так званих ендогенних опіоїдів (ендорфінів, енкефалінів, диморфінів), тобто речовин природного походження, схожих на опіати. Деякі вчені називають їх «вбивцями болю», бо за своєю тамуючою активністю вони набагато перевершують морфій. Виявилося, що голковколювання сприяє виділенню цих речовин в організмі і тим самим тамує біль. Хоч у багатьох східних країнах цей метод з давніх давен використовувався як засіб проти болю, лише після цього відкриття в Європі й Америці звернули серйозну увагу на можливість усувати гострий і хронічний біль голковколюванням. Нині хірурги проводять деякі оперативні втручання під акупунктурним знеболюванням, або сполучають його із звичайним наркозом, зменшуючи у такий спосіб кількість наркотичних препаратів.

Цей метод лікування дуже ефективний в разі функціональних розладів нервової діяльності, надто неврастенії. Необхідно підкреслити, що він справляє регулюючу дію через нервово-рефлекторні механізми, не виключено також, що виділювані опіоїди благотворно діють на емоції людини. Однак ефект акупунктури зумовлюється й виділенням багатьох інших біологічно активних речовин. Деякі з них стимулюють діяльність імунної системи. Цим пояснюється дієвість методу при лікуванні багатьох запальних захворювань, алергічних станів.

Найвідомішими, надійно перевіреними часом засобами впливу на точки акупунктури є точковий масаж, голковколювання спеціальними голками (здебільшого сталевими) і прогрівання. Порівняно з класичним голковколюванням і припіканням електрична дія на точки акупунктури є «молодою», бо з'явилася лише в кінці XVII століття. Нині цей спосіб трансформувався в окремі різновиди, що дістали назву електропунктури (електростимуляція точок) і електроакупунктури (глибока електростимуляція точок крізь введені голки).

Використання електростимуляції приваблює передусім можливістю діяти на інформаційні, регуляторні процеси в організмі, позаяк електричний струм певних величин можна розглядати як фізіологічно адекватний подразник нервових структур. Більша ефективність електростимуляції порівняно з голковколюванням пояснюється тим, що пропускаючи електричний струм, можна сильніше діяти на відповідну кількість рецепторних утворень навіть у тому разі, коли локалізована точка не зовсім точно. Перспективним є застосування ультразвуку і лазерного випромінювання, яке, до речі, має виняткові фізичні властивості.

Деякі прийоми рефлексотерапії (точковий масаж і прогрівання) лікар може порекомендувати для самостійного виконання хворими. Вони допомагають позбутися деяких неприємних явищ (втоми, больових відчуттів, порушень сну тощо) і поліпшити загальний стан людини. За порадою фахівця можна користуватися й портативними електростимуляторами для крізьшкірної (безголкової) електронейростимуляції. Вони являють собою електронні генератори імпульсного струму для впливу на рефлексогенні і больові зони. Наводимо схему електростимулятора з книги «Иглоукалывание» (переклад з в'єтнамської). М., Медицина. 1988.

Віктор ЛИСЕНЮК,
кандидат медичних наук, доцент.

Польське фіаско Івана Грозного

Не так давно по телебаченню демонструвався французький серіал «Графиня де Монсоро». Захоплюючий сюжет про події бурхливого періоду французької історії. Боротьба феодальних угруповань з королівською владою, змови, шляхетні рицарі і прекрасні дами... Та фільм цікавий ще й тим, що один з його головних героїв — король Генріх III — має безпосередній стосунок до нашої вітчизняної історії. Адже за кілька років до подій, зображених у фільмі, Генріх балотувався на вакантний трон Речі Посполитої.

Головними претендентами тоді були: австрійський принц, наш знайомий Генріх Валуа (він тоді ще був французьким принцем) і російський цар Іван IV Грозний. Його кандидатура підтримувалась переважно шляхтою, яка сподівалася, що цар приборкає свавільних магнатів. Грозний не відмовлявся зайняти трон Речі Посполитої, щоб об'єднати три сусідні країни в єдину державу. Ідеологи з царського оточення посіхом розробляли легенду про давні родинні зв'язки московських володарів і Ягеллонів, які буцімто також були Рюриковичі. І як спадкоємець давньоруських князів, Іван вимагав передати Росії Київ «для нашого царського іменування». А майбутнє іменування царя і великого князя було дуже промовисте, бо територіальний епітет «київський» передував «владимирському, московському», а вже за ними ішло «король польський і великий князь литовський». Все це, звичайно, ніяк не пасувало польсько-литовським феодалам. Крім того, вони були добре обізнані про розправу царя з російськими боярами. Тож після складної боротьби царя забалотували, польсько-литовський трон посів Генріх Валуа.

Невдовзі Генріх отримав звістку про смерть брата, французького короля Карла IX, відтак із жменькою французьких шляхтичів таємно втік до Франції.

...Уже на першому етапі нових виборів короля Іван IV знову стає головним кандидатом шляхти. В особі російського царя вона сподівалася знайти «нового Ягайла»— знаряддя проти великих феодалів та гаранта власних прав. Шляхта Литви й Польщі мала деякі розбіжності: якщо перші сподівалися повернути за допомогою царя східні землі, що після Люблінської унії відійшли до Польщі, то другі прагнули одержати від нього нові землі для феодальної колонізації. Та не зголошувалися вони в питанні про Генріхову спадщину. Так, цар знову зіткнувся з Генріхом Валуа, щоправда, не з ним особисто, а з його передвиборними обіцянками, так званими «Генріховими артикулами». Бо, щоб сісти на вакантний трон, Іван IV мусив підтвердити права і вольності, записані в «Артикулах». Та саме цього цар і уникав.

А події навколо трону Речі Посполитої розвивалися драматично: запекла боротьба партій, таємні змови з кандидатами — монархами Росії та Австрії, перехоплювання гінців, демарші урядів. Становище ускладнювалося й тим, що Генріх юридично ще залишався польським королем. Доповнювало картину й те, що частина промосковської партії схилялася до кандидатури сина царя — Федора.

Цар добре розумів, що чекає на сина у Польщі, крім того, головним кандидатом залишався він. Іван IV вирішив зволікати з конкретною відповіддю, поки суперечки між феодалами Речі Посполитої не скінчаться кризою. Ось тоді вони й приймуть його умови.

Тим часом події набували стрімкого розвою. Магнатська партія, всупереч волі шляхти, проголосила королем австрійського Габсбурга — імператора Максиміліана II. Шляхта обурилася. Відтепер їй конче потрібен був свій кандидат, з яким вона пішла б проти магнатів та Габсбургів. Позиція царя була для неї незрозуміла, а на переговори вже забракло часу... І тут погляди шляхти зосередилися на постаті, на яку досі майже не звертали уваги — трансільванського воєводи Стефана Баторія. Баторій довго не вагався, прийняв умови шляхтичів і був проголошений королем.

За таких обставин Грозний робить рішучий крок. Пропонує литовцям сепаратне обрання на великокняжий стіл царевича Федора. Він намагається відірвати од Польщі литовські землі разом з давньоруськими. Литві також подобалась кандидатура Федора, але розривати унію з Польщею місцеві феодали не бажали.

А Польща вже сповзала до прірви громадянської війни. Загони шляхти зайняли Краків, захопили королівські регалії. Частина магнатів завагалася. Баторій діяв рішуче, і був коронований. Цей король добре відомий у нашій історії...

Володимир ВОЛОДАРСЬКИЙ.

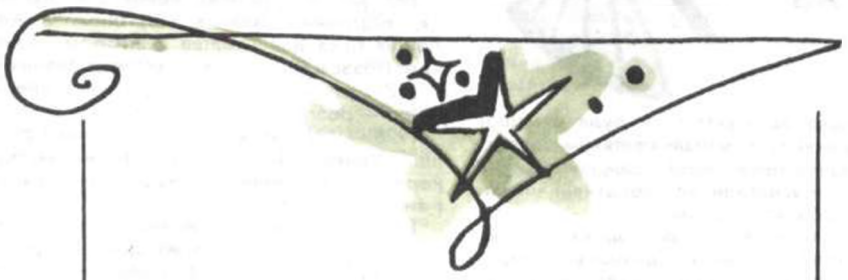

Каштан

(15.05 — 24.05; 12.11 — 21.11)

Каштан вродливий, швидше декоративний, але не намагається приворожити оточуючих своєю красою. Вимагає простору, сповнений сил, жвавості. Наділений від народження почуттям справедливості, будь-яке порушення її є для нього спонукою до протесту. Він готовий обстоювати свою правоту всіма засобами, незважаючи на наслідки. З неприязністю ставиться до поміркованості, до усіляких тактичних і дипломатичних хитрощів, чим часто мимохіть настроює проти себе людей. За браком гнучкості у спілкуванні з людьми часто змінює заняття й часто розчаровується, про що довго пам'ятає, через надмірну вразливість і чутливість.

Попри настирливість і витримку, не буває впертим. Передбачливий, завдяки чому уникає матеріальної скрути. Великого значення надає моральності, схильний до пуританства, хоча й не позбавлений певної чутливості. Несподіваним у ньому є потяг до комфорту. Іноді справляє враження непристосованої до життя людини, але це тільки результат неприязні і недовіри до самого себе та інших.

Каштан часто не в змозі порозумітися і часто має репутацію недобросовісної людини. Можливо, це пов'язане з його пристрастю вражати інших. Вимагає щирого кохання, але сам може покохати по-справжньому тільки один раз, через що йому важко знайти щастя. Потреба в коханні і водночас страх перед тим, що його не покохають, ускладнюють його стосунки з партнером. Його комплекси проявляються у зухвалій поведінці, часто незрозумілій для оточуючих.

Спостережливий, швидкий і точний, але не схильний до мрій і філософських роздумів. У його житті багато що залежить від оточення. Повністю розкриває здібності тільки тоді, коли знаходить у своїх близьких співчуття і розуміння.

Риси народжених під знаком Каштана: відвага, реалізм, спостережливість, організаторські здібності.

Під цим знаком народились: Вольтер, Руссо, Бальзак, Генрі Фонда, П'єр Кюрі, Ломоносов, Стівенсон.

Жасмин

(01.05 — 14.05; 03.11 — 11.11)

Моторний, товариський, привертає до себе увагу розкутою і вмілою бесідою, незалежно від свого бажання опиняється в центрі уваги.

Завжди саме від нього чекають створення невимушеної атмосфери у товаристві. Всі вважають його людиною врівноваженою і без життєвих проблем. Але тільки близькі знають, який він чутливий і вразливий. І як не силується Жасмин приховати це, він від народження — песиміст.

Те, що в інших є недовірою, перетворюється в нього на розсудливість, і звідси й дії насторожені й далекоглядні.

Він, як ніхто інший, цінує дипломатію, розуміє її перевагу, тяжіє до гармонійних стосунків з людьми. На жаль, ці щедроти рідко проявляє у власному домі. Тут він прагне бути незалежним. Не любить почувати себе зв'язаним, не полюбляє обмежень, бо обов'язки засмучують його, попри те, що він завжди підкоряється їм. Йому притаманне почуття відповідальності, однак воно не завжди викликає в нього найкращий настрій. Життя у шлюбі з Жасмином нелегке. Тим більше, що він швидко розчаровується, стає упередженим. Любить дітей і чудово почуває себе з ними. Не чекає багато від життя, з дітьми пов'язує великі надії. Найбільш складні питання вміє пояснити їм просто й зрозуміло. Робить це старанно і розсудливо. Діти приносять йому в житті найбільшу радість і задоволення. Жасмин не є матеріалістом, але часто непогано заробляє. Не боїться праці, його інтелігентність, кмітливість високо цінується начальством.

Риси народжених під цим знаком: критичний розум, інтелігентність у поєднанні з фантазією, інтуїція.

Під знаком Жасмину народилися: Макіавеллі, Сенкевич, Фрост, Мартін Лютер Кінг.

Гороскоп Сталіна

Зараз часто запитують: чи була в нашої країни можливість піти іншим шляхом розвитку? З огляду на тему нашої розмови питання стоїть так: чи існували альтернативні шляхи розвитку особистості Сталіна?

Існували, якби він обрав шлях Світла. У цьому разі — цілковита відмова від влади, трансформація, трансмутація мислення, перемога над лихою зіркою Антарес, тобто цілковите зруйнування її якостей шляхом духовного осяяння (добрий Юпітер з зіркою Скат), повернення до духовних традицій, батьківського дому, до альтруїзму, релігійних витоків. Усе це дало б йому щастя й миролюбну вдачу. Він, не виключено, став би священиком, проповідником, релігійним місіонером, але найкращий для нього шлях — шлях аскета, відлюдника, прочанина.

Шлях Білого Місяця дав би йому достеменне розуміння Світової гармонії, справедливості. Він міг би стати третейським суддею духовного плану, пройшовши всі приниження і осуд, відмовившись від любові, жінок. І перебрав би на себе все це як хрест, як тернистий шлях образ, ганьби і осуду, причому дорога його мала пролягати через Тібет і Росію.

Але набагато легше було піти шляхом пітьми, Чорного Місяця, Ліліт, 9-го дня Місяця...

Зірки рівно і байдуже позирають на всіх. Ми самі обираємо свій шлях у Світовому Колесі Життя, обираємо його щодня, щодня стоїмо на роздоріжжі. Але є ще і Світові цикли, від яких залежить історія.

Чорний Місяць насилав на нього випробування і спокуси кожні дев'ять років: вперше у 1888 році, коли він повинен був утратити віру в навколишній світ, релігію — Точка Життя пройшла по Нептуну. Ми вже говорили, що у дво-трирічному віці він зазнав першого стресу, душевного потрясіння, в результаті чого набув батьківсько-материнський комплекс і втрату авторитету батьків — точка гріха і випробувань торкнулася питання батьків і релігії. У десять років мало бути перше кохання, втрата віри у власні сили, висміювання і після того — ненависть до всіх жінок.

Основні події і уроки життя відбулися до 14 років, тут і прагнення до справедливості (11 років), і перше падіння (11—12 років), і перше усвідомлення значущості своєї особи, вплив на оточуючих і перша спокуса, спокушання духу в 13—14 років. 1903 рік — відречення від коренів, 1917 рік — Чорний Місяць у домі влади і мети, але незмога добитися звеличення через погане розташування Юпітера.

Інші показники — щасливі.

Квітень 1922 року — Сталіна обрано Генсеком. У 1921 році його Білий Місяць вшосте повертається на своє місце, готуючи грунт для його авторитету. 1922 року Юпітер відіграв вирішальну роль з Ураном, Плутоном і Чорним Місяцем — наявні несподівана влада, успіх, удача, здобуті за допомогою спокуси, за підтримки мас, але зруйнування особистості, найближчого оточення і шлюбу.

1924 рік — п'яте повернення Чорного Місяця, підтримка планет Плутоном — смерть Леніна була для Сталіна фактором позитивним. Позасвідома магія, підйом душевних сил.

1927 рік — Плутон підтримує Венеру і Марс — розгром опозиції.

1928 — 1929 роки — сильний вплив Прозерпіни, Урана і Плутона. Руйнування народних коренів і родинних витоків. Колективізація і знищення села.

1933 рік — шосте повернення Чорного Місяця збігається з приходом Гітлера до влади (30 січня 1933 р.). Внутрішнє повернення до проблем Зла.

1935 рік — включається руйнівний цикл Марса, Венери і Сатурна, повернення Білого Місяця.

1936 рік — сприятливі дії Юпітера і Сатурна. Укріплення влади й авторитету. Конституція СРСР. Цілковите закабалення країни.

1937 — 1938 роки — включився лиховісний вплив зірки Антарес, котра загасила добрий вплив зірки Скат. Абсолютний культ особи, руйнування коренів, витоків, традицій. З'явився страх за втрату влади, як у Мао Цзедуна (Мао добре знався на астрології. Всі свої кардинальні невдачі він переносив на народ. Іноді в гороскопі лідера постає така критична ситуація, коли вирішується питання: — Я — або народ. Я — або інший). Наслідок — чистка партії. І ще — повернення Сатурна на своє місце, тобто є туга, самотність, цілковите оновлення внутрішнього стрижня особистості, боротьба з ворогами.

Таємне самовиправдання.

1939 рік — душевна пригніченість, виявлення неприхованих противників і спокушання спільниками. Але, з іншого боку, чарівність особистості, успіхи в дипломатії. Договір про дружбу з Гітлером.

Друга світова війна. Поділ Європи. Пакт Молотова — Ріббентропа. Включення Точки Гріха на Урані, перевірка на міцність духовних переконань.

1940 рік — рік вірогідної втрати авторитету, влади, програш. Повернення старих проблем, відплата. Результат: програш у фінській війні.

1941 рік — сьоме повернення Чорного Місяця. Руйнівний цикл Антареса, Меркурія й Нептуна. Особливо чітко це виявилося у переддень 22 червня 1941 року. Обмани союзників, втрата чутливості, нездатність прийняти рішення і включитися в ситуацію. Хвороба. Перевірка духу на незламність. Але все ще не втратили на силі дипломатичні здібності у спілкуванні з масами, любов народу й регенерування фізичних сил організму — перегодом можлива втрата дипломатичності й руйнування особистості.

Початок грудня 1941 року — несподіваний прояв особистої волі, поновлення влади і цілі. Час прийняття несподіваних рішень. Марс укріплює лінію Небесного Меридіана: взяття влади. Цикл Урана (Управителя Росії) також сприятливий. Перемога під Москвою.

1942 рік — Нептун дає ілюзію і руйнує дух (можливі запої). Юпітер знову втрачає силу — втрата авторитету, амбіції. Поразка у Харкові, на Північному Кавказі.

Грудень 1942 року — січень 1943 року. Успішні маневрені дії. Допомога народних мас і зміцнення особистості. Енергія і сила.

Цього часу дався взнаки позитивний вплив Кармічних вузлів Місяця, Хірона, Плутона і Марса, гальмування шкідливого впливу Антареса і дев'яте повернення Білого Місяця, Селени.

Несподіване врятування народу, перемога під Сталінградом.

1942 — 1943 роки — Точка Життя йде за Сонцем — цілковите духовне розкриття. Творчий цикл, котрий трапляється один раз у житті.

Липень 1943 року — обертання Марса, відчутний вплив Плутона, Хірона, Урана та Нептуна. Настає оновлення фізичних сил. Повернення сімейних проблем у негативному варіанті. Байдужість, дипломатія, сила слова й підтримка народу, але й несподівані втрати і удари. Хвороба судин. Перемога у битві на Курській дузі.

1944 — 1945 роки — довготривалий позитивний вплив Юпітера і Марса. Успіхи у сфері влади, авторитету, волі, воєнних дій і сили.

Квітень — травень 1945 року — Плутон, Юпітер, Меркурій, Венера, Марс і вузли дають у сукупності таке: сила слова, вияв відвертої боротьби і дружби енергійно впливають на ситуацію, активне мислення. Стійка влада і перемога авторитету. Зміцнення особистості, волі, програма на прийдешнє. Таємна реалізація дипломатичних програм.

У цей же період: перевірка мети й захоплення владою. Ілюзія світового значення особистості.

1946 рік (близько 67 років) — втілення програми майбутнього — те, що закладається цього часу, має бути зараховане Сталіну у майбутньому — і таємне, і наявне.

1947 рік — розрив між Духом і Душею — метання, внутрішній неспокій, знесилення.

1949 рік — десяте і останнє у житті Сталіна повернення Білого Місяця, Селени, на своє місце. Довготривалий дисонанс між Сонцем і Сатурном. Вступ у вік Сатурна.

1949 — 1950 роки — час останнього духовного оновлення, остання можливість вийти на шлях Самозречення. Довготривала втрата стрижня. Метання. Сильний прояв батьківського комплексу. У найгіршому випадку — туга, страх перед майбутнім і смертю, абсолютна втрата особистості, занепад.

1950 рік — останнє повернення Чорного Місяця, Ліліт, остання перевірка на міцність, останні поваби чи злодіяння, котрі будуть записані в його Майбутнє, в історію.

І, нарешті, 1953-ій рік... Містерія Смерті.

Його кончині передували два затемнення — Місячне затемнення 29 січня 1953 року в десятому, руйнівному, градусі Лева — воно торкнулося його Нептуна, що могло дати йому тяжку і таємну хворобу від отруєння.

Більш важливим є часткове сонячне затемнення 14 лютого 1953 року о 4 годині 10 хв. за московським часом, котре не спостерігалося на широті Москви. Воно сталося у 26-му градусі Водолія і кап у кап збіглося з «Жеребом Потаємного» Сталіна, уразивши його найсприятливішу планету — Плутон, в котрої черпав він сили життя.

Повний Місяць 28 лютого в орбіті Сонячного затемнення посилив удари. Сонце й Місяць (світила) уразили первісне положення Юпітера, Урана і Меркурія, що повинне було спричинити судинну хворобу, раптовий удар і втрату влади.

На початку березня до гороскопу було залучено всі найважливіші планети разом з Місячними вузлами, і так звана Хрестова ситуація завершила Містерію його смерті.

А тепер побіжне порівняння гороскопу Сталіна з гороскопами деяких його соратників і противників.

Сталін — Каганович.

Чому у першу чергу — Каганович? У їхніх гороскопах найбільше збігів. Сфера впливу одне на одного була така: Сталіна завжди спокушав Каганович, його авторитет. Каганович був для нього таємницею, духовним наставником і носієм ідей. Їхня взаємодія у владі скидалася на розділене правління двох братів — Юпітера і Плутона; влада і сила, Таємна і Наявна. Цілковитий збіг форми мислення. Трансформація особистості Сталіна відбувалася крізь осяяння, відкриття Кагановича — і навпаки: перевороти, відкриття, нові події Каганович планував згідно з особистістю, смаками і потребами Сталіна.

Показники: Ліліт Кагановича — Сонце Сталіна; Юпітер Кагановича — Плутон Сталіна і Меркурій Кагановича і Сталіна — в одному градусі. Асцендент і Венера Сталіна — Уран Кагановича; Венера Кагановича — Висхідний Місячний вузол Сталіна.

При накладанні їхні гороскопи дають справжній Хрест — Кармічну руйнівну програму.

Сталін — Берія.

Сатурн і Місяць Сталіна у поєднанні з Сонцем Берії. Асцендент і Венера Сталіна в поєднанні з Юпітером Берії.

Збіг гороскопів дає таке: дуже сильний вплив батьківсько-материнського комплексу Сталіна на дух Берії. Він своєю програмою виявляв комплекси особистості Сталіна. Сталін для Берії був прихованим авторитетом. Цілковитий збіг по всіх руйнівних лініях комплексів.

Сталін — Вишинський.

Вишинський був духовним провідником особистості і мислення Сталіна. Гостре відчуття ворогів і спільників Сталіна — реалізація повного взаєморозуміння у потаємних питаннях. Сильний вплив по всіх диявольських проблемах через Чорний Місяць.

Сталін — Троцький

Духовна програма Троцького у взаємодії: затемнення особистості Сталіна, обопільна роздратованість, вибуховість, активна неприязнь і втрата сил. Воля Троцького проти життєвої програми Сталіна.

Сталін — Хрущов.

Сталін був авторитетом для Хрущова, для його сприйняття світу, але виявлення волі Хрущова потрапляє у дисонанс з особистістю й оточенням Сталіна. Хрущов був у захваті від програми майбутнього Сталіна, але і повинен був очорнити її — він виявився тією людиною, котра першою вбила у нього кілок — на XX з'їзді партії в лютому 1956 року.

П. ГЛОБА і Г. ГЛОБА.

Мандрівка у мерзозой

— Увага, колеги! — Головуючий дзенькнув олівцем по карафці. — Продовжимо нашу роботу. Гіп, тобто головний проектувальник, доповів нам про свій проект. Феноменально! Просто бракує слів...

— У мене є! Запитаннячко. — В глибині залу підвівся молодик. — Чи досліджувався грунт, на якому передбачається спорудити об'єкт?

Гіп, людина невизначеного віку, кивнув:

— Ясно, на що товариш натякає. Так, мушу визнати: у певні часи подеколи траплялося, що окремі наші проекти мали підпору не стільки знизу, скільки згори...

— Тобто, просто кажучи, базувалися на піску,— уточнив молодик. — От і я питаю: чи випробовувався грунт?

Гіп поблажливо всміхнувся, неначе маститий академік на наївне белькотіння студента.

— Вчасно треба приходити, добродію. Я доповідав: авжеж, обгрунтування нашого об'єкту передбачене — після його побудови.

— А чи не запізно? — молодик вийшов наперед з якимось приладом, схожим на аматорський проектор.

— Ви нам тут що, кіно крутитимете? — нахмарився головуючий.

— Винайдений мною прилад,— не знітився молодик,— інтроскоп — дає змогу робити глибинний зондаж у просторі і часі.

Колективізми

Що твердіша людина, то важче їй розчинитись у колективі.

Тому й не вистачає робочих рук, що вони до всього не доходять.

Хто носить камінь за пазухою, в колективі не розчиниться, а опуститься на дно.

Зараз важко комусь закрити рота, бо всі хочуть їсти.

Йосип ТЕПЛИЦЬКИЙ.

Винахідник клацнув тумблером — у повітрі над головами президії з'явилося зображення. Розміром із звичайний кіноекран, але об'ємне.

— Обстежимо місцину майбутньої забудови. Зараз ми занурилися у самісінькі надра. Темне царство Плутона. Важкі осадові породи давньої геологічної епохи. Кембрій. Карбон... — Доповідач покрутив ручку. — А це вже ближче до наших часів — якийсь десяток мільйонів років тому. Сліди первісної флори і фауни: рослинного світу, кістяки перших земноводних. Прариба. Праптах...

Присутні вже не гигикали — уп'ялися поглядами в екран.

— Посунемося до спіралі еволюції ще ближче. Немає меж могутності вінця творіння — людини. Те, що природа нагромаджувала мільярди років, вона підкорила за лічені десятки. Дрімучі ліси... (На екрані — пустелі). Неосяжні водойми... (На екрані — висохлі річища). Жахливі наслідки цивілізації... (На екрані — звалища промислових відходів). Як бачите, природні прошарки межують з намулами, часи потепління з періодами зледеніння. (На екрані руїни — купи будівельного сміття, завалених стін, уламки ліпнини). Схоже, це фундамент якоїсь культової споруди. Певне, часів мерзозою.

Молодик знову клацнув — у повітрі зависло якесь багно — *таке натуральне, що здавалося, ось-ось хлюпоне* у зал. Передні відсахнулися.

— Родючим чорноземом наділено людину, але вона не схотіла взяти милості від природи — затопила його штучними морями. Тепер тут, як бачите, штучні болота. Нашарування скам'янілих рослин. (На екрані — кукурудза). Залишки реліктових тварин. (На екрані — кістяки корів, свиней, овець). Тара, щедро уживана печерними істотами епохи палеоліту. (На екрані — купи пляшок). Первісні знаряддя праці, що збереглися до наших часів. (На екрані — лопати, тачки, фанфари). От як, на вашу думку, що це таке?

Виникла вертикальна ребриста конструкція.

— Кістяк динозавра? — припустив хтось.

— Підйомний кран, засипаний у котловані будівельниками. А як гадаєте, що поховано в оцих дерев'яних ящиках, помережаних загадковими письменами? Племінний вождь з його причтом? Ні, автоматична лінія складання автомобілів...

У залі запала тиша.

— Тек-с... — вимовив головуючий. — Динозаври, ієрогліфи... А для чого, власне, ви нас тут просвіщали? Який це має стосунок до нашої теми?

— Як який? Я продемонстрував винайдений мною новітній засіб дослідження земної кори.

— Помилилися, добродію! Ваш глибоконауковий симпозіум у сусідній аудиторії. А тут, даруйте, розглядають не якісь картини туманної давнини.

Молодик склав свій інтроскоп і вийшов.

— Ач, чим нам тут баки забивали! — не вгавав головуючий. — Руїни, болота, звалища, сплюндрована флора і фауна. Проте нас цим не залякаєш! — Він дзенькнув об склянку. — Ми тут обговорюємо не якийсь міф, а цілком конкретний, реальний проект будови століття, під який можемо вибити у держави солідні гроші: поєднання Карпат з Уралом, тобто штучного Карпатсько-Уральського хребта. Є пропозиція: покласти хребет за основу. Хто за?..

Савелій ЦИПІН.

Питання руба

Скільки часу можна працювати по-новому?

Чи не тому ми багато чого не маємо, що все — у наших руках?

Чому ж не пожити як у Бога за пазухою, якщо це потрібно для блага Вітчизни?

Якщо хтось почав добре жити, отже, не додивилися?

Працював за двох. Чому ж стільки браку?

Олександр ПЕРЛЮК.

Кому належить пріоритет?

У № 11 журналу «Наука і суспільство» за 1989 рік опубліковано доповідну записку В. П. Затонського на ім'я В. І. Леніна і коментар до неї С. Дерев'янка. Всіляко вітаючи позицію журналу, спрямовану на висвітлення маловідомих сторінок історичного минулого нашого народу, хотілося б звернути увагу на одну неточність.

Автор публікації «Галицьке дійство скінчилося...» вважає себе першовідкривачем згаданого документа. Але ще 1969 року у Львові вийшла друком монографія А. Д. Ярошенка «В. І. Ленін і революційний рух на західноукраїнських землях», в якій на стор. 129—130 читаємо: «У зв'язку з вимушеним відступом радянських військ із західно-українських земель голова Політбюро ЦК Компартії В. П. Затонський 23 вересня 1920 р. звернувся з листом до В. І. Леніна, в якому інформував його про обстановку, що склалася, а також про ті заходи, які мав намір вжити ЦК КПГ для дальшого розгортання комуністичного руху». Тут же вказувалося і місце знаходження документа: архів Інституту історії партії при ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, спр. 35, арк. 10—12.

Що ж до причин і наслідків радянсько-польської війни й усього комплексу стосунків між двома народами від Жовтневої революції і до наших днів, то вони потребують глибокого і неспішного вивчення, над чим і працюють нині вчені Радянського Союзу і Польщі у складі спеціально створеної комісії.

Ярослав МЕНДУСЬ.

м. Київ.

Наші кольори

Для дискусії про українську національну символіку, гадаю, цікавим є такий факт. Газета «Киевская мысль» 25 вересня 1914 року опублікувала замітку: «Заборона українських кольорів». У ній говориться:

«Надійшло розпорядження адміністрації про заборону друкування українських афіш та плакатів із паперу синьожовтого кольору чи з бордюром таких же кольорів».

Царські чиновники, як бачимо, заборонили жовто-блакитні кольори як українські. То чи варто уподібнюватися їм?

Анатолій ЗБОРОВСЬКИЙ.

Перешкоди на шляху технічного прогресу

Рушієм технічного прогресу є наука. Це — аксіома. Але як, справді, її фінансують. Відомо, наприклад, що чисельність наукових працівників СРСР і США приблизно однакова, одначе, відомо і те, що фундаментальними дослідженнями у США зайнято приблизно вдвічі більше вчених, ніж у СРСР. Зверну увагу й на такий факт: фондоозброєність учених в Америці втричі вища, ніж у нашій країні. Варто зазначити також, що 37 процентів галузевих інститутів СРСР не мають своїх дослідних виробництв та експериментальних баз.

Висновок, як бачимо, невтішний: ну як наші науковці працюватимуть на заокеанському рівні, якщо відстаємо і в кількості учених, зайнятих фундаментальними дослідженнями, і у фондоозброєності, і в потужності наукової та експериментальної баз. 11 мільярдів карбованців виділила держава на розвиток науки у 1990 році, це — 2,3 процента бюджету. Цього, звичайно, замало, отже, відставання нашим ученим за такої умови, мабуть, не подолати.

Незважаючи на те, що Радянський Союз посідає перше місце у світі за кількістю наукових працівників і друге — за кількістю винаходів, країна відчутно відстає від Заходу за масштабами і темпами впровадження тих винаходів у виробництво. На ідеї ми аж надто багаті — це факт! Скажімо, лише 1988 року зареєстровано 14 відкриттів, що свідчать про неабиякі досягнення в галузі ядерної фізики, медицини, біології, фізичної хімії, електроніки, геології та геохімії. Та, на превеликий жаль, шлях від відкриття до промислового виробництва у нас настільки забюрократизований, що поки науковець ним пройде, зарубіжні партнери запропонують готові вироби.

Скажімо, розробили наші вчені технологію лазерного випалювання напівпровідникових матеріалів. Це здійснили вчені Казанського фізико-технологічного інституту спільно з Інститутом фізики напівпровідників. Публікації про відкриття привернули увагу світової громадськості. Американці одразу ж, тільки-но почули про це на симпозіумі в Олбані, взялися за втілення ідеї у виробництво. А ми... Ми повернулися до свого ж відкриття лише після того, як дізналися, про успішне його запровадження американцями. Таких випадків, на жаль, чимало.

Отже, біда нашої науки не лише в тому, що фінансується вона гірше, ніж, скажімо, у США, а ще й у тому, що ми не квапимося запроваджувати наші відкриття у виробництво.

Анатолій ЛАУТА.

«З особливим задоволенням читаю розділ «Соціоніка». Цікаво було б знати, до якого типу особистості належали відомі люди сьогодення або ті, що визначали нашу історію, наприклад, Сталін та інші!»

А. РИГАС.

м. Біла Церква.

Хто за назвою?

Перш ніж відповісти на це запитання, хочу ще раз попередити: не слід асоціювати особу, що дала умовну назву типу, з будь-якою людиною, котра відноситься до нього. До того ж умовні назви не завжди збігаються у різних дослідників, і дискусії тривають(наприклад, доведено, що Наполеон не був «Наполеоном», а належить до типу «Жуков», проте назва у багатьох випадках традиційно зберігається). Тож краще користуватися науковими термінами, прийнятими серед соціоніків і психологів.

Отже, Й. В. Сталін — логічно-сенсорний інтраверт («Горький»). К. Маркс — інтуїтивно-логічний екстраверт («Дон Кіхот»). М. С. Хрущов — сенсорно-етичний інтраверт («Дюма»). А. Д. Сахаров — логіко-інтуїтивний інтраверт («Робесп'єр»). В. О. Яворівський — етично-інтуїтивний екстраверт («Гамлет»). В. І. Ленін та І. Мазепа сенсорно-логічні інтраверти («Жуков»). М. С. Горбачов та І. Ф. Драч — сенсорно-етичні екстраверти («Наполеон» — «Толстой»). Л. І. Брежнєв — інтуїтивно-логічний інтраверт («Бальзак»). Б. М. Єльцин і Р. Рейган — логіко-інтуїтивні екстраверти («Лондон»). Т. Г. Шевченко та О. П. Довженко — етико-сенсорні інтраверти («Драйзер»). М. Тетчер і Дж. Буш — логіко-сенсорні екстраверти («Штірліц»).

До редакції звертаються також з проханням надати соціонічну допомогу або придбати відповідну літературу, щоб глибше ознайомитися з соціонікою. На жаль, ми не маємо такої змоги. Тому повідомляємо адресу, за якою ви зможете одержати вичерпну відповідь і допомогу: 252133, Київ, бул. Лесі Українки, 26, «Діпросільмаш», сектор зовнішніх зв'язків, Гуленко Віктор Володимирович, Тел. 295-42-14.

Володимир СЕРГІЄНКО

1. Щільність рідини і газів; 2. Між материком Південна Америка та архіпелагом Вогняна Земля; 3. Капище; 4. Купер; 5. Ламінарна; 6. 38—46 см; 7. До біології; 8. Ріо-Колорадо; 9. В Ірані.

Відповіді на кросворд, вміщений у № 8 ц. р.

По горизонталі: 5. Декорт. 6. Пропан. 10. Проблема. 11. Індосант. 12. Ексод. 13. Політ. 16. Козуб. 17. Капітал. 19. Базар. 20. Пенал. 21. Титаніт. 22. Пасат. 24. Октод. 27. Редиска. 31. Веста. 32. Тітка. 33. Феска. 36. Діапазон. 37. Текстура. 38. Афронт. 39. Панама.

По вертикалі: 1. Скабіоза. 2. Арсен. 3. Кредо. 4. Епістола. 5. Директ. 7. Нуніус. 8. Галоп. 9. Ліміт. 13. Паритет. 14. Ліпарит. 15. Тапіока. 17. Катар. 18. Летка. 23. Автопарк. 25. Отертрал. 26. Феміда. 28. Діана. 29. Скетч. 30. Октруа. 34. Узанс. 35. Скрап.

Читайте у наступному номері:

Що ж таке національне життя? Бесіда з вченим

Корінь і крона української мови

Куди подіти відкриття?

З історії української символіки

Крок до космодрому. Із щоденника Юрія Крикуна

До причин самогубства М. О. Скрипника

Науковець фотографує думку...

Відродження нації. Продовження публікації книги В. Винниченка

Козацтво: походження й етапи розвитку

Шановні учасники конкурсу-вікторини «Перемога»!

Журі конкурсу повідомляє, що з вини працівників редакції у № 7 ц. р. журналу не були надруковані запитання четвертого туру. Отже, конкурс проведено не у п'ять, як оголошувалось, а в чотири тури. Просимо вибачення за таке упущення.
Нагадуємо, що конкурс завершено в № 8. Підсумки оголосимо у грудневому номері.

Журі конкурсу.

На 1-ій стор. обкладинки — народ на вулиці. Матеріал кандидата психологічних наук М. Слюсаревського читайте на стор. 19.
Фото В. ОРЛОВА.

Головний редактор
Ю. Г. РОМАНЮК

Редколегія:
Б. М. ГИЧКО
(відповідальний секретар)
В. І. ІВЧЕНКО
(заступник головного редактора)
С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ
В. П. КУХАР
І. Д. ЛЕПША
(редактор відділу)
Ю. М. ПАХОМОВ
М. В. ПОПОВИЧ
А. М. СЕВЕРИН
В. І. СЕРГІЙЧУК
К. М. СИТНИК
Е. В. СОБОТОВИЧ
Н. В. СУКМАНСЬКА
(редактор відділу)
К. С. ТЕРНОВИЙ
О. К. ФЕДОРУК
А. О. ЯЦИШИН

Редактори відділів:
В. С. БАНЦЕР
І. Д. ЛЕПША
О. Ю. ПОЛІЩУК
В. І. ПУСТОВОЙТ
Н. В. СУКМАНСЬКА

Літературний редактор
С. В. ЯНКО

Коректор
Т. Д. МУРАВИЦЬКА

Художнє оформлення та художній макет
Р. Є. БЕЗП'ЯТОВА та
Г. П. ФІЛАТОВА

Здано до набору 28.06.90.
Підписано до друку 14.08.90.
Формат 70×108 1/16.
Папір офсетний № 1. Офсетний друк.
7,7 ум. друк. арк.
16,5 ум. фарб. відб.
9,7 облік.-вид. арк.
Тираж 54 700 прим.
Зам. 045.
Ціна 55 к.

252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.
Тел. 441-88-13, 441-88-25, 441-88-09.
Адрес редакции: 252047. Киев-47, проспект Победы, 50.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Ежемесячный научно-популярный журнал общества «Знание» Украинской ССР «Наука и общество» (на украинском языке), № 9, 1990 г.

Издательство «Радянська Україна»

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

До уваги керівників підприємств, медичних установ, учбових закладів!

Київське виробниче об'єднання «Електронмаш» готове подати допомогу

- підприємствам, що потерпіли від стихійного лиха;
- лікарням і поліклінікам у створенні інформаційних центрів;
- учбовим закладам, що організовують учбові класи, у постачанні обчислювальної техніки та пакетів прикладних програм на пільгових умовах.

Київське виробниче об'єднання «Електронмаш»:

- реалізує керуючі обчислювальні комплекси СМ1420 та СМ1810 різних модифікацій, а також спеціалізовані комплекси на їх базі;
- постачає автоматизовані робочі місця будівельного проектування АРМ2.01.03 і машинобудівного проектування АРМ2.01.04 (на бажання замовника комплектує АРМи кольоровими графічними станціями «Радіанс» французької фірми «Жиксі»);
- здійснює пуско-налагодження і комплексне технічне обслуговування постачених обчислювальних машин.

ВСІ УГОДИ УКЛАДАЮТЬСЯ НА ВЗАЄМОВИГІДНИХ УМОВАХ!

Наша адреса: 252180, м. Київ-180, вул. Велика Окружна, 4.

Телефони: 474-12-37, 475-95-24.

КИЇВСЬКЕ ВО «ЕЛЕКТРОНМАШ» ім. В. І. ЛЕНІНА

Українське рекламне агентство

55 к.
Індекс 74330

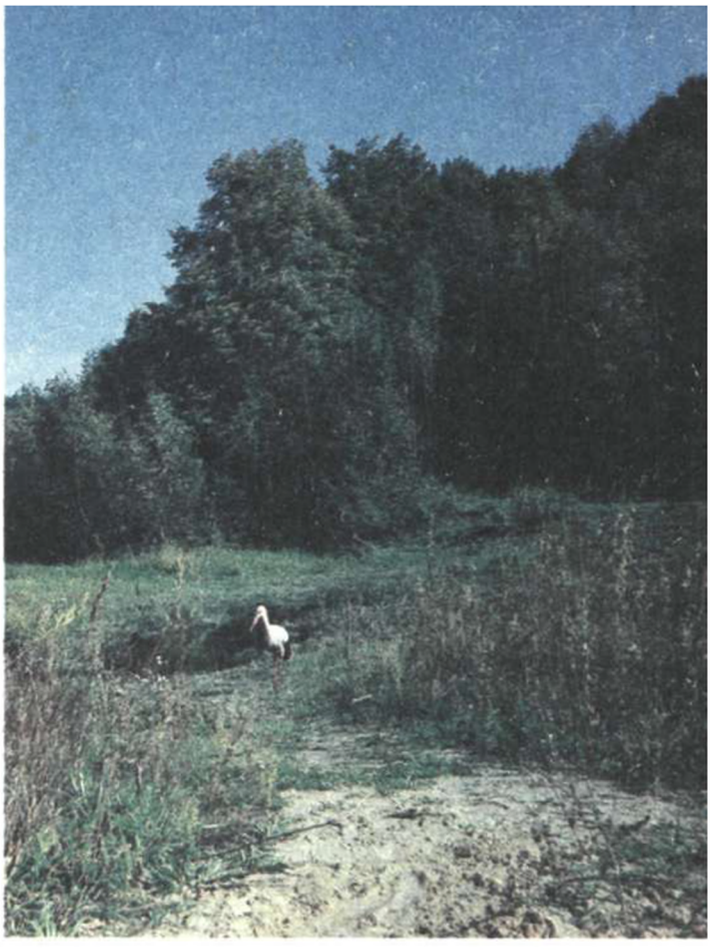

Куди подітись білому лелеці?

А й справді. Чи не своєю господарською діяльністю зганяємо пернатих з насиджених місць: забудовуючи традиційні місця гніздування, розорюючи луки, осушуючи болота, краючи залізницями й дорогами угіддя, а лініями електропередач — повітря, отруюючи пестицидами водойми, збіднюючи кормову базу пернатих. Наслідки? На Україні, де лелеки оселялися повсюдно, тепер їм не вистачає життєвого простору. Зроблено майже все, щоб нисельність цих птахів скорочувалася щороку на два-п'ять процентів, тож у цілому по Україні залишилося близько 12 тисяч гнізд.

Та не здогадується про все це лелека, тулиться до людей, як тулився віками. Невже ми забули сьогодні добру народну традицію — лаштувати на даху підпору для лелечого гнізда? Щоправда, дахи сьогодні не ті, а може, не вірять люди, як колись, що принесе їм лелека щастя, що оберігатиме їхній дім від усякого лиха. І горе тому, хто розорить лелече гніздо — птах неодмінно помститься кривднику, підпалить хату. Вірили в це люди й не зобижали лелеку. Ну а нас з вами хіба не він приніс у дзьобі нашим батькам, пам'ятаєте?

...Щовесни повертаються лелеки на рідні гніздовища: першим — лелечич, а за тиждень-два і подруга. Лунає звідусіль гучне, радісне клацання! Ошатний птах: дзьоб і ноги червоні, довгі, сам — білий, а кінчики крил — чорні. Стоїть посеред болітця, склавши крила, і здається, ніби нижня частина спини в нього геть чорна. Підмітили це люди й чорногузом кличуть.

Зоріє осіннє небо — квапить лелек у вирій. А цей? Чому замість ширяти у височині разом з усіма, стоїть самотньо? Завинив перед зграєю надмірною своєю кволістю? (Таких лелеки, відлітаючи, женуть із зграї, а то й забивають насмерть — життя жорстоке). А може, неподалік зачаїлася немічна подруга, і не вистало йому сил полишити її тут напризволяще? Бо в усі часи подружня вірність у лелек була дужчою за інстинкт...

А там, у прозорій осінній безодні неба, кружляє, відлітаючи, рідна зграя. Летітимуть білі лелеки тільки вдень, дуже високо над землею, обираючи тільки їм відомі повітряні тунелі для економного ширяючого польоту. Летітимуть обережно, огинаючи море. Бо цілях неблизький — два з половиною місяці долатиме його зграя, поки дістанеться до зимовищ, щоб наступної весни повернутися на батьківщину удвічі швидше. Знову до людей. Небагато потребують від них лелеки — всього-навсього людського до себе ставлення. Хіба не зрозуміло?

Світлана ЯНКО.

Фото Ю. ШКОДИ.

ISSN 0130—7037 «Наука і суспільство», 1990, № 9, 1—88